

replika

136

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TÁRSADALOM, KULTÚRA,
ÖKOLOGIAI VÁLTSÁG

DROG ÉS MÉDIA

ára. 2990 Ft

136

2025/2

MÉDIA

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2025/2.

136. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 1990-ben.

SZERKESZTŐSÉG

Havas Ádám főszerkesztő,
Bogárdi Tünde, Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Ilyés Zalán-György, Kopunovic Dávid, Sebestyén Annamária, Szabó Róbert,
Vancsó Anna, Vatai Dalma (gyakornok), Vermes Ráhel (gyakornok), Wagner Sára

szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Tiszóczy Tamás

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

Nemzeti
Kulturális
Alap

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

A kiadványt az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

BORÍTÓ

A borítót Fáber Ágoston és Böröcz József fotóinak felhasználásával
Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Társadalom, kultúra, ökológiai válság

Szerkesztette: Vécsey Virág

Vécsey Virág

Társadalom, kultúra, ökológiai válság

Előszó 7

Nagy-Laczkó Balázs

Nyírhalál és közterek

Az utóbbi évek időjárás-változásaira a városi közterek faállományával kapcsolatban adott és adható válaszok 11

Egres Dorottya

Az atomenergia politikai monopóliuma

A kizárás intézményi és diszkurzív stratégiái 29

Hajnal Márton

Tetten ért leletek

A műtárgyaktól az ökológiai kompozíciókig 49

Schneider Ákos

Tervezés a köztesekben

A kortárs designkultúra posztantropocentrikus relációi 67

Rákai Orsolya

„A jövő világos. Darabokra fog hullani.”

Komplexitás és narratívák keveredése Hayao Miyazaki animéiben 99

Hódosy Annamária

A Star Trek és az úrutazás ökológiája a képernyőn 119

Vécsey Virág

A lokális problémája a 2020-as évek elején megjelenő „zöld” animációkban 143

Drog és média

Arnold Petra, Elekes Zsuzsanna, Urbán Ágnes és Paksi Borbála

A drogjelenség médiareprezentációja a 2022-es online sajtóban 171

Recenzió

Havrancsik Dániel

Az életvilág mediatizálásáról

Recenzió: Berger Viktor: Az életvilág mediatizálása. Budapest: L'Harmattan, 2023.

ISBN: 9789636460198 213

Természet, kultúra, ökológiai válság

Szerkesztette: Vécsey Virág

Fotó: Klima Gábor

Társadalom, kultúra, ökológiai válság

Előszó

Vécsey Virág ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, egyetemi tanársegéd

A kritikai kultúrakutatás csak a '80-as–90-es években kezdett a természetre fókuszálni, ekkorra született meg a *green cultural studies*, a környezeti kommunikáció, és nyitott az addig csak szépirodalomra koncentráló ökokritika is a popkultúra különböző területei felé (Bergthaller 2013; Buell 2005: 5–7; Heise 2006: 505–506). A polgárjogi mozgalmakkal nagyjából egy időben létrejövő modern környezetvédelmi mozgalmak üzeneteitől a humán tudomány eleinte távolságot tartott, mert azokat a természettudomány hatáskörébe tartozónak tekintette (Soper 1995: 38). Nem véletlen, hogy az ökológiai eszmék egyik legfőbb céltáblájává pont az olyan nyugati, dialektikus gondolkodást meghatározó ellentétek kerültek, mint kultúra és természet, mesterséges és természetes, barbár és civilizált vagy épp férfi és nő (Plumwood 1993: 42). Az interdiszciplinaritásra törekvés, a természeti katasztrófák humán egészségre gyakorolt káros hatásainak fokozódása és nyilvánvalóvá válása megkerülhetlenné tette a „zöld” olvasatokat és ügyeket a humán és társadalomtudományokban is. A környezeti fordulatot nem egy paradigmaváltás okozta, tehát hanem a környezetvédelem egyre sürgetőbb és kiterjedtebb ügye.

Ez a zöld fordulat azonban a neoliberais akadémiától nem idegen módon a nyugati országok szerzőinél jelent meg elsőként, ezen belül is főleg az angolszászoknál. Beszédes, hogy az első ökokritikai társaság (ASLE – Association for the Study of Literature and Environment) az USA-ban alakult, az első témának dedikált folyóirat (ISLE – *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*) pedig Nagy-Britanniában jelent meg. Az ökokritikai írások ennek megfelelően rendre a centrum-országok kultúráját helyezték a fókuszba eleinte. Az európai ökokritikai folyóirat, az *Ecozon@* alapításakor, 2010-ben a szerkesztők célul tűzték ki, hogy teret adjanak a kimondottan nem angolszász fókuszú európai ökokritika heterogenitásának (Bellarsi 2010: 129). Az eltelt több mint tizenöt év archívumát böngészve azonban szembetűnő, hogy míg a skandináv és mediterrán irodalmat és kultúrát feltérképező ökokritikai elemzések szép számmal kaptak helyet a folyóiratban, az egykori

vasfüggöny keleti oldalán húzódó országokhoz köthető írások szinte teljesen hiányoznak. Ebbe a lapszámba épp ezért több olyan szöveg is bekerült, amely a zöld gondolkodásban központi szerepet betöltő lokalitás szerepére is reflektál, vagyis a hazai műzeumi gyakorlatokat, hazai atomenergia-ipart vagy épp magyar települések humán környezet tudományi vizsgálatát mutatja be.

A nem emberi környezet témájának fontossága az ökoszisztémák romlásának mértékével arányosan növekszik. Az elmúlt bő harminc évben nyilvánvalóvá vált, hogy az elnyomás és kizsákmányolás logikája azonos, legyen szó faji, nemi, etnikai hovatartozáson alapuló dominanciáról vagy épp emberi és nem emberi természet viszonyrendszeréről. A feminista, posztkoloniális és ökológiailag progresszív elméleteknek ebben az értelemben közös eredője van, egy töről fakadnak. A bináris oppozíciók ellentétpárjait tovább próbálják bontani az assemblage-okat, hálózatokat, kölcsönös összefüggéseket és közös anyagiságot tételező poszthumán elméletek. Az ágenciát emberről állatra, gépre, intézményre, pontosabban ezek viszonyrendszereire kiterjesztő koncepciók, talán a mesterséges intelligencia nyilvánosságát domináló aktualitásától nem függetlenül, ebben a lapszámban is kiemelkedő szerephez jutnak.

A válság és a rá adott és adható válaszok megközelítésekor a nem nyugati, nem fehér, nem domináns társadalmi csoportok és régiók (pl. észak-amerikai őslakosok vagy épp Kelet-Magyarország) kerültek fókuszba számos szövegben.

Nagy Laczkó Balázs a kulturális antropológia szemszögéből vizsgálja a fák emlékező és identitásban betöltött szerepét, a fennmaradásukat célzó és az esetleges elvesztésüket kísérő gyakorlatokat. Terepmunkája során Békés vármegye településein a városvezetési szakemberekkel és civilekkel interjúzik, hogy megismerje a helyiek és a fák kapcsolatát. Azáltal, hogy a fákat és a helyiek hozzájuk fűződő viszonyát helyezi a középpontba, a lokális identitás olyan fontos és az ökológiai válság korában egyre nagyobb jelentőséggel bíró tényezővel foglalkozik, amelyet a turizmus és marketing helyi értékeket kommodifikáló megközelítései rendre figyelmen kívül hagynak.

Egres Dorottya is egy sok tekintetben mellőzött témához nyúl, amikor az energia társadalmi dimenzióinak diszkurzív hiányát és annak okait vizsgálja a magyar társadalomban. Az energiakommunikáció diszciplínája mentén érvel amellett, hogy a mára zöld és fenntartható energiának nyilvánított nukleáris energia használata ma Magyarországon nem fogalmazódik meg társadalmi kérdésként, helyette elkerülhetetlennek és értéksemlegesnek tételeződik. Ehelyett ahogy írásában feltárja, a társadalom kizárására irányuló gyakorlatokat lehet detektálni intézményi és politikai szinten.

Több írás foglalkozik a művészet, a művészeti aktivizmus, a kutatásalapú művészet és dizájn szerepével a kiút keresésben, valamint a kulturális intézmények szervező és teret biztosító feladataival ennek kapcsán.

Hajnal Márton a jelenleg domináns műzeumi tárgyszemlélet alternatíváját javasolja, ami a tárgyakra nem statikus és lezárt egységekként tekint, hanem azokat folyamatos változásban lévő, társadalmi és ökológiai rendszerek hálózatában megképződő és létező, politemporális, heterogén kompozíciókként kezeli. A Bruno Latour és Fiona Cameron munkásságából kiinduló írás olyan példákat is ismertet, amelyek a

múzeumok működése kapcsán a 2010-es évektől felélénkülő zöld diskurzusok hozadékait a gyakorlatba is átültetik. Így olyan kiállítások születhetnek, amelyek egy látzólag statikus tárgy folyamatos változását is megmutatják, ahogyan azokat a nem emberi aktorokat is, amelyek minden tárgy létrehozásában közreműködnek, ennek eredményeképp pedig szakítanak a múzeumokat és műtárgyakat meghatározó objektum–szubjektum dualizmussal is.

Latour a kiindulópontja Schneider Ákos designelméleti esszéjének is, amely az anyagi és posztantropocentrikus fordulatot helyezi a középpontba. Ez a felfogás kitágítja a design fenomenológiai-episztemológiai spektrumát, és megnyitja az utat a megosztott ágencián és anyagi hibriditáson alapuló ontologikus tervezéshez, illetve a több-mint-emberi design gyakorlatához. Utóbbiak elvetik az ember mint alkotó és az általa megmunkált tárgy kettősségének alapvetését a designban, és a relációs szemléletet helyezik előtérbe. Ennek értelmében az anyagi világ átstrukturálása kap hangsúlyt, szemben az esztétikai funkció elsődleges jelentőségét hirdető hagyományos designfelfogással.

Ágencia, hibriditás és a strukturális binarítások felszámolása rendre fókuszba kerülnek a hagyományosabb kultúrakutatásból kiinduló és ökokritikával foglalkozó szövegekben is. Rákai Orsolya tanulmánya például azt vizsgálja, hogy az olyan, antropológiailag egymással szemben álló keretek, mint a nyugati dominancia és a keleti transzcendentalitás, hogyan befolyásolják a különböző kultúrák antropocentrikus elképzeléseinek emberképét. Hayao Miyazaki, akinek művei a kettő metszéspontjában állnak, leszámol a mi és az ők morális szembeállítására épülő metanarratívával, ami fenntarthatatlan az ökológiai válság korában. Ambivalens karakterei, komplexitást nem elhárítani akaró, hanem ünneplő történetei nem dichotóm narratívák, amelyekben a marginalizáltak létét nem elég pusztán felismerni, hanem tapasztalataikat és nézőpontjaikat el kell ismerni és figyelembe venni.

Hódosy Annamária Miyazaki műveinél szokatlanabb tárgyat választ a vizsgálódásaihoz, amikor az ökokritika szemüvegén keresztül a kultikus televíziós sorozat, a *Star Trek* fejlődési ívét rajzolja meg. Igaz, ahogy Sharona Ben-Tov (1995: 2) megfogalmazza, a sci-fi nem más, mint a természetről és annak uralásáról szőtt álom, ráadásul elsősorban amerikai álom. A szöveg a humánökológia olyan koncepcióit hívja segítségül az értelmezéshez, mint a Kuznets-görbe vagy a Jevons-paradoxon, azt állítja, hogy a sorozat eredeti szériájára jellemző technooptimizmust a 2017-es újraindulása óta, tükrözve a korszellemet, technoszkepszis és ökológiai progresszivitás váltotta fel.

Hozzá hasonlóan a lapszámot záró szövegemben én is az ökomozival foglalkozom, a Földtől messze keringő űrhajók helyett azonban a lokalitás környezeti diskurzusokat meghatározó problémáját járom körül két kortárs európai animációs film vizsgálatán keresztül. Bár kapitalizmuskritikájuk és posztkolonialista reflektáltságuk összeköti őket, a hazai alkotás azzal, hogy lemond egy lokális narratíva megfogalmazásáról, és az ökoindian sztereotípiájához nyúl, szükségszerűen univerzalizálónak hat. A helyi, Kelet-Közép-Európához köthető ökológiai üzenet megfogalmazásának elmaradása rendszerszintű társadalmi összefüggésekre mutat rá.

A társadalmi és ökológiai rendszerek kölcsönös meghatározottsága, a kogníciókat kondicionáló és azt gyakran segítő, de egyúttal korlátozó és torzító binaritások elvetése és a helyükbe lépő komplexitás fel- és elismerése olyan üzenetek, amelyek összekötik a lapszám szövegeit. Emellett az ágencia újragondolásának szükségessége is felvetődik egyfelől a hagyományosan nem cselekvőképesnek tekintett biológiai vagy épp technológiai entitások kapcsán, másfelől a relationalitással összefonódva, a viszonyulásokban megképződő aktorokkal összefüggésben. A következőkben közölt írások ebben a fogalmi mátrixban tesznek kísérletet kortárs kulturális és társadalmi intézményeink, gyakorlataink és valóságunk ökológiai szempontú megértésére és nem ritkán ökocentrikus alternatívák kijelölésére.

A szerkesztésben nyújtott segítséget köszönöm Hermann Veronikának, Klima Gábornak, Orbán Krisztinának és a *Replika* szerkesztőségének.

Hivatkozott irodalom

- Bellarsi, Franca (2010): European Ecocriticism: Negotiating the Challenges of Fragmentation? *Ecozon@* 1(1): 126–131. DOI: <https://doi.org/10.37536/ecozona.2010.1.1.330>
- Ben-Tov, Sharona (1995): *The Artificial Paradise: Science Fiction and America*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Bergthaller, Hannes (2013): What is Ecocriticism? *EASLCE (European Association for the Study of Literature, Culture and Environment)*. Interneten: <http://www.easlce.eu/about-us/what-is-ecocriticism/> (letöltve: 2025. 10. 24.).
- Buell, Lawrence (2005): *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Heise, Ursula (2006): The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism. *PMLA* 121(2): 503–516. Interneten: <http://www.jstor.org/stable/25486328>
- Plumwood, Val (1993): *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Soper, Kate (1995): *What is Nature?* Oxford: Blackwell Publishing.

Nyírhalál és közterek

Az utóbbi évek időjárás-változásaira a városi közterek faállományával kapcsolatban adott és adható válaszok

---

Nagy-Laczkó Balázs PTE Pécsi Tudományegyetem, BTK, kulturális antropológus

Absztrakt: Békés vármegyében, hazánk fákban legszegényebb vidékén, a városi fák fontos szerepet játszanak a helyi identitásban és a közösségi emlékezetben egyaránt. Ennek során látni fogjuk, hogy az egyes fák az emlékművekhez hasonló funkciót töltenek be. A térségben az éghajlatváltozás és egyéb, jellemzően antropogén eredetű változások következtében a fák egy része a legutóbbi időben vált fenyegetetté, indult pusztulásnak vagy éppen veszett oda. Ezekre a jelenségekre az önkormányzati szereplők, a helyi aktorok számos, szerepükre jellemző hasonlóságot mutatnak, de olykor egyedi válaszokat is adnak. Az elsősorban kulturális antropológiai szemlélettel, interdiszciplináris módszertannal végzett kutatásom kezdeti szakaszában a helyi cselekvők által meghatározott problémák mentén haladok, ezekhez kapcsolom egyes települések eseteit jelen írásomban. Már a kezdeti, 14 településen végzett terepmunkám is rávilágított jó és rossz megoldási kísérletekre, amelyeket a kutatás részeként a helyi aktorokkal is megosztok. E gyakorlatok bemutatását követően esettanulmányokon keresztül a fák és a helyi identitástudat, a térfoglalás és a turizmus kapcsolatainak keresztül igyekszem rávilágítani arra, hogy a helyi ökoszisztéma-vizsgálatokban is érdemes nagyobb teret adnunk a jövőben a humán környezettudományi jellegű kutatásoknak.

Kulcsszavak: helyi identitás, közösségi emlékezet, klímakrízis, klímaváltozás, természeti örökség, turizmus

Dying Birches in Urban Spaces

Local Responses to the Climate Crisis and the Fate of Street Trees

Abstract: In Békés County, the urban trees hold significant importance in the local community's local identity and memory. However, due to climate change, and other human-induced factors, many of the trees have recently become threatened, leading to their decline or loss. In response to these challenges, local government actors have developed specific measures. At this early stage of my research, I will focus on raising awareness of the issue through examples rather than conducting in-depth analysis on the problems of the local actors.

Keywords: local identity, local memory, community memory, climate crisis, natural heritage, tourism

Terep

Hazánk fáiban legszegényebb vidékének, Békés megyének alig 4,6%-a tekinthető fás területnek (Központi Statisztikai Hivatal 2023). Már ritkaságuknál fogva is a városi környezet részei, meghatározó térelemei a fák. Munkám során a helyi identitás, az emlékezet és a fák kapcsolatát vizsgálom Békés vármegyében, amelybe beletartozik az egyes fák emléktörzse, a helyi identitásban szerepet játszó fák (vagy emléküik) megőrzésének gyakorlatai és az elvesztésüket kísérő gyakorlatok. A kutatást kulturális antropológiai szemlélettel, interdiszciplináris jellegű¹ módszertannal végzem.²

Az eddig megvalósított kutatómunkám során mintegy 22 településen vizsgáltam Békés vármegyében a helyiek és a fák kapcsolatát, megfogadva George Marcus tanácsát, aki azt javasolja, hogy ugyanazt a kérdést párhuzamosan több helyen vizsgáljuk,

1 Ehhez az interdiszciplinaritáshoz hozzátartozik, hogy kutatásom során fontos szerepet kapnak a rendelkezésünkre álló különféle országos és helyi (fa)adatbázisok, térképek, írásos és képes forrásanyagok (vö. Virág 2007; Virág, Váradi és Koós 2007). E módszeremet igazolni látszik Sonja Dümpelmann *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin* című könyve (2019). Kötetében Dümpelmann annak bemutatására tesz kísérletet, hogy hogyan és miért kezdett el két, egymástól nagyban eltérő kulturális gyökerű és történeti sorsot megélt, mégis hasonló urbanizációs folyamatokon átmenő világváros, New York és Berlin lakossága fákat ültetni a 19. században városi térben, illetve milyen viszonyulási pontokat fedezhetünk fel a városi ember és a városi fák között. Békés vármegyeiként kutatásomat saját társadalomban végzettnek tekintem, az ilyen jellegű vizsgálatok minden hátrányával és előnyével együtt (vö. Kapitány és Kapitány 2008: 372–374). Az egyes, a helyiek által kiemelt fák városi térhasználatban betöltött jelentőségére vonatkozó vizsgálati módszereim közé tartozik továbbá a megfigyelés és az interjúkészítés is.

2 E kutatás részeredményeit ismertetem az *UTAK Program* keretében, illetve a *Kultúra és Közösség* című folyóirat számára írt tanulmányban (Nagy-Laczkó 2025b; 2025a).

majd a helyi vizsgálatok eredményeit hasonlítsuk össze (idézi Feischmidt 2007: 225).³ E tanulmány megszületéséig a kutatás részeként Békés vármegye 14 városias településén végeztem közös terepbejárást a témában érintett helyi, önkormányzati döntéshozókkal, városi aktorokkal is, amelyek során részben megismerkedtem e cselekvőknek a városi közterek faállományával kapcsolatos döntési folyamataival, azok hátterével, a döntéshozók és végrehajtók elképzeléseivel és lehetőségeivel az utóbbi évek időjárás-változásainak tükrében.⁴

Kiemelt adat- és információgyűjtési módszerem a beszélgetés, vagyis az interjú, amely során közvetlen kapcsolatba lépek az adatközlőkkel. Egyetértek Thomas Hylland Eriksennel abban, hogy az antropológusnak sokáig kell a terepen lennie ahhoz, hogy a jelenléte természetesnek hasson az adatközlők számára (2006: 41). Mind a megfigyelések, mind az alább külön is részletezett beszélgetések során a bizalom fenntartása érdekében – különösen az első időszakban, illetve az adott adatközlővel való első találkozások során – szem előtt tartottam, hogy mivel a jegyzetelés jellemzően zavarja a környezetünket, leginkább akkor érdemes élni vele, ha már kialakult a bizalmi viszony (Letenyei 2005: 91). E bizalmi viszony létrehozása és fenntartása érdekében egyelőre a kutatásban elsősorban a jegyzeteimre, a terepnaplómra támaszkodom.

Az általam végzett kutatási gyakorlatban a megfigyelés – eddig legalábbis – ritkán vált külön az adatközlőkkel való beszélgetéstől. Vagyis egyszerre végeztem a megfigyeléseket és a beszélgetéseket, ami abból is adódott, hogy a beszélgetések jelentős részére a terepet járva került sor, így az adatközlő maga hívhatta fel a figyelmet arra, hogy mit tekint megfigyelendő tárgynak, mely fákat tartja fontosnak kiemelni.⁵ Már a kezdeti terepi tapasztalataim rámutattak arra, hogy az adatközlőkkel egy kényelmesebb, komfortosabb közeget teremt, ha felváltva alkalmazok félig strukturált és strukturálatlan interjúkat, utóbbiakat elsősorban a kapcsolatfelvételt követően, előbbieket mindinkább

---

3 A módszer előnye, hogy Marcus a kiválasztott helyszínek, illetve megnyilvánulások vizsgálatát összekapcsolja a strukturális szintű következtetéseket lehetővé tevő komparatív módszerrel (Feischmidt 2007: 225). Hasonlóképpen jár el Dümpelmann (2019) is, amikor Berlin és New York lakói és a két város fájának kapcsolata terén végzi el összehasonlító vizsgálatait. Ebben a gyakorlatában valójában nem arról van szó, hogy több terepen mozog a kutató, hanem arról, hogy a terep mint „mező” töredezett, több helyszíni, vagyis e mozaikdarabok (helyek, helyszínek) vizsgálata valójában ugyanazon (kutatói) terep vizsgálata (Nagy 2015: 46), amely Dümpelmann esetében a világváros, míg a sajátomban a Békés megyei városok.

4 Jelen tanulmány a fent nevezett adatközlőkkel végzett beszélgetések során megismertekre fókuszál. A teljes kutatás során nem csupán az önkormányzati szereplőkkel veszem fel a kapcsolatot.

5 Kutatásom a városi térhasználatot is érinti, így fontos részét képezi a mentális térkép és annak különböző módszerei (Letenyei 2005: 158). E módszerek például lehetőséget nyújtanak számomra az egyének és a társadalmi csoportok térbeli tájékozódásának, térkódolásának a bemutatására (Kaschuba 2004: 179–181). A mentális térképek alkalmazásának módszertani alapjait Mester Tibor írásai tartalmazzák (Mester 2007: 296–316). E módszerek közül jelenleg „a lakókörzetében sétáló adatközlő kíséretével szegődve” végzem kutatásaimat (Kaschuba 2004: 180). E módszereket korábbi, a gyulai nemzetiségi, történeti városrészi vizsgálataim során is alkalmaztam (Nagy-Laczkó 2020).

a közös terepjárások során (vö. Bindorffer 2008: 62–63; Kovács 2007: 269–270; Majoros 2010: 106–107; Mester 2007: 308–311; Mészáros 2010: 182).

A reciprocitás szellemében a kutatás során törekedtem arra, hogy a tapasztalatokat az önkormányzatok is tudják hasznosítani (vö. Durst 2012: 102).⁶ Az adatközlőim által működőnek, beváltak és jónak ítélt gyakorlatokat, a különböző megoldási kísérleteket és az egyes önkormányzatok tapasztalatai nyomán a térségben elvetendőnek vélt kísérleteket 2025 elejétől több önkormányzattal is ismertettem.⁷

Jelen írásban eddigi eredményeim közül ezekre a gyakorlatokra helyezem a hangsúlyt, míg az egyes fákkal, elsősorban a neves fákkal, famatuzsálemekkel⁸ kapcsolatos helyi egyéni és közösségi gyakorlatokat, a fák történeti és kulturális örökségben, valamint a helyi emlékezetben betöltött szerepét részletesebben az „Élő mementók? Emlékkörző szereppel bíró fák elvesztéséhez kapcsolódó közösségi gyakorlatok Békés vármegyében” című munkámban ismertetem (Nagy-Laczkó 2025a).

---

6 Ahogy Erving Goffman kanadai–amerikai szociológus fogalmaz, szerencsés az a kutató, aki valamilyen speciális tudása révén el tudja fogadtatni magát a terepen (Goffman 1989). Úgy tapasztaltam, hogy arra a szakértelemre, amire velem szemben leginkább igényt tartanak az adatközlőim a terepen, éppen a különböző színtereken végzett kutatómunkám során teszek szert. Részben ennek részeként, részben ezzel együtt sokszor éppen egyes az adatközlők számára fontos témákban (mint például a fák hathatós kezelésének bevált módszerei, a változó környezeti hatásoknak a térségben városi körülmények között ellenálló, ültetendő fajok ismerete), a más adatközlők tapasztalatainak hozzájuk való eljuttatásában játszott szerepem teszi számukra értékessé, értékelhetővé jelenlétemet. Durst Judit rámutat arra, hogy a reciprocitás követelményének nagyon nehéz egy közösség egésze felé megfelelni (2012: 103). Eddigi kutatásomban e kölcsönösség a helyi kulturális és társadalmi elitiek viszonylatában valósult meg, minthogy a tapasztalatok közvetítését e csoportok képviselői közt valósítottam meg. Jó példa erre, hogy egyes településeken az önkormányzati képviselő-testületek az új zöldinfrastruktúra-terv kialakításában kívánják hasznosítani kutatásom részeredményeit, míg számos településen a városgazdálkodás felelősei, az értéktárbizottságok, a túraegyesületek elnökei várják tőlem a többi település (jellemzően kertészeti) gyakorlatainak bemutatását. Amennyiben az általam közvetített tudásanyag ténylegesen beépül az egyes önkormányzatok, egyesületek gyakorlatába, úgy az szélesebb tömegek életére is hatással lehet.

7 A megyesegyházi önkormányzat számára írásbeli beszámolót is készítettem (Nagy-Laczkó 2025c), illetve az eredményeket ismertettem a *SUSCOMNET – Fenntartható városok – fenntartható közösségek* című nemzetközi program *A média és a kommunikáció hatása a klímasemlegességre a testvérvárosokban* című online konferenciáján 2025. március 19-én. Interneten: <https://www.youtube.com/embed/JeMZCWNLTGM?showinfo=0> (letöltve: 2025. április 25.).

8 A matuzsálemi korú fák egyik lehetséges meghatározását Szallerné, Kelemen és Tuba (2020: 162) közli: „...a famatuzsálem olyan fa, amely magas kora, mérete, állapota miatt kiemelkedő kulturális, tájképi vagy természetvédelmi értékkel bír. Többnyire hosszú életű fajok tartoznak közéjük, ám a rövidebb élettartamú fafajok is mutathatják a famatuzsálemek tulajdonságait.” A téma iránt érdeklődőknek érdemes kézbe venniük a békéscsabai Szelekovszky László könyvét a Békés vármegyei famatuzsálemekről (2000), valamint Takács Márton Békés vármegye legnagyobb törzskerületű fát bemutató munkáját (2014).

Aszály

„A faállomány pusztulása az utóbbi években gyorsul.
A légszály következtében a nyírfák sorban pusztulnak ki.”⁹

A klímaváltozással kapcsolatos kérdések mind gyakrabban merülnek fel a természet- és társadalomtudományi diskurzusokban. Ez alól a városi fákkal való foglalkozás sem jelent kivételt. Például míg az éghajlatváltozás vonatkozásában Le Roux és kutatótársai a 2010-es években ausztráliai városi környezetben vizsgálták az öreg fák fennmaradásának, fenntarthatóságának kérdését (2014), addig Nathan G. Phillips és munkatársai azt kutatták, hogy a levegő megnövekvő szén-dioxid-szintje hogyan befolyásolta és befolyásolja az idős fák fennmaradását a múltban és a jövőben (2008).

Vizsgálatom tárgyát erősen érinti, hogy Közép- és Kelet-Európában a rendelkezésünkre álló éghajlati modellek alapján a nyári csapadékmennyiség csökkenése várható. Ráadásul a hőmérséklet-emelkedés területi eloszlását tekintve a különböző projekciókban közös, hogy az ország keleti és déli területein kell nagyobb mértékű melegedéssel számolnunk (Dunkel, Bozó és Geresdi 2018: 266, 269). Részben a klímaváltozás hatásaival magyarázható, hogy számos környezeti veszély, így az aszály, a belvíz, a szélerózió okoz mind jelentősebb környezeti, gazdasági és társadalmi problémákat. Ezek közül hazánkban az aszály az egyik legjelentősebb környezeti veszély, mely átlagosan 3–5 évente alakult ki, és az utóbbi évtizedekben mind a gyakoriságuk, mind a súlyosságuk növekedett (Mezősi, Bata, Blanka és Ladányi 2017: 60). Az újabb és újabb nyári aszályok különösen érintik Magyarország kistájai közül a Körös menti síkot. A „Körös–Maros köze területén mind súlyosabb formát öltő, átlagosan 200-300 mm körüli csapadékhiány miatt az aszály mind jobban fokozódik” (Kocsis, Dunai, Farsang és Makó 2018: 95–97).

A klimatikus változások kihatással vannak a lokális percepciókra is, amelyet a természeti környezetet érintő hazai társadalmi kutatások is felismertek – még ha kérdésfeltevéseikben egyelőre a fáknak csak marginális szerep jutott is (vö. Babai 2021). Pedig a holt faegyedek a jelen klímakrízisének különösen látványos, igen jól érzékelhető megnyilvánulásai, különösen egy fában eleve szegény vidéken, amilyen vizsgálatunk területe is.

Az aszály észlelésével kapcsolatban az önkormányzati adatközlők érzékletes megjegyzéseket tesznek az interjúk során:

Tavalyi évben a lábon száradás dühöngött. 500-600 egyed pusztult így el. Nyírfák, fenyők jelentős pusztulása.

---

9 A következőkben közölt idézetek önkormányzati, a témában érintett adatközlőktől származnak. E beszélgetések anonimizálásra és archiválásra kerültek a Hagyományok Háza *UTAK Programjának* keretében.

Citrusfélék (!), tujafa pusztulását tapasztaljuk az utóbbi időben. Helyettük gömbkőrseket ültetünk. Például a polgármesteri hivatalhoz. Nyírfák is elpusztultak.

Iszonyatos mennyiségű fát vágunk ki a városban éves szinten. Nem tudjuk úgy pótolni. Utóbbi 3-4 évben félelmetes a fapusztulás.

Egy-két év-évtized alatt totál át fog formálódni egy liget vagy utca, mert biztosan így van. Iszonyalom légköri aszály van.

Nyírfák és tuják kimentek mindenhol.

Az elmúlt 2-3 évben az aszály miatt megnövekedett a kiszáradás. Nyír, nyár, tuják, fenyők. Zöldág-szakadások. Káresetek. Sok a kártérítés, mert igyekszünk megmenteni a fákat.

Mint az a fenti idézetekből is látszik, az önkormányzati szereplők konkrét tapasztalatokkal bírnak arról, mely fafajokat – pontosabban: telepített fásszárúakat – és milyen mértékben érintenek a térségben zajló környezeti változások, illetve mindezek milyen hatással is vannak a jövőre nézve: felismerik a helyzet krízisjellegét. Mindezek nyomán az önkormányzatok a rendelkezésükre álló keretek között igyekeznek a változások elébe menni.

Szervezeti felépítés

Azt, hogy az utóbbi évek időjárás-változásaival kapcsolatos kérdésekre milyen úton is születnek a válaszok, erősen befolyásolja az önkormányzati döntéshozók személye.

Békés megye városias településeinek döntő többsége a belterületi fákkal kapcsolatos önkormányzati feladatellátásban nem támaszkodhat saját kertészeti szakember(ek)re. Jellemző, hogy a különböző lakossági bejelentésekhez kötődő, fákkal kapcsolatos döntések mérlegelésénél és meghozatalánál sem tud a döntéshozó egy megfelelő szakképzettséggel rendelkező hivatali kollégával konzultálni, így ezekben saját személyes kvalitására, tapasztalataira, elkötelezettségére van utalva. E körülmények között az önkormányzati döntéshozók a kisebb problémákat igyekeznek önállóan megoldani, és csak a különlegesebb helyzetekben konzultálnak külső szakemberrel. A szakember kiléte pedig legtöbb esetben a döntéshozók személyes kapcsolathálójának függvénye. Kedvezőbb eset, amikor az adott önkormányzat operatív feladatellátói között – jellemzően a városüzemeltetésnél – található a fák szempontjából megfelelően képzett szakemberek. E szakértők jellemzően az adott osztályok, a városüzemeltetési feladatellátással megbízott kft.-k vezetői. Ezekben az esetekben általában a jegyzői hatáskörbe eső, de fákkal kapcsolatos döntésekben ezek a szereplők javaslatokkal élhetnek, bevonják őket a döntési folyamatokba. Ugyanakkor a legtöbb városban, amelyik rendelkezik a városüzemeltetés élén a megfelelő szakemberrel, a fákkal

kapcsolatos feladatellátás csupán egy részét alkotja az ő munkakörének, ezért a város mindennapi életében előtérbe kerülő városüzemeltetési feladatok mellett a fákkal kapcsolatos tevékenysége az azonnali problémamegoldásra, a veszélyhelyzetek elhárítására korlátozódik. E leterheltségben szerepet játszik, hogy leggyakrabban ezeknél az önkormányzatoknál is egyetlen szakember végzi mind a koordinációs, mind az operatív teendőket, melyekben nem támaszkodhat szakértő munkatárs segítségére.

A legszerencsésebb helyzetben lévő önkormányzatoknál mind a koordinációs, mind az operatív feladatokat megfelelő szakember végzi. A csekély számú ide sorolható önkormányzat jellemzően operatív tevékenységet végző kertész(ek) mellett városi főkertésszel is bír. A kertészeti feladatok – ideértve a fák gondozását is – koordinálására utóbbiaknál önálló osztály szerveződik, ahol gyakran önálló személy, referens gondoskodik az egyes részfeladatok ellátásáról. Nem lehet véletlen, hogy e szerencsés körülmények ott valósulnak meg, ahol a település életében – és gazdálkodásában – meghatározó értéket képvisel a turizmus. Ezekben a településeken az önkormányzat felismeri a fákról való gondoskodásban rejlő gazdasági potenciált, és ugyanakkor – részben ezek következményeként – a megfelelő anyagi forrásokkal is rendelkezik a szükséges háttér biztosítására.

Fajtaválasztás

„Megpróbálunk maradni az őshonos és a tájfajtáknál. Amíg tudunk és érdemes. Pont eszembe jut, hogy lassan olajfákat kéne [ültetni], mint Horvátországban!”

A döntéshozók tájékozottsága és tájékozódásuk forrása sokszor az új telepítések, pótlások során kerül előtérbe.

A fajtaválasztás sokszor tervezői döntés, különösen a pályázati forrásból megvalósuló köztéri fejlesztések, rekonstruálások esetében. Ilyenkor a fajtákat többnyire fővárosi tervezők válogatják össze, akik az adatközlők beszámolóí szerint általában nem rendelkeznek megfelelő helyismerettel sem a lakosság térhasználatára, sem a település környezeti adottságaira, sem az utógondozás tényleges lehetőségeire vonatkozóan:

...a beruházások kapcsán a bejáratott tájépítészek mondják meg, mit [ültethetünk]. Ők pestiek, nincs tájismeretük.

Mindent terveztetünk. Kerttervezővel, tájépítésszel. Így születnek ezek a modern, használhatatlan főterek.

A tervező gyakorlati tapasztalata hiányzik szerintem, hogy kéne csinálni.

A gömbkőriseket tervezői ajánlásra ültetjük. Mert trend.

Azokban az esetekben, amikor mégis helyben történik a fajtaválasztás, általában igen meghatározó tényező a hagyománykövetés, az általuk „tájfajtaként”¹⁰ meghatározott fajtákhoz való ragaszkodás, a város meglévő arculatának, a település önazonosságának, az „őslakosság” otthonosságérzetének megőrzésére történő hivatkozással.

Gereben Ferenc az identitástudat egyik fontos sajátosságát a fennmaradásra való törekvésben, a lényegesnek ítélt jegyek megőrzésében látja, amely törekvéseket az őshonosnak és tájfajtának vélt fajokhoz való ragaszkodásban érhetjük tetten (1998: 95).¹¹ Az ezekhez a fákhoz kapcsolódó gyakorlatok mint reprezentációk kifejezik a fákat ültetőket és ápolókat cselekvéseik révén. Verebéli Kincsó az emlékműállítás emeli ki ilyen cselekedetként (2005: 27–28), de sok esetben maguk a fák is az emlékművekhez hasonló szerepre tesznek szert (Nagy-Laczkó 2025a; 2025b).

Ugyanakkor az aktorok maguk is érzékelik, hogy az ezekhez való ragaszkodás sokszor holt fasorokat, elhibázott újratelepítéseket eredményez:

4-5 évre visszamenőleg látjuk, mely fajok maradnak meg... Próbálnak alap őshonos fajokat ültetni. Például tavaly 120 mezei juhart ültettünk. 118 maradt meg... Oltotakat ültettünk. Szerződéses utógondozással telepítünk. A szerződött partner végzi minimum három évig az utógondozást. A bejártott... kertészetnél mindig van leraakat a pótláshoz. Platánok, magyar kőris, kocsányos tölgy.

Az elmúlt évek kísérletezései nyomán ugyanakkor már arra vonatkozó saját tapasztalatok is rendelkezésére állnak az önkormányzati szereplőknek, hogy mely fajták maradnak meg:

Ezüsthárs egy fajtája: szeleste. Egyelőre bevált. A Szabadság utcára kislevelű hársat ültettek pár éve. Szenved. Oszlopos szil: egyelőre bevált. Juharlevelű platán: egyelőre bevált... A tapasztalat alapján a platán vidáman él, a nyírfa mellette kipusztul.

Kertészetválasztás

A fák, a fasorok telepítése jellemzően országosan is elérhető pályázati forrásokból valósul(hat) meg. Ez alól kivételt a vizsgált települések alig negyede képez, azok a már az előző pontban említett települések, amelyek saját főkertésszel, kertészeti osztállyal rendelkeznek, és amelyek életében meghatározó szerepet visz a turizmus is. De az utóbbiak mindegyike sem rendelkezik saját kertésszel, illetve ha mégis, ezekben a kertészetekben elsősorban egynyáriak termesztésére kerül sor, és csak igen kivételes esetben beszélhetünk magoncok elő- és utóneveléséről, saját faiskolákról.

---

10 Ezek többsége valóban a térségben őshonosnak tekinthető fajok közül kerül ki: kocsányos tölgyek, fehér nyárfák, mezei juharok és szilek (Deli, Danyi és Boldog 2015: 8–13; Bánfi 2010: 4; Kertész 2006: 3; Bodrogek 1974: 85–98).

11 Ugyanezt láthatjuk a térség számos neves fája kapcsán, így a dévaványai „kis Makkfiak”, a mezőberényi „kis Petőfi-fák”, a bélmegyéri Öreg Hölgy, a gyulai Erkel-fa esetében is (Nagy-Laczkó 2025a; 2025b).

A kertészetek, faiskolák kiválasztását gyakran a pályázati feltételek befolyásolják. Ám ott is, ahol a döntés önálló, gyakran találkozunk azzal, hogy az adott településtől meglehetősen távoli kertészet a telepítésre és pótlásra kerülő fák forrása. Ennek – az interjúk tanúsága szerint – fő oka, hogy a környéken nem található a megfelelő mennyiséget és minőséget biztosítani képes kertészetek. Az önkormányzatoknál sokszor nem kertészeti szakember feladatkörébe esik a kertészetek felkeresése, az egyeztetés és kapcsolattartás sem, vagyis gyakran a jegyző vagy az önkormányzati pályázatfelelős van magára hagyva ebben a kérdésben (is). A kertészetekkel megkötött szerződésekben az egyes önkormányzatok igen eltérő gyakorlatokat követnek, aminek jelentős következményei vannak az önkormányzat érdekeinek érvényesítése szempontjából.

Egy önkormányzati faiskola fenntartása nem feltétlenül látszik indokoltnak az önkormányzati aktorok számára. A már meglévő kertészetekben, illetve a kertészeti célokra is használt telepeken a legtöbb esetben megoldható a csemeték vermelése a későbbi pótlás céljából, melyet egyes önkormányzatok már most is csinálnak. Ezekon a településeken egy-egy fasor telepítése alkalmával a kertészetektől megrendelt fák 20–50%-a kerül a későbbi pótlás céljából vermelésre saját telepen. A módszer nagy előnye, hogy a fasorok nem válnak egy-egy egyed kiesésével foghíjassá, hiszen a pótlást azonos korú példánnyal biztosítják, valamint az sem utolsó szempont, hogy egyes kertészeti fajták beszerzése idővel körülményesebbé és költségesebbé is válhat.

Locsolás

„A fa a költség kisebb része. Az utógondozás a nagyobb. A cég nem győzi utógondozni. A lakosság nem locsolja. 100 fából mondjuk 40 elpusztul. Kidobott pénz.”

Az aktorok beszámolói szerint a turisztikailag kiemelt településeket leszámítva a térségben nem jellemző a belterületen napi locsolást biztosító kiépített öntözőrendszer. A legtöbb helyen még a nyári időszakban is problémát jelent a fák napi öntözése. Ezekon a településeken a fákért felelős önkormányzati szereplők maguk is úgy vélik, hogy a jelenlegi faállomány a mai aszályhelyzetben már pár éves távon is fenntarthatatlan.

Ahol van is öntözőrendszer, ott azok gyakran kárt szenvednek a lakossági térhasználatból következően.¹²

Számos helyen történtek kísérletek locsolásra a lakosság bevonásával – ezek jellemzően kudarcot vallottak a megfelelő edukáció, az elkötelezettség hiánya folytán: „24 fát ültettünk az országfásítási program keretében. Az apró levelű fák [értsd: hársak] kipusztultak, 5 darab, mert nem locsolta a lakosság. A lakosság nem érzi [őket] a sajátjának.”

---

¹² „Éjszakai öntözésről át is álltak kora reggelire, késő délutánira, mert lerugdosták éjjel az öntözőket.”

A fák kezelése

A fák kezelése az egyes önkormányzatoknál eltérő alapelveket követve, eltérő gyakorlatokban valósul meg. Ezeket az elveket és gyakorlatokat a meglévő zöldinfrastruktúra jellege, a helyi hagyomány éppúgy meghatározza, mint a fákért felelős szereplők egyéni tapasztalatai, elképzelései, értékrendje és nem utolsósorban a vélt vagy valós lehetőségek mind a fejlesztések, a szakértelem, mind az anyagi források tekintetében.

A fákat sokszor elsősorban lakossági bejelentésre, a fa veszélyessé válása, a légkórokozók érintettsége miatt kezdik el kezelni. Az idős és/vagy beteg fák felmérése belterületen a legtöbb településen külső szakember („fadoktor”) bevonásával évi egy-két alkalommal vagy egy-két évente valósul meg. Sokszor a fák nem szakértői felmérését, szemléjét a jegyző, az aljegyző, a közterület-felügyelő valósítja meg. Ahol a város bír hozzáértő személlyel, például főkertésszel, kertésszel, ott a felmérés része a feladatkorrekció, és jellemzően évi két alkalommal (tavasszal és ősszel) meg is valósul. Ezekben az esetekben a kertész javaslatai és utasítása szerint zajlanak az operatív feladatok, kezelések. A legtöbb esetben a fákkal kapcsolatos teendők mindegyikét, a kezelésre vonatkozó feladatokat is, a jegyző jelöli ki.

A külső szakember bevonása a felmérésekbe és a kezelések meghatározásába vagy akár kivitelezésébe a kapcsolati háló alapján és bevett minták, rögzült gyakorlatok, egyszóval a megszokás nyomán történik.

Kapcsolattartás a lakosokkal

„Legveszélyesebb a Facebook, mert ha bejön az ember, meg lehet beszélni vele. De ezer embernek nem. Ezért a Facebookra nem reagálunk soha.”

Ahol a fákkal kapcsolatos teendőkről önálló osztály gondoskodik, ott a lakossággal történő kapcsolattartást is ez az osztály intézi, többnyire több különböző fórumon is. A lakossággal – jellemzően a telepítési szándékok, de még inkább a kivágási kérelmek formájában tett – bejelentések révén elsősorban a jegyző találkozik. Ahol erre a lehetőség adott, a jegyző a megfelelő mérlegelés végett továbbítja a megkeresést az illetékes osztály, a helyi szakértő felé, aki lehet a városüzemeltetés képviselője éppúgy, ahogy egy referens vagy csaknem bármely más, egyéb feladatot is ellátó önkormányzati alkalmazott.

A „tömeges” kapcsolattartás többnyire nagyobb változással járó beruházások előtt, lakossági fórumokon, az érintett lakosok szórólapos kiértesítésével valósul meg. A fás ügyek jellemző fóruma emellett az önkormányzati lap, esetleg a helyi tévé, sok esetben az önkormányzat közösségi oldala, még gyakrabban a polgármester saját közösségi oldala.

Az egyéni kapcsolatfelvétel mind gyakrabban valósul meg közösségi oldalon, kommentek, lakossági bejegyzések, Messenger-üzenetek formájában, e-mailben és telefonon. A postai üzenetváltás esetleges. A közösségi oldalak térnyerése a fás

kapcsolattartásban számos problémát von maga után. Kezelhetetlen üzenetdömpinget, az indulatok térnyerését és elszabadulását, a rövid szöveges üzenetváltásokból következő félreértések kockázatát. Mindezek nyomán több önkormányzatnál is tapasztaltam, hogy törekednek a lakosokat személyes megjelenésre ösztönözni, akár erre vonatkozó szabályalkotással is.

Civilek

„Fasor ültetését és kivágását velük [értsd: a civilekkel] véleményeztetik. Ez védelmet jelent a lakossági támadásokkal szemben. Ha kivágunk egy fasort, ők jönnek elsőként, hogy mertük kivágni.”

Az aktorok jelentős része úgy látja, hogy a helyi civil közösségekkel, szervezetekkel való együttműködés általánosságban a fák, a lakosság és az önkormányzat szempontjából is előnyös.¹³ Egyes településeken az is előfordul, hogy máshol önkormányzati feladatellátásba eső terheket is helyi civilek visznek.

Az eddigi tapasztalat azt igazolja, hogy a civil kezdeményezések többnyire a helyi társadalom magasabban kvalifikált, középosztálybeli szereplői révén válnak a helyi közélet részévé. E kezdeményezéseknél így joggal merül fel annak veszélye, hogy azok valójában egy szűk csoport, a helyi középosztály és értelmiségi elit érdekeit képviselik, amit gyakran maguk az önkormányzati szereplők, az adatközlők is érzékelnek.

Helyi identitás, turizmus és térfoglalás

A városkép szempontjából is jelentős telepítések, a „tájfajták”, a gyakran idős, nem csupán természeti, de (hely)történeti (lásd Nagy-Laczkó 2022a; 2022b) és kulturális jelentőséggel is bíró fák a kutatás alapján számos településen igazolt módon hangsúlyos szerepet visznek a település önreprezentációjában, a helyi identitás megőrzésében, fenntartásában, továbbadásában és sok esetben a turizmusban is (Nagy-Laczkó 2025a; 2025b). Utóbbi nem elhanyagolható gazdasági tényező, amivel az önkormányzatok is számolnak. Az ökoturizmus a térségben is tapasztalt térnyerése felértékeli ezeket a fákat. Ehhez kapcsolódóan éppen a ligeteket is célzó kutatások társadalmi hasznosítási lehetőségeire hívja fel a figyelmet tanulmányában Juhász Katalin is (2014).

A vizsgált települések mindegyikében tapasztalható a közterületi fasorok, faegyedek ültetésének önkormányzati szabályozottsága, ám ennek mértéke eltérő. A szabályozottság hasonló elveket követ, mint a tájfajtákhoz való ragaszkodás, melyről fentebb értekeztem. Azzal, hogy a vizsgált települések döntő többségében az önkormányzat megszabja, hogy közterre milyen fajták ültetendők, illetve mely fák milyen

---

¹³ „Nekik, civilek, vannak elképzeléseik. Ha olyan, beépítjük a programba [az önkormányzatéba]. Például egy tölgyfánál javasolták, hogy a talajt 30 cm-en szedjük ki, tegyenek oda mulcsot szivacsnak. Megcsináltuk.”

szintű védelmet élveznek, egyúttal meghatározza azok kulturális reprezentációban, emlékezetben játszott szerepét is. Ebben pedig a fák az emlékművekhez hasonlóan viselkednek, a térfoglalás meghatározó részeinek tekinthetők, így ez irányú vizsgálatuk igen célszerű (vö. Assmann 1999: 38–39, 51–55, 70–73; Barna 2002: 160). A védettség háttérében többnyire inkább a helyi identitásban játszott szerep, mintsem a természeti érték áll, a helyi védelmet sokszor igen jellemző, fajtájukban a felterjesztés idején nem veszélyeztetett példányok nyerik el. Nem egy esetben nevesített fákról van szó (Erkel-fa, Cimbora fa, Bandika fa, Tüzeza, Makkfa stb.). Hasonló gyakorlat figyelhető meg az értéktárba kerülés során is: hol a természeti, hol a kulturális, hol a történeti értékek sorában tűnnek fel a védett fák, fasorok. Ráadásul e kulturális identitásörző, emlék-szerepet betöltő fákat gyakran látják el emlék- és információs táblákkal, miáltal a turistaútvonalak önkormányzatok által – többnyire a beruházások és projektek révén – meghatározott pontjaivá, kiemelt elemei válnak (Nagy-Laczkó 2025a). Mindezt esettanulmányokkal példázhatjuk.

Liget emlékét őrző „liget”

Mezőkovácsházán a szocializmus építkezései és az 1970-es évek pusztító szélvizei, valamint a természetes előregedés nyomán a *Hősök ligete* ma nagyjából a helyi könyvtár függőfolyosóján lelhető fel. A régi Mezőkovácsházán 1929-ben az első világháborús hősi halottak emlékére ültetett, leginkább kőrisek alkotta 159 fa közül mára alig tizenöt példány maradt meg, de ezek közül is minden nyáron elpusztul egy-két egyed. A ma Mezőkovácsháza részeként ismert, egykor önálló Reformátuskovácsháza hősi fáiból még ennyi sem maradt. Ezeket a fákat az ültetés után az adott hősi halottra emlékeztető kis plakettekkel látták el, amelyek ma a városi könyvtár galériáján láthatók, mintegy az egykor emlékeztetőnek szánt liget emlékét is megőrizve.¹⁴

Holt fa új élete

Gyula belvárosában a Fehér-Köröst övező ligeterdő természetes állományának felhasználásával alakította ki a 18–19. század során a Békés vármegyében jelentős birtoktestekkel rendelkező Wenckheim család az angolkertjét, amelynek emlékét ma leginkább a Csigakert, a Várkert és a Várfürdő parkjának egy-egy kocsányos tölgye őrzi. A városban ezeket a fákat még pusztulásukban is tudatosan igyekeznek megőrizni.

---

¹⁴ „159 ilyen fa volt, ennyi halottról tudtak. Körülbelül 15 maradt meg. Ezek előtt is volt plakett, kereszt. 1929-ben lett meg az ültetés. Később a temetőt felparcellázták lakótelepnek egészen a Művháztól. Azt a részt, ahol a fák ültetve lehettek. Amelyik előtt a kis tábla van, az elpusztult, pedig tavaly még szép volt. A kis tábla QR-kódja többletinformációért a könyvtár oldalára vezet [...] A hősök fája elől először a sisakokat lopták el a plakettekről. Utána, ahogy nőttek a fák, a plaketteket vagy belevették a fába, vagy hazavitték, a [hősi halottak] sírjukra tették a hozzátartozók, ellopták őket.” „A könyvtárban a reformátuskovácsházi plakettek vannak. A reformátuskovácsháziakon születési dátum szerepel, a mezőkovácsháziakon a halál ideje. 1990-ben tették ki őket a galériára a könyvtárban. Az 1971-es nagy vihar után az akkori könyvtáros szedte össze őket.”

A gyakorlat egyik különleges példája a Várfürdő bejáratánál található *Nimfa*.¹⁵ A fürdő bejáratánál található szobrot a helyszínen faragták ki egy elpusztult, évszázados kocsányos tölgyből 2007-ben, vagyis a faszobor talapzatát a saját gyökérzete jelenti. Bár a szobor kifaragása egyéni tevékenység volt, annak fenntartásában, időnkénti renoválásában – legutóbb 2021-ben – a helyi közösség több tagja is részt vett. Az alkotó külön kiemelte, hogy a szobor a fák lelkére utal, a faragás során fontosnak tartotta megtartani a kártevők és az emberi károkozás nyomait is, amelyeket a fa még életében szenvedett el. Hasonló megoldás megvalósítására törekednek szarvasi civilek is a város egyik emblematikus, pár éve elpusztult tölgyfájánál.¹⁶

Facsaládok

A 2011-ben az Év Fája versenyen is elindított *Nagy Makkfájukról* a dévaványaiak úgy tartják, hogy az 1890-es években ültethették. A Makkfa a verseny és a kapcsolódó sajtóhírek folytán országos hírre tett szert. Arról azonban keveset szól a fáma, hogy pár éve még megvoltak Dévaványán a maga hasonlókorú tölgytestvérei, míg ma is ott sorakoznak a közelében a maga makkfiai is. 2016 óta a helyi kisdíjak és tanítók minden évben felkerekednek összeszedni az öreg fa lehullott gyermekeit, hogy aztán közösen elültessék, nevelgessék, majd idős szülőjük mellé kiültessék őket. A gyerekek évről évre visszajárnak a fiatal fákhoz és számon tartják, melyik kié.¹⁷

---

15 „A görög mitológia szerint minden fának, növénynek, sziklának, forrásnak nimfája van. Amíg egy fa, növény él, addig a nimfa is él. Amikor elpusztul, a nimfa is vele. Szabó Jenő úgy gondolta, a nimfát kiszabadítja a fából, megmutatja az embereknek. A fa torzónak dőlt alakja van, közel a fürdő, ezért az alkotó úgy gondolta, olyan szobrot farag, mintha a nimfa vízben állna. Víz, fa, élet – ezt szeretné megformálni [...] A fa külső kérgét, főleg a tövét megrágták a rovarok. Úgy gondolta, ez megmarad a természet részeként [...] A mintegy százéves tölgy végigélte a XX. századot. A torzó tele van szegnyommal, az emberek minden korban cédulákat tűztek rá. Van, ahol benne is maradt a törzsben a szeg, amit a fa körbenőtt. A vasat szétmarta a cersav, és fekete foltként szétterjedt a fában. A holt törzsben így ott maradtak az emberi kártevés nyomai.” (*Békés Megyei Hírlap*, 62. évf. 119. sz. 2007. május 23. 16.)

16 „Zenepavilon mellett az egyik idős tölgy elpusztult. Városszépítők szobrot akarnak belőle fagni. 130-140 [cm] átmérőjű. Kérdés: helyszínen kifaragni vagy elvinni? Alap kéne. Két éve merült fel ez az ötlet. Még nincs konkrét döntés. A városszépítők szeretnék a szobrot. A város még nem tudja, mitévők legyenek. A központosság a probléma. Barmolás a térkövön. Több tízmillió forint költség.”

17 „A Nagy Makkfa előtt a töltésnél az öreg makkocskájából az iskolások a kis makkfiakat. [Tanító neve] osztályából kezdték. Szedték a makkokat. Virágcserepbe ültették és a következő tavasszal kiültették sorba. Nyúlragás is történt. Körülbelül háromnegyede ma is él és virul...” „A Makkfa közelébe is ültették, hogy maradjon hírmondója, ha már nem lesz. Körülbelül 8-9 éve.” „Az iskolában az ablakban nevelték őket. Volt olyan, hogy a ... szakköröse ki... elmentek gaztalanítani, újra ültettek. Volt, hogy megkérték a locsolókocsit, hogy locsolja meg... Hozott egy lajt vizet.” „Hét-nyolc éve rendszeresen jártak ki a Makkfához, és mindig gyűjtötték a makkokat. Minden gyereknek volt egy-egy cserép, benne három-négy makk. Nyárra hazavitték, őszre visszahozták. 10 fa biztos van az elsők közül.” „Kerékpárral visszajártak évekig locsolni, gazolni. Minden osztály be volt avatva ebbe a dologba. Negyedik osztályos korig. De most már messzebb van az iskola.”

2017-ben az Év Fája versenyen a három mezőberényi kocsányos tölgy is „indult”, melyek egyikét a helyiek Petőfi fájaként ismerték (nem összekeverendő a szintén mezőberényi Petőfi diófájával). A helyi védettséget is élvező Petőfi-fát a vasútállomás felújítási munkálatai során kivágták, csonkja ma is látható. E csonk köré ültették el a helyi diákok a kis Petőfi-fákat, amelyeket a fa makkjaiból neveltek adatközlő beszámolója szerint.¹⁸

Hasonló gyakorlat figyelhető meg a háromszáz éves bélmegyeri Öreg Hölgy, Békés vármegye legidősebbjeként ismert fehér fűzfája kapcsán. Míg az Öreg Hölgy őrt áll, addig a falut elkerüli a baj – vélik a helyiek. De az őrség ideje lassan lejár, ezért a bélmegyeriek minden évben élő vesszőket mentenek a sorvadó matuzsálemről, hogy az sarjaiban élhessen tovább.

A példaként felsorolt gyakorlatok közös eleme, hogy a különböző csoportok, egyének – eltérő eszközökkel – minden esetben a fához kötődő emlékek, a közösség életében játszott kulturális szerep megőrzésére, átörökítésére, a pusztulás megelőzésére, elkerülésére tesznek kísérletet. Mindegyik esetben meghatározó szerepet visznek a helyi szellemi, gazdasági és politikai elit képviselői.

Fák és antropológia

Fenti tapasztalataim nyomán úgy vélem, a fákra az ökoszisztéma-szolgáltatások részeként tekintő gazdasági, antropológiai és turizmusantropológiai vizsgálatok a jövőben lehetőséget adnának a fák (települési) szerepeinek megismerésére, és a kutatások révén szerzett tudást helyi lakosok is hasznosíthatnák. Azonban hazánkban a fákat is érintő turisztikai jellegű vizsgálatok továbbra is elsősorban a természet-tudósok és mindinkább a marketingföldrajzzal foglalkozó szakemberek területét képezik (Michalkó 2005; Kovács, Gulyás és Farkas 2021; Köbli és Horváth 2021; Kulcsár 2020).¹⁹ Pedig ahogy Pusztai Bertalan is megfogalmazza: „A turisztikai látványosság minden esetben kulturális konstrukció. Közösségi szinten elfogadott jelentés nélkül nem lesz turisztikai látványosság semmi. A látványossággá válás egy alkotó és értelmező folyamat eredménye, mely az értelmet biztosító kultúrára épül, éppen ezért csoportfüggő és relatív.” (Pusztai 2010: 4.)

---

18 „Kivágták. A három tölgy egyikét, de pont azt, ami Petőfi fája. Felháborodás volt. Helyi védettséget élvezett. ... is tiltakozott ellene, az önkormányzatnál is, ... civil szervezet is. Akkor történt, mikor a lejárók épültek [...] A tönk[je] még megvan. Körülötte magoncok. Zöld szívesek gyűjtöttek magot, és ültettek is magoncokat. Volt előtte kopjafa.”

19 Ezek között találunk a tájhasználati érdekelletéteket fókuszba helyező vizsgálatokat (Kovács, Gulyás és Farkas 2021), egy általam vizsgált fürdővárost is érintő településszerkezeti kutatást (Köbli és Horváth 2021), a társadalomtudomány és a turizmus (Kulcsár 2020) vagy éppen a humánökológia és a turizmus kapcsolódási pontjait taglaló közleményt (Michalkó 2005).

A gazdasági antropológia jellegű kutatásokhoz jó kiindulópontot jelenthetnek a fákat célzó ökonómiai vizsgálatok, külföldiek és nemzetközies egyaránt.²⁰ A társadalmi-gazdasági vonatkozásuktól nem elválaszthatók a külföldi és hazai zöldinfrastruktúra-felmérések sem. Ezen multifunkcionális erőforrások, integrált ökoszisztémajavak és -szolgáltatások hazai vizsgálataival kapcsolatban a kutatási témánkkal jól összekapcsolható példák is vannak (Iváncsics és Filepné 2009). Alföldi tájaink ökoszisztéma-szolgáltatás-vizsgálatai is részben ide sorolhatók (Kelemen 2016; OpenNESS 2014; 2016). Mindamelllett a hazai közösségireziliencia-vizsgálatok éppen a helyi kötődés fókuszba állításával mutatnak rá a fák bevonásának lehetőségére (Ispán 2023).

Bízom abban, hogy írással sikerült megvilágítanom, hogy a helyi identitás kohéziójának vizsgálataiban igenis lehet szerepe a fák kutatásának, hogy a jövőbeli ökoszisztéma-kutatásokban már ne csak mint tüzelő-, épület- vagy bútortfa(anyag)ként jelenjenek meg a fák. Ahogy a lakosok életminőségének vizsgálatokor is adhatnánk nagyobb szerepet a természeti adottságoknak (Lőrincz, Kővári és Banász 2020).

Hivatkozott irodalom

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Babai Dániel (2021): „Az időjárás is szeszélyesebb, hamarabb elváltozik...” A klímaváltozás lokális percepciója a Keleti-Kárpátokban. *Ethno-Lore* 18: 283–313.
- Bánfi Péter (2010): Nemzeti Park a Dél-Tiszántúlon. *Natura Bekesiensis. Időszakos természettudományi közlemények* 11.
- Barna Gábor (2002): Idő és emlékezet. In *Közelítések az időhöz*. Budapest: Tabula Könyvek, 152–171.
- Becker, Nir és Freeman, Shirra (2009): The Economic Value of Old Growth Trees in Israel. *Forest Policy and Economics* 11: 608–615. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2009.08.004>
- Bindorffer Györgyi (2008): Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Papp Richárd és Szarka László (szerk.). Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 61–78.
- Bodrogközy György (1974): Békés megye növényvilága. In *Békés megye gazdaságföldrajza*. Láng Sándor és Boros Ferenc (szerk.). Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B., 85–98.
- Deli Tamás, Danyik Tibor és Boldog Gusztáv (2015): *A Körös-völgyi vadvizek élővilága*. (Munkácsy Mihály Múzeum Közleményei, 5.) Békéscsaba: Munkácsy Mihály Múzeum.
- Dunkel Zoltán, Bozó László és Geresdi István (2018): Az éghajlatváltozás hatására fellépő környezeti változások és természeti veszélyek. *Földrajzi Közlemények* 142(4): 261–271. DOI: <https://doi.org/10.32643/fk.142.4.1>
- Durst Judit (2017): „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle* 27(2): 88–111.

---

20 Nir Becker és Shirra Freeman például az izraeli idős fák gazdaságra gyakorolt hatását vizsgálta, igyekezve számszerűsíteni a fák értékét. Ennek tükrében vizsgálták, hogy kell-e – és ha igen, milyen – pénzügyi eszközöket elkülöníteni az idős fák megőrzése érdekében, illetve hogy képviselnek-e tényleges gazdasági értéket (Becker és Freeman 2009).

- Dümpelmann, Sonja (2019): *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin*. New Haven – London: Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.12987/9780300240702>
- Gereben Ferenc (1998): Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. *Regio* 9(2): 95–112.
- Goffman, Erving (1989): On Fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography* 18(2): 123–132.
- Eriksen, Thomas Hylland (2006): *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Társadalomtudományi Könyvtár.
- Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 223–233.
- Ispán Ágota Lídia (2023): A helyi hagyományok szerepe a közösségi reziliencia kiépítésében a mezőcsáti járásban. *Ethno-Lore* (40): 385–408. DOI: <https://doi.org/10.58449/el.2023.16>
- Iváncsics Vera és Filepné Kovács Krisztina (2009): A zöldinfrastruktúra lehetséges felmérési módszere Keszthely példáján. *Tájökológiai Lapok* 17(2): 193–208. DOI: <https://doi.org/10.56617/tl.3517>
- Juhász Katalin (2014): Termál- és ökoturizmus-koncepciók Gyomaendrődön. A társadalomtudományi kutatás lehetőségei egy város versenyképességének javításában. *Ethno-Lore* (31): 261–310.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2008): Résztevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In *A magyar kulturális antropológia története*. Kézdi Nagy Géza (szerk.). Budapest: Nyitott Könyvműhely, 369–410.
- Kaschuba, Wolfgang (2004): *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai.
- Kelemen Eszter (2016): Tudós és nem tudós szakértők az ökoszisztéma-szolgáltatásokról. *Replika* 100: 55–59.
- Kertész Éva (2006): Békés megyei történeti kertek. *Natura Bekesiensis. Időszakos természettudományi közlemények* 8: 3–18.
- Kocsis Mihály, Dunai Attila, Farsang Andrea és Makó András (2018): Magyarország kistájainak talajspecifikus aszályérzékenysége a szántóföldi növények termésreakciói alapján. *Földrajzi Közlemények* 142(2): 89–101.
- Kovács András Donát, Gulyás Péter és Farkas Jenő Zsolt (2021): Tájhasználati érdekek és ellenérdekek az Alföldön. A természetvédelem, a mezőgazdaság és a turizmus kapcsolata a Kiskunsági Nemzeti Park példáján. *Földrajzi Közlemények* 145(4): 317–334. DOI: <https://doi.org/10.32643/fk.145.4.4>
- Kovács Éva (2007): Interjú módszerek és technikák. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 268–277.
- Köbli Ádám és Horváth Zoltán (2021): A legjelentősebb hazai fürdővárosok településszerkezeti jellemzőinek vizsgálata. *Földrajzi Közlemények* 145(2): 170–186. DOI: <https://doi.org/10.32643/fk.145.2.6>
- Központi Statisztikai Hivatal (2023): Erdők vármegye és régió szerint (2017–2022). Interneten: https://www.ksh.hu/stadat_files/kor/hu/kor0058.html (letöltve: 2025. 04. 25.).
- Kulcsár László (2020): Földrajz – társadalomtudomány – turizmus. Elméleti és módszertani áttekintés. *Földrajzi Közlemények* 144(1): 2–12. DOI: <https://doi.org/10.32643/fk.144.1.1>
- Lajos Veronika (2016): Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Bihari Nagy Éva, Kavacsánszki Máté, Keményfi Róbert és Marinka Melinda (szerk.). Debrecen: DE Néprajzi Tanszék, 830–851.
- Le Roux, Darren et al. (2014): The Future of Large Old Trees in Urban Landscapes. *Public Library of Science* 9(6). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0099403>
- Letenyei László (2005): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest: L'Harmattan–Ráció.
- Lőrincz Katalin, Kővári Edit Mária és Banász Zsuzsanna (2020): Miért jó Szentesen élni? Egy hazai kisváros lakosságának életminősége és helyi kötődése. *Földrajzi Közlemények* 144(1): 112–131.

- Majoros Pál (2010): *A kutatómódszertan alapjai. Tanácsok, tippek, trükkök nem csak szakdolgozatóknak*. Budapest: Perfekt.
- Mester Tibor (2007): Mentális térképezés. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 296–316.
- Mészáros Csaba (2010): Résztvevő megfigyelés, befogadás és nyelvismeret. Az antropológiai terepmunka hitelességéről. *Tabula* 13(2): 173–194.
- Mezősi Gábor, Bata Teodóra, Blanka Viktória és Ladányi Zsuzsanna (2017): A klímaváltozás hatása a környezeti veszélyekre az Alföldön. *Földrajzi Közlemények* 141(1): 60–70.
- Michalkó Gábor (2005): A humánökológia szerepe a magyarországi turizmusföldrajz modernizációjában. *Turizmus Bulletin* 9(1): 32–42.
- Nagy Károly Zsolt (2015): Ösvény a dzsungelben. *Replika* 90–91: 39–56.
- Nagy-Laczkó Balázs (2020): Szakrális térhasználat Gyulán – kisebbségi és vallási önreprezentáció a városban. I. Gyulai németiség térhasználata. In *ISTORIE, CULTURĂ, IDENTITATE. Lucrările simpozionului internațional de antropologie culturală. Arad, 20–21 iunie 2019*. Arad: 2019, 74–112.
- Nagy-Laczkó Balázs (2022a): Szentképek fakeretben. *Bárkaonline*, július 21. Interneten: <http://www.barkaonline.hu/ex-libris/8237-szentkep-akeretben> (letöltve: 2025. április 25.).
- Nagy-Laczkó Balázs (2022b): Öltözködő és költözködő lombjaink. *Bárkaonline*, szeptember 30. Interneten: <http://www.barkaonline.hu/ex-libris/8319-oltozkod-es-koltozkod-lombjaink> (letöltve: 2025. április 25.).
- Nagy-Laczkó Balázs (2025a): Élő mementók? Emlékkörző szereppel bíró fák elvesztéséhez kapcsolódó közösségi gyakorlatok Békés vármegyében. *Kultúra és Közösség* 3: 109–130. DOI: 10.35402/kek.2025.3.9
- Nagy-Laczkó Balázs (2025b): Hősfák, nimfák, makkfiak. A túlélés kísérletei az Alföldön. *Hagyományok Háza*. (Megjelenés előtt.)
- Nagy-Laczkó Balázs (2025c): Öreg tölgy- és szilvagoncok. A helyi aktorok lehetőségei és válasza Békés vármegyében a városi fákkal kapcsolatban a klímaváltozás tükrében. (Kézirat.)
- OpenNESS (2014): *Kiskunsági kutatási terület. Beszámoló az ökoszisztéma szolgáltatások nem pénzübeli értékeléséről*. Budapest: ESSRG Kft.
- OpenNESS (2016): *Remények és félelmek a kiskunsági Homokhátság jövőképeiben. Egy részvételi kutatási folyamat tanulságai és ajánlásai*. Budapest: ESSRG Kft.
- Phillips, Nathan G., Thomas N. Buckley és David T. Tissue (2008): Capacity of Old Trees to Respond to Environmental Change. *Journal of Integrative Plant Biology* 50(11): 1355–1364. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1744-7909.2008.00746.x>
- Pusztai Bertalan (2010): A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata. Turizmusszemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* 13(1): 3–18.
- Verebélyi Kincső (2005): *Minden napok jeles napok. Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében*. Budapest: Timp.
- Virág Tünde (2007): Felkészülés a terepmunkára. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 349–359.
- Virág Tünde, Váradi Mónika Mária és Koós Bálint (2007): Felkészülés a terepmunkára. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 203–222.

A „FOTELFORRADALMÁROK” RACIONÁLIS LÁZADÁSA?

AKTÍV FIATALOK HUNGÁRIÁBAN, 2024

Szabó Andrea, Sebestyén Annamária, Orsós Dániel és Susánky Pál
szerkesztésében

Budapest, 2025

Elérhető: <https://yzfolyoirat.hu/index.php/yz/libraryFiles/downloadPublic/9>

Az atomenergia politikai monopóliuma

A kizárás intézményi és diszkurzív stratégiái¹

Egres Dorottya BME Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, FFT, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A nukleáris technológia évtizedek óta központi szerepet játszik Magyarország energiagazdálkodásában, és az új atomerőművi blokkok létesítése hosszú távú technológiai elköteleződést jelent a jövő generációi számára. Írásomban amellet érvelek, hogy az energia ügye nem kizárólag technológiai, hanem egyben társadalmi kérdés is. Ennek kapcsán ismertetem az energia társadalomtudományos kutatásával foglalkozó irányzatokat: a tudomány- és technológiatanulmányok területéről a nagyméretű technológiai rendszerek, a technológia politikája és a technológiai potencializmus koncepcióit hívom segítségül, továbbá az energiakommunikáció diszciplínájának megfigyeléseit. Ezek a tudományos irányzatok megvilágítják az energiatechnológiák társadalmi beágyazottságát, a kommunikációs interakciókon keresztül történő konstrukciójuk dinamikáját. Az elméleti keret ismertetése után amellet érvelek, hogy az energia társadalmi kérdésként történő kezelése helyett Magyarországon a társadalom kizárására irányuló intézményi és kommunikációs gyakorlatok azonosíthatók. A technológiai-intézményi komplexum koncepcióját alkalmazva tárgyalom a nukleáris technológia jelenlegi energiapolitikai helyzetét kialakító és fenntartó intézményi gyakorlatokat, valamint a politikai monopólium fogalmának mentén elemzem a depolitizációs és hiperpolitizációs diszkurzív stratégiákat. Írásomat a technológiai alvajárás negatív következményeivel és megoldási lehetőségeivel zárom.

Kulcsszavak: atomenergia, politikai monopólium, depolitizáció, hiperpolitizáció, tudomány- és technológiatanulmányok, energiakommunikáció

---

¹ A tanulmány a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program támogatásával készült. Az ösztöndíj száma: EKÖP-24-4-II-BME-261.

The Political Monopoly of Nuclear Energy *Institutional and Discursive Strategies of Exclusion*

Abstract: Nuclear technology has been a cornerstone in Hungary's energy mix for decades, and the construction of new nuclear power plant units signifies a long-term technological commitment for future generations. This paper argues that energy should not be understood solely as a technological matter but as a social issue. Drawing on approaches that view energy from a social scientific perspective, I engage with concepts such as large technological systems, the politics of technology, and technological potentialism from Science and Technology Studies, as well as observations from the discipline of energy communication. These approaches illuminate the social embeddedness of energy technologies and their dynamic construction through communicative interactions. After establishing the theoretical framework, I argue that instead of treating energy as a social issue, institutional and communicative practices of exclusion prevail in Hungary. Employing the concept of the technological-institutional complex, I discuss how institutional practices shape and sustain the role of nuclear technology in the country's energy policy. Furthermore, I analyse the discursive strategies of depoliticisation and hyperpoliticisation relying on the concept of political monopoly. I conclude with the negative consequences and possible solutions of technological sleepwalking.

Keywords: nuclear energy, political monopoly, depoliticisation, hyperpoliticisation, science and technology studies, energy communication

Bevezetés: a társadalom energiája

Az energiáról a fizika tankönyvekben azt olvashatjuk, hogy általa jellemezhetjük tárgyak, anyagok vagy hullámok állapotát. A leírás a természettudományokban széles körben elfogadott, azonban egy ország energiapolitikájának és energiagazdaságának kérdéseiben a természet- és mérnöki tudományokén kívül egyéb perspektívák is azonosíthatók. Írásomban amellet érvelek, hogy az energia ügye nem kizárólag technikai, hanem társadalmi kérdés, illetve ismertetem azokat az elméleteket, melyek segítségével megérthetjük az energia társadalmi kérdésként történő felfogásának fontosságát. Ezek a tudományos irányzatok, megközelítések rávilágítanak az energiatechnológiák

társadalmi beágyazottságára, felfedik azok társadalmi vetületeit, valamint a kommunikációs interakciókon keresztül történő konstrukciójuk dinamikáját. Ennek feltárásához a tudomány- és technológiatanulmányok területéről származó nagyméretű technológiai rendszerek, a technológia politikája és a technológiai potencializmus koncepcióira támaszkodom. Tehát azt mondhatjuk, hogy nemcsak a tárgyak állapota jellemezhető energiájuk által, hanem a társadalmak is leírhatók az általuk alkalmazott energiatechnológiák által.

Az elméleti keret ismertetése után az atomenergia hazai technológiai-intézményi komplexumának működési mechanizmusait elemzem: milyen politikai berendezkedésnek köszönhetően, milyen intézkedéseken keresztül és intézményi struktúrák révén alakult ki, majd tette lehetővé egy új atomerőmű-projekt elindítását. Írásomban általánosságban véve az energiatechnológiák társadalmi beágyazottságát követően azért fókuszálok az atomenergiára, mert Magyarország mint nukleáris kapacitásokkal rendelkező ország erre az energiaforrásra (illetve kisebb részben a megújulókra) építi a jelen és jövő energiagazdaságát és -politikáját.²

Mivel azonban az energiatechnológiák alkalmazása nem kizárólag intézményi gyakorlatokon keresztül érthető meg, ezért a politikai monopólium fogalmát segítségül hívva tárgyalom a rendszer fenntartásában szintén elengedhetetlen kommunikatív gyakorlatokat. Két olyan diszkurzív stratégiát elemzek, amelyek különösen jól jellemzik az atomenergia hazai politikai monopóliumának működését: a depolitizációt és a hiperpolitizációt. A depolitizáció stratégiája széles körben dokumentált a nukleáris technológia esetében, de arra szeretnék rámutatni, hogy a klímavédelem előtérbe kerülésével a hiperpolitizáció stratégiája szintén hangsúlyossá vált az atomenergia diskurzusában.

Írásomban tehát kontrasztba állítok egy indokolt és előremutató megközelítést – az energia ügyének társadalmi kérdésként történő felfogását – és az ezt akadályozó politikai és szakmai intézkedéseket, narratívákat. Írásomat ezen ellentét negatív következményeivel és megoldási lehetőségeivel zárom.

Az energia a társadalomtudományok perspektívájából

Az energiával kapcsolatos társadalomtudományi kutatások (*energy social science research*) az elméleti keretrendszerek széles skáláját alkalmazzák: közgazdaságtan, politikatudomány, pszichológia, szociológia, illetve a maga nemében is interdiszciplináris tudomány- és technológiatanulmányok (*Science and Technology Studies*, más néven *Science, Technology, and Society*) (Hess és Sovacool 2020). A csak STS-ként rövidített terület kutatói kifejezetten érdeklődően fordulnak az energia kérdésköre felé, és az általuk megnevezett fogalmak, alkalmazott látásmódok képesek megvilágítani, milyen értelemben beszélhetünk az energiáról mint társadalmi kérdésről, illetve

---

² A fosszilis energiahordozók esetében szélesebb konszenzus uralkodik, miszerint egyre kisebb mértékben *kellene* a nemzeti energiamezékben szerepelniük.

milyen társadalmi vetületei azonosíthatók az energiatechnológiai rendszerek implementációjának. A továbbiakban először bemutatom az STS energiával foglalkozó, legnagyobb hatású kutatási programokat, aztán ismertetem a részben STS-perspektíván alapuló technológiai potencializmus irányzatát, majd pedig az energiakommunikáció diszciplínáját, mely utóbbi az STS-hez hasonló koncepciók és módszertanok révén, de már kifejezetten az energia kommunikációs jelenségként történő vizsgálatát tűzte ki célul. Ezen elméletek, megközelítések és fogalmak révén válik elemezhetővé az atomenergia technológiai-intézményi komplexumának, illetve politikai monopóliumának működése.

Az energia a tudomány- és technológiatanulmányok fókuszában

Az STS kutatási területéhez tartozik azoknak a folyamatoknak a tanulmányozása, amelyek révén a tudományos tudás és a technológiai artefaktumok konstruálódnak, fejlődnek, fennmaradnak. Ide sorolható továbbá a tudományos és technológiai változás társadalmi tényezőinek feltárása, illetve annak vizsgálata, ahogyan a tudomány és a technológia a társadalommal kölcsönösen alakítja egymást és a természeti környezetet. A kutatók igyekeznek magyarázatot adni a tudomány és a szakértelem episztemikus dimenziójában mutatkozó különbségekre, valamint a technológiai rendszerek és az anyagi kultúra működésének dinamikájára, túllépve a funkcionalitás, a hatékonyság és profitorientáltság mérőszámain (Hess és Sovacool 2020).

Az STS különböző irányzatainak kialakulásában kulcsszerepe volt az energia vizsgálatának. Thomas Hughes elektromosságról szóló írásai (1983; 1987) vezették be a nagyméretű technológiai rendszerek (*large technological systems*) fogalmát, Langdon Winner munkássága az atomenergiáról (1980; 1983; 1986) pedig a technológia politikájának elméletét alapozta meg. Tanulmányomban ezzel a két megközelítéssel foglalkozom részletesebben, ugyanakkor három további irányzat is említésre méltó. Először is beszélhetünk a technológia társadalmi konstrukciójának irányzatáról (*social construction of technology, SCOT*), mely Trevor Pinch és Wiebe E. Bijker nevéhez fűződik (1987). A szerzőpáros megközelítése izgalmas perspektívát biztosít, ahogyan a technológiára vonatkozó értéktulajdonításokat és a társadalmi csoportokon belüli vagy az érdekcsoportok között létrejövő konfliktusokat, vitákat vizsgálja a technológia lehetséges használatáról, következményeiről és társadalmi szerepéről. Ezenkívül beszélhetünk Bruno Latour számos területen hivatkozott cselekvőhálózat-elméletéről (1987), melyben nemcsak a humán ágensek, de a technikai eszközök, a tárgyak, az infrastruktúrák is szereplők („aktánsok”) a társadalmi hálózatokban. Ennélfogva a technológiák nem csupán passzív eszközök, hanem képesek alakítani, sőt újrakonfigurálni a társadalmi dinamikákat. Végül pedig megemlíthetjük Brian Wynne elemzését (1992) a csernobili atomkatasztrófát követő, az angliai vidéki birtakenyésztő közösség és a helyi hatóságok között kialakult vitáról, mely a laikus szakértőiség (*lay expertise*) koncepciójával gazdagította az STS-t (Hess és Sovacool 2020).

Az energia rendszere Hughes értelmezésében (1983; 1987) nagyméretű technológiai rendszernek tekinthető, azaz olyan, térben kiterjedt és tőkeintenzív rendszernek, amely többé-kevésbé megbízhatóan és kiszámíthatóan hajt végre szabványosított műveleteket azáltal, hogy más társadalmi folyamatokkal integrálódik (Joerges 1988: 24). A nagyméretű technológiai rendszerek tehát nemcsak az infrastruktúrákat, a gépeket és az egyéb materiális eszközöket foglalják magukba, hanem részüket képezik természeti erőforrások, az intézmények és a humán ágensek, a jogszabályok és a kulturális gyakorlatok egyaránt. Ennélfogva a villamos energia nagyméretű technológiai rendszerében „nemcsak a szénbányák, az erőművek, az elektromos átviteli és elosztóvezetékek, a transzformátorok és a villanyoszlopok vesznek részt” (Sovacool et al. 2018: 4), hanem az energia előállításáért, szabályozásáért, szállításáért, javításáért felelős intézmények és az ott dolgozó egyének, valamint a műszaki egyetemek oktatói és tanulói, az ipari és a lakossági felhasználók is. Őket és a belőlük felépülő intézményeket kötik össze különböző jogi szabályozások és kulturális gyakorlatok. Mivel a nagyméretű technológiai rendszerek szinte mindenkinek az életére hatással vannak, egyben társadalmi-technológiai rendszereknek (*socio-technical system*, Miller et al. 2013) is tekinthetjük azokat.

Hess és Sovacool (2017) írása szerint a nagyméretű technológiai rendszerek úgynevezett puha vagy lágy determinizmust gyakorolnak a társadalomra, amelynek értelmében valamelyest diktálják a társadalomban megfigyelhető változásokat, mégsem tekinthetők egyértelmű és kizárólagos irányítóknak, ahogyan az a technológiai determinista gondolkodóknál megjelenik. Ugyanakkor hiba lenne figyelmen kívül hagyni a technokrata döntéshozatal erejét, továbbá azt, hogy a társadalom sem tekinthető homogénnek a technológiával kapcsolatos attitűdök tekintetében – ahogyan azt az STS-en belül a technológia társadalmi konstrukciójának irányzata is hangsúlyozza.

A nagyméretű technológiai rendszerek perspektívája lehetőséget ad arra, hogy a technológiai változások, illetve az energiarendszer fenntartására és innovációjára irányuló folyamatok társadalmi aspektusát is megértsük, tényezőit feltárjuk. Ezáltal megfigyelhetővé válnak a technológia tervezésének gyakorlatai, a felhasználók rutinjai, illetve ezek egymásra kölcsönösen ható folyamatai. Elemezhetővé válnak továbbá az energiaátmenet alakításának interakciói a döntéshozók, a szabályozók, a kutatók és mérnökök, az aktivisták, valamint a fogyasztók között. A dinamikák elemzésének köszönhetően felfedhetők a hatalom gyakorlását megcélzó, gyakran bizonyos csoportok elképzeléseit és értékeit előnyben részesítő, illetve másokét háttérbe szorító eljárások.

A Langdon Winner nevével fémjelzett elmélet (1980) szerint a technológia nem semleges, hanem politikai tartalommal bír, ahogy a politikai és társadalmi törekvések technológiai artefaktumokban materializálódnak. A létrehozás folyamatában sajátos politikai elképzelések, szükségletek és érdekek vetülnek ki, és szándékosan vagy szándékolatlanul íródnak bele az eszközökbe (Schraube 2021). A technológiák bizonyos formában történő adaptálása és alkalmazása tehát a hatalmi erőviszonyokat, a társadalmi berendezkedéseket is tükrözi, illetve alakítja. Winner ugyan nem tekinthető a

technológiai determinizmus képviselőjének, ugyanakkor még saját bevallása szerint is egyes gondolatai ezt a koncepciót idézik meg (1983: 107). Elméletében a technológiák kétféle módon válhatnak politikaivá – egyfelől intézményesített hatásaik, másfelől pedig szándékos tervezésük révén (Winner 1980; Schraube 2021).

Annak érdekében, hogy bizonyos technológiák számára kedvező környezet álljon elő, megannyi változásra van szükség: intézmények, formális és informális eljárások, törvények és jogszabályok létrehozása, nem kevésbé pedig az emberi attitűdök formálása. A technológiai vívmányok élvezetéhez szükségszerűen létre kell hozni azokat a politikai, gazdasági, társadalmi, illetve ideológiai feltételeket, amelyek lehetővé teszik fennmaradásukat és fejlődésüket. Winner szerint ilyen módon válik politikai-
vá az atomenergia, melynek alkalmazása szigorú állami felügyeletet igényel, valamint társadalmi szabálykövetést követel meg, ezáltal a centralizált hatalmi struktúrákat támogatja. Az atomreaktorok működtetése rendkívül komplex, veszélyes és sokrétű szakértelmet igénylő folyamat, ezért nem lehet közösségi módon szervezni. Az atomenergia biztonságtechnikai és geopolitikai kockázatai miatt alkalmazása kizárólag szigorúan szabályozott állami keretek között történhet. Ez megerősíti az állam szerepét, és centralizálja a hatalmat. Egy tipikus atomerőmű pusztá mérete az emberi civilizáció haladásának egy kifejezetten sajátos felfogását tükrözi, kiemelve a tudományos szakértelem és az ember természet feletti – feltételezett – uralmának elveit (Lawrence, Sovacool és Stirling 2016). Hasonló gondolatot fogalmazott meg Alvin Weinberg, aki szerint „az ár, amelyet a társadalomtól megkövetelünk ezért a mágikus energiaforrásért, társadalmi intézményeink olyan ébersége és hosszú élettartama, amelyhez nem vagyunk hozzászokva” (1972: 33).

Winner elméletében a technológiák másfelől szándékos tervezés révén válhatnak politikaivá, ahogyan az innovációk bizonyos társadalmi csoportoknak kedveznek, másokat pedig marginalizálnak. A technológiai fejlődés tehát teret enged bizonyos értékeknek, úgymint szabadság, függetlenség, egyenlőség, míg mások beteljesítését korlátozza. Ilyen szempontból is értelmezhető a nukleáris technológia, amiként a hidegháborús atomprogramok elsődleges célja nem az energiatermelés volt, sokkal inkább a nagyhatalmi státusz fitogtatása és a katonai elrettentés. Egyes országok esetében a nemzeti atomprogramok nem kizárólag energetikai céloknak megfelelően jöttek létre, hanem nemzetközi politikai eszközöknek minősülnek (Winner 1980).

Technológiai potencializmus

Winner szigorú értelmezéséből az atomenergia politikáját illetően az is következik, hogy a társadalom nem képes részt venni, illetve nem vehet részt a technológiáról szóló demokratikus döntéshozatali folyamatokban. A technológiai potencializmus újabb elmélete izgalmas alternatívája lehet a technológiai determinizmusnak, amelyben a technológia demokratikussága is más értelmezést nyer. A technológiai potencializmus elvét képviseli Yannick Rumpala (2018). Elméletében a technológiákban rejlő potenciál – hasonlóképpen a technológiai affordancia koncepciójához (Gibson 1979) –

bizonyos társadalmi változásokat megkönnyít, míg másokat korlátoz. Tehát a társadalmi változások nem a technológia lényege, belső természete vagy autonóm ereje által meghatározottak, hanem azáltal alakulnak, hogy az érdekelt szereplők hogyan lesznek képesek új lehetőségeket találni a technológiai fejlődésben vagy az eddig fel nem tárt technológiai megoldásokban.

Rumpala elmélete Winnert idézi, ahogyan hangsúlyozza, hogy az energiáról szóló döntéseink egyben politikai döntések is, a technológiák és a hozzájuk tartozó infrastruktúrák a kollektív szerveződés materiális eszközei. E választásoknak megfelelően az energiához való hozzáférés különböző formái valósulhatnak meg, és a fogyasztók kisebb-nagyobb függőségi viszonyba kerülhetnek a rendszerrel.

A technológiai potencializmussal szemben azonban számos kritika fogalmazható meg. Az elmélet alábecsüli a gazdasági és társadalmi strukturális akadályokat, amelyek a technológiákban rejlő lehetőségek aktualizálásának, illetve a demokratizálódás útjában állnak, mint például az intézményi tehetetlenség vagy a piaci szereplők ellenállása. A potencializmus továbbá azt is feltételezi, hogy az érintett szereplők képesek felismerni és kihasználni a lehetőségeket. Ugyanakkor a lakossági attitűdök, a bizalmi válságok és a szkepticizmus mind befolyásolják a percepciókat.

A nukleáris és a megújuló energiaforrásokon alapuló rendszerekre fókuszálva Rumpala (2018) úgy véli, hogy ezek a centralizáció–decentralizáció, a közelség–távolság és a függőség–függetlenség fogalompárjai alapján hasonlíthatók össze. Egy energiarendszer centralizáltsága azt jelenti, hogy egy vagy több nagy energiatermelő központ adja a termelés jelentős részét, és a hálózat ezekből juttatja el távolabbi helyekre is az energiát, mint például egy (vagy több) atomerőmű esetében. Tehát a termelő és a fogyasztó rendszerint fizikailag távol helyezkedik el egymástól. A decentralizáció nagy központok nélküli, kisebb energiatermelő egységekből fennálló rendszert jelöl, aminek megfelelően lecsökkenhet a termelő és a fogyasztó közötti fizikai távolság. A nap- és szélenergia alkalmazását gyakran a decentralizált struktúrák koncepciójához kapcsolják, amely elősegítheti az egyének és a közösség szintjén megvalósuló lokális energia-önellátást. Az energia ilyen módon történő előállításának, valamint a széles körű társadalmi részvétel lehetőségének köszönhetően a függőség a nagyméretű technológiai rendszerektől, ekképp a hatalomtól is, egyfelől redukálódhat, másfelől pedig új típusú függési viszonyok alakulhatnak ki. Annak ellenére, hogy ez a rendszer kevésbé autoriter, és demokratikus társadalmi struktúrákat is támogathat, a totális függetlenedés a rendszertől a legtöbb esetben utópia marad. Fontos megjegyezni azonban, hogy ez nem szükségszerűség, mindössze potencialitás – gondoljunk a sivatagi napelemparkok vagy az off-shore (tengerre kihelyezett) szélenerőművekre, melyek inkább mutatják a centralizált rendszer tulajdonságait.

A decentralizált rendszerben történő energiatermelés során a technológiai komplexitás általában mérsékelten jelentkezik, különösen a rendszertelepítés és a fenntartási feladatok vonatkozásában, így az állampolgárok kisebb technikai kihívásokkal találhatják szembe magukat. Ezek a projektek ugyanakkor jelentős elköteleződést igényelhetnek az egyének és az energiaközösségek részéről a technikai megvalósításban,

valamint a megfelelő működés monitorozásában. Ennek okán felértékelődik az egyének és az érdekgazdák közötti bizalom (Walker et al. 2010). A saját energiaellátásuk fejlesztésére törekvő közösségek akár új kapcsolati dinamikákat és az összetartozás érzését is kialakíthatják (van der Schoor és Scholtens 2015, idézi Rumpala 2018).

Az energiahasználati rutinok újragondolása és az alternatív gyakorlatok kérésére az energiáról való gondolkodásmód átalakulásával is együtt járhat. Az energia saját magunk számára történő megtermelése indukálhatja az egyéni és közösségi energiaigények tudatos mérlegelését, mivel a telepítendő rendszerek méretezéséhez elengedhetetlen a várható fogyasztási mennyiségek kalkulációja. Ez a szemléletmód segíthet elkerülni a pazarlást, és ösztönözheti a rendszertervezés szempontjainak újragondolását (Forde 2017).

Az energia nagyméretű technológiai rendszerének sajátosságai, illetve azok hallgatólagos jellege azt eredményezték, hogy sokan nem gondolkodnak el róla, honnan jön, miből termelődik meg az általuk felhasznált villamos energia, hiszen természetesnek veszik annak elérhetőségét otthonukban. Pedig közel sem triviális kérdés, hogy igény szerint rendelkezésünkre áll, hogy nem kell hétköznapi gyakorlatainkat a rendszer működési mechanizmusaihoz igazítani. A fogyasztó és szolgáltató közötti erős függési viszony egy olyan helyzetben is tetten érhető, amikor az állampolgár nem képes befizetni a számlákat, ezért lekapcsolják otthonában az áramot. Sőt még olyan esetben is erős függési viszonyról beszélhetünk, ha egy komolyabb áramszünet miatt a rendszerre való utaltság következtében a fogyasztó módosítani kényszerül az aznapi terveit. Fontos látni azonban azt is, hogy a rendszerre való utaltság egyfajta privilégiumnak is tekinthető, miként számos feltételnek kell megfelelni, hogy valaki a rendszer részévé válhasson (pl. megfelelő lakóhely). A rendszerek pedig újratermelik ezeket a privilégiumokat, ahogyan az alsóbb és marginalizált társadalmi osztályokat kiszorítják a rendszerből, vagy eleve be sem léptetik őket.

Ellenben a decentralizált rendszerben nem áll fenn szükségszerűen ilyen típusú függés. Természetesen az otthoni napelemekkel is kapcsolódhatunk a rendszerhez, illetve kerülhetünk függőségi viszonyba az áramszolgáltatóval – szükség esetén tudunk onnan áramot vételezni, illetve vissza is tudjuk táplálni az általunk termelt többletet. Ugyanakkor léteznek szigetüzemű napelemes rendszerek, amelyek nincsenek csatlakoztatva a hálózatra, hanem önálló rendszerként működnek.

Jelen körülmények között pedig azt a kérdést is érdemes feltennünk magunknak, hogy mit tartunk energetikailag függetlennek, milyen helyzetben nyilváníthatjuk magunkat szuverénnek, pl. az import gáz vagy a nukleáris fűtőanyag kérdésében.

Az energiakommunikáció diszciplináris megalakulása

Az energia társadalomban betöltött szerepéről nemcsak az intézményes gyakorlatok mentén beszélhetünk, hanem a diszkurzív folyamatokat elemezve is. Így válnak értelmezhetővé az energiához köthető gyakorlataink kommunikációs jelenségekként. A politikai és iparági szereplők energiagazdálkodással kapcsolatos befolyásolási

kísérletei – beleértve a klímavédelemhez és a fenntarthatósághoz kapcsolódó asszociációkat és disszociációkat – segíthetnek megérteni az energia társadalmi beágyazottságát. Ebből a gondolatból született meg az energiakommunikáció tudományterülete. Endres és kollégái az energiakommunikációs kutatási programot a következőképpen definiálják: „az energiaforrásokkal, az energia termelésével és fogyasztásával kapcsolatos materiális tapasztalatokat körülvevő szimbolikus gyakorlatok tanulmányozása, beleértve a kutatás, a fejlesztés, a telepítés és a politikai kormányzás kapcsolódó gyakorlatait” (2016: 420). Az energiakommunikáció területének képviselői beismérik, hogy az energiával kapcsolatban már az 1980-as évek óta készülnek kutatások a szervezeti kommunikáció, a public relations, a médiatudomány és a retorika területén, ezek azonban dominánsan az energiatechnológiákhoz kötődő krízisek, illetve a válságok által indukált energetikai átmenetek kommunikációs vetületével foglalkoznak, úgymint a fukusimai atomerőmű-baleset vagy a British Petrol olajkatasztrófia. Ennélfogva felhívást intéztek olyan kutatások végzésére, melyek arra fókuszálnak, hogy milyen berögződések és küzdelmek mentén formálódik a kapcsolat az ember és az energia között (Cozen et al. 2017; Endres et al. 2016). Az energiakommunikáció tudományterületére nem jellemző sem a konceptuális, sem a módszertani egységesség, azt a hozzá legközelebb álló környezeti kommunikációhoz (*environmental communication*) hasonlóan a téma tartja egységben.

A régitől az újig: a technológiai-intézményi komplexum bebetonozása

A nukleáris technológia alkalmazása körül kialakult technológiai-intézményi komplexum megértéséhez alkalmazhatók a korábban bemutatott elméleti keretek és koncepciók: a Hughes-féle nagyméretű technológiai rendszert kiválóan példázza a Paksi Atomerőmű, melynek működésében nemcsak technológiai, hanem jogi, gazdasági és oktatási komponensek is azonosíthatók; Winnerre visszautalva, Paks példája nem csupán egy energetikai projekt, hanem egy autoriter döntési logikát bebetonozó politikai konfiguráció; amelyben rumpalai értelemben pusztán potenciál marad a decentralizált energiarendszer. A továbbiakban bemutatom az atomenergia hazánkban történő használatának eredetét, valamint az új paksi atomerőmű létrehozását övező intézkedéseket, amelyeken keresztül kialakult a technológiai-intézményi komplexum.

A Paksi Atomerőmű hazánk egyetlen működő atomerőműve, ahol jelenleg négy reaktor üzemel. Az atomerőmű létesítéséről szóló magyar–szovjet államközi megállapodás 1966. december 28-án jött létre, míg a paksi helyszín kiválasztásáról 1967 februárjában született döntés. A négy, egyenként 500 MW-os reaktor az 1980-as években kezdte meg a működését, és teljesítményükkel jelenleg az ország villamosenergia-termelésének körülbelül 40-50%-át biztosítják.³ Az eredetileg harmincévesre tervezett

---

³ Rólunk. „Ahonnan az áram fele származik”. Interneten: <https://atomeromu.mvm.hu/hu-HU/Rolunk> (letöltve: 2025. április 30.).

üzemidőt az Országos Atomenergia Hivatal húsz évvel meghosszabbította, így a négy reaktor leállítására a 2030-as években kerülhet sor.⁴

A nukleáris energia jövőbeni alkalmazásának lehetőségét először 2006-ban vetette fel a nyilvánosság előtt Gyurcsány Ferenc, Magyarország akkori miniszterelnöke.⁵ Tehát már a kétharmados parlamenti többséggel irányító Fidesz-kormányok előtt is támogatták az atomenergiát a hatalmon lévők, akik később a politika bináris logikájának megfelelően a technológia, illetve a projekt ellen fordultak.

Ezt követően, 2007-ben indult el a Teller-projekt, amelynek célja a nukleáris kapacitás bővítésének lehetőségeire vonatkozó vizsgálatok elvégzése volt. A projekt keretében előzetes környezeti hatásvizsgálatokra, valamint a kiegészített fűtőelemek és a radioaktív hulladékok elhelyezési opcióinak elemzésére is sor került. Az 1996 óta hatályos Atomtörvény értelmében „meglévő atomerőmű további atomreaktort tartalmazó egységgel való bővítéséhez az Országgyűlés előzetes, elvi hozzájárulása szükséges”.⁶ A projekt megvalósítása során ugyanakkor vita alakult ki a bővítést támogatók és ellenzők között annak kapcsán, hogy a Teller-projekt kizárólag az előzetes vizsgálatokra korlátozódott-e, vagy a felelős hatóságok és gazdasági szereplők az Országgyűlés előzetes engedélye nélkül már tényleges előkészítő tevékenységekbe is belekezdtek.⁷

Az Országgyűlés 2009-ben elvi hozzájárulását adta „a paksi atomerőmű telephelyén új blokk(ok) létesítését előkészítő tevékenység megkezdéséhez”,⁸ azonban a határozat szövege tulajdonképpen egyetlen mondatból állt, amelynek megvitatására – egyes képviselők álláspontja szerint – a szokásosnál lényegesen kevesebb idő állt rendelkezésre.⁹ A döntés kritikákat váltott ki mind politikai, mind szakmai körökben, mivel sokan úgy értékelték, hogy az elfogadott határozat egyfajta „biankó csekknek” tekinthető, azaz nem tartalmazott konkrét részleteket arra vonatkozóan, hogy pontosan mihez adták a képviselők a hozzájárulásukat (Energiaklub 2014).

A parlamenti elvi hozzájárulást követően, még ugyanabban az évben, elindult a Lévai-projekt, amely – a korábbi Teller-projektrel ellentétben – már kifejezetten

---

4 2032–2037, Üzemidő-hosszabbítás. Interneten: <https://atomeromu.mvm.hu/hu-HU/Tudastar/UzemidoHosszabbitas/2032-2037> (letöltve: 2025. április 30.).

5 Gyurcsány: a paksi erőmű nem eladó! *hvg.hu*, 2006. február 7. Interneten: <https://hvg.hu/gazdasag/20060207paks> (letöltve: 2025. április 30.).

6 1996. évi CXVI. törvény az atomenergiáról. Interneten: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600116.tv> (letöltve: 2025. április 30.).

7 Fülöp Orsolya: „Putyin ezt így csinálja” – Gyurcsány Ferenc Paksról és az orosz kapcsolatról. *Magyar Narancs*, 2015. február 16. Interneten: <https://magyarnarancs.hu/belpol/gyurcsany-ferenc-paksrol-es-az-orosz-kapcsolatrol-putyin-88504> (letöltve: 2025. április 30.).

8 25/2009. (IV. 2.) OGY határozat az atomenergiáról szóló 1996. évi CXVI. törvény 7. §-ának (2) bekezdése alapján, a paksi atomerőmű telephelyén új atomerőművi blokk(ok) létesítésének előkészítését szolgáló tevékenység megkezdéséhez szükséges előzetes, elvi hozzájárulás megadásáról. Interneten: <https://njt.hu/jogszabaly/2009-25-30-41> (letöltve: 2025. április 30.).

9 Kovács Áron: Csukott szemmel bólintottak rá a paksi bővítésre. *Origo*, 2009. november 9. Interneten: <https://www.origo.hu/itthon/20091030-a-paksi-atomeromu-bovitese.html> (letöltve: 2025. április 30.).

az atomenergetikai kapacitások bővítésének előkészítésére irányult.¹⁰ A következő évek e projektek adatainak nyilvánosságra hozatalát érintő pereskedésről szóltak (Perger 2011).

2014-ben a Fidesz-kormány megállapodásokat írt alá Oroszországgal arról, hogy az 10 milliárd eurós állami hitel nyújt a beruházási költségek 80%-ának finanszírozására, valamint az orosz állami tulajdonú Roszatom vállalat két új atomreaktort szállít Paksra.¹¹ A politikai ellenzék azzal érvelt, hogy parlamenti vitára csak a döntést követően került sor, illetve azt a megállapodások részleteinek ismerete nélkül kellett lefolytatni. A szakértők szintén nehezményezték, hogy őket is kihagyták az egyeztetési folyamatból. Aggasztónak ítélték, hogy a környezeti hatásvizsgálat nem volt megalapozott, az államközi megállapodások pedig jogilag homályosak voltak.¹²

A politikai és szakmai szereplők ismét pereket indítottak, ezúttal a magyar–orosz szerződések nyilvánosságra hozataláért, közérdekű adat megismerésére irányuló igényre hivatkozva.¹³ A Parlament azonban 2015-ben megszavazta a paksi bővítéssel kapcsolatos dokumentumok titkosítását.¹⁴ A titkosítás megszavazását ismét jogi útra terelték a kritikusok, de az Alkotmánybíróság 2021-ben hozott döntésében alkotmányosnak ítélte a nyilvánosságra hozatal megtagadását.¹⁵

A projektet ellenzők a társadalmi vitát illetően nem tartották elégségesnek a közmeghallgatásokat, amiket kizárólag a paksi régióban rendeltek meg, ezért szélesebb körben próbálták bevonni a társadalmat. A népakarat feltételezett erejével próbálták megakadályozni az új atomerőmű létesítését. A Nemzeti Választási Iroda azonban rendre elutasította a témával kapcsolatos népszavazási kezdeményezéseket, arra

---

10 Fülöp Orsolya: „Putyin ezt így csinálja”, i. m.

11 2014. évi II. törvény a Magyarország Kormánya és az Oroszországi Föderáció Kormánya közötti nukleáris energia békés célú felhasználása terén folytatandó együttműködésről szóló Egyezmény kihirdetéséről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400002.tv> (letöltve: 2025. április 30.); 2014. évi XXIV. törvény az Oroszországi Föderáció Kormánya és Magyarország Kormánya között a Magyarország Kormányának a magyarországi atomerőmű építésének finanszírozásához nyújtandó állami hitel folyósításáról szóló megállapodás kihirdetéséről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400024.tv> (letöltve: 2025. április 30.).

12 Herczeg Márk: Egy éve írta alá Orbán titokban a paksi szerződést – ami miatt aztán a teljes kormány bohócot csinált magából. *444.hu*, 2015. január 14. Interneten: <https://444.hu/2015/01/14/paks-evforulo-2014-2015-orban-putyin-moszkva-kreml-atomeromu-energetika> (letöltve: 2025. április 30.).

13 Keller-Alánt Ákos: „Visszaélés a joggal” – Paks II. titkosítása kiverte a biztosítékot. *hvg.hu*, 2015. március 4. Interneten: https://hvg.hu/itthon/20150304_Visszaeles_a_joggal_Paks2_titkositasa_k (letöltve: 2025. április 30.).

14 2015. évi VII. törvény a Paksi Atomerőmű kapacitásának fenntartásával kapcsolatos beruházásról, valamint az ezzel kapcsolatos egyes törvények módosításáról. Interneten: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500007.tv> (letöltve: 2025. április 30.).

15 Egres Dorottyá: „Kivételt vagy mérlegelést nem tűrően” – Az Alkotmánybíróság hat éves döntéshozatala a paksi titoktörvényről. *Mérce*, 2021. február 24. Interneten: <https://merce.hu/2021/02/24/kivetelt-vagy-merlegelest-nem-turoen-az-alkotmanybirosag-hat-eves-donteshozatala-a-paksi-titoktorvenyrol/> (letöltve: 2025. április 30.).

hivatkozva, hogy azok nemzetgazdasági jelentőségű kérdéseket érintenek (például a magyar–orosz államközi megállapodásokat), és nem képezhetik népszavazás tárgyát. Hivatkoztak továbbá arra, hogy a laikus közvélemény nem rendelkezik kellő szakértelemmel az ilyen komplex, műszaki-tudományos jellegű döntések mérlegeléséhez (például 62/2017., 88/2017. és 128/2017., 10/2017. és 127/2017. NVB határozatok).

Összegzőképpen, a projekt politikai és szakmai kritikusaik ellenvetéseiben kirajzolódni látszanak bizonyos mintázatok: nem egyértelmű, hogy mire hatalmazzák fel a döntéshozókat egyes törvények és határozatok, illetve megalapozó dokumentumok; azokat nem hozzák maradéktalanul nyilvánosságra, tehát sem a szakmai-politikai, sem a társadalmi vita nem biztosított az információk hiányossága és megalapozatlansága okán. Felmerült továbbá a Nemzeti Választási Iroda és az Alkotmánybíróság döntéseit illetően a közigazgatási és alkotmányos szervek függetlenségének kritikája, azokat ugyanis a kormány döntéseinek részrehajló támogatásával vádolták.

Sipos Tamás *Atomerőmű építés – egy atipikus döntési folyamat sajátosságai* (2020) című doktori disszertációjában arról értekezik, hogy a Paksi Atomerőmű létesítése és megépítése egy atipikus politikai döntéshozatali folyamat szerint zajlott. Ennek értelmében megkérdőjelezi a folyamat demokratikusságát, majd kimondja, hogy hasonló tendenciák fedezhetők fel a paksi bővítés, azaz az új reaktorokkal történő kapacitásfenntartás folyamatában is. Mivel az első és egyetlen atomerőművet akkor építették, amikor Magyarország a Szovjetunióhoz kapcsolódott, az ország nem rendelkezik tapasztalattal a demokratikus környezetben történő nukleáris bővítést illetően. Magyarország csak más országoktól tud jógyakorlatokat átvenni a nyilvánosság és a szakértők bevonása terén.

A Paksi Atomerőmű létrehozását és a Paks 2 létesítését övező intézkedések, az ezeket támogató intézményi struktúrák dinamikája a technológiai-intézményi komplexum (*techno-institutional complex*) koncepciójával ragadhatók meg. A technológiai-intézményi komplexumot (Unruh 2000) a technológiai rendszerek és az intézmények szoros összefonódása, egymást erősítő és támogató dinamikája adja. Ezek a komplexumok az előző fejezetben említett nagyméretű technológiai rendszerekből, illetve azok kutatását, tervezését, terjedését és gazdálkodását szabályozó köz- és magánintézményekből állnak. A komplexumon belül megfigyelhető, hogy a rendszer működése nem érhető meg kizárólag a technológia fejlődésének logikája alapján, ahhoz szükség van állami és magánvállalatok, szervezetek együttműködésére is. A technológiai-intézményi komplexum tartós ösztönzőrendszereket hozhat létre, amelyek erőteljesen befolyásolják az adott nagyméretű technológiai rendszer fejlődését és stabilitását.

A technológiai-intézményi komplexum eljárásrendje nemcsak az adott energia-technológiai rendszer fennmaradásának kedvez, de magyarázatot is ad arra, miért szorulnak háttérbe az alternatív technológiai megoldások (Geels 2014). Ugyanakkor fejlettebb szakaszában egy energiatechnológiai rendszer eljuthat egy úgynevezett technológiai *lock-in* pontra, amely szintén lassíthatja az alternatív technológiai innovációk megjelenését, illetve eljutását megfelelő technológiai felkészültségi és gazdasági megvalósíthatósági szintre. A technológiai *lock-in* piaci és szakpolitikai kudarcok

formájában is megnyilvánul, amelyeket az intézményi mechanizmusok gyakran figyelmen kívül hagynak vagy még súlyosbítanak is (Unruh 2000).

Ugyanakkor fontos látni, hogy nem kizárólag az intézményi folyamatok szintjén keresendő a válasz a technológiai-intézményi komplexumok működésének logikájára. A társadalmi erők, illetve az egyének pszichológiai mintázatai hasonlóképpen tényezőként azonosíthatók a rendszer összjátékában. A komplexumok működésében nem hagyható figyelmen kívül az iparágban dolgozók, a mérnökök, de még az oktatási intézmények szerepe sem, akik a profit- és fejlődésorientált szemlélettel összhangban, sokszor jelentős mértékű saját tőkét beáldozva tartják fenn a rendszert – jellemzően a kormányzatok és a hadsereg hozzájárulásával. A rendszerek átalakulása nemcsak a technológiával, a politikával és a gazdasággal áll összefüggésben, hanem szorosan kapcsolódik a tudósok, a mérnökök és a tanárok, de még a fogyasztók világnézetéhez is. Ezen komponensek figyelmen kívül hagyása irreális elvárásokat támaszthat a technológia formálását illetően. A rendszerek melletti vagy elleni döntések mindig is jellemezhetők voltak ideológiai töltettel, mivel ezek gyakran ellentétes elképzeléseket, preferenciákat és félelmeket tükröztek – nemcsak a technológia, hanem az „ideális élet” eszményének tekintetében is. E feszültségek egyik legismertebb példája az autoriter „nukleáris állam” és a decentralizált, alulról szerveződő „napelemes demokrácia” ellentétpárja (Hasenöhrle és Meyer 2020). Ezen elgondolás mentén haladva Dotson (2015) egy olyan kutatási irányít tűzött ki, amely feltárja a technológia demokratikus politikájának akadályait – ezek pedig azok az uralkodó gondolkodásmódok, amelyek pszichokulturális akadályt képeznek a technológiai determinizmus kritikai elemzésével szemben.

A politikai monopólium depolitizáció és hiperpolitizációs diszkurzív stratégiái

Az előző fejezetben ismertetett technológiai-intézményi komplexum koncepciója alapján csak részben érthető meg az atomenergia rendszerének társadalmi viszonyokra gyakorolt hatása. Ahogyan azt az energiakommunikáció diszciplínája lefekteti, az energiagazdálkodáshoz, -fogyasztáshoz, -politikához kötődő gyakorlataink egyben kommunikációs jelenségek is, hiszen megnevezzük és kategorizáljuk a fennálló problémákat és a rendelkezésre álló megoldási lehetőségeket. E kommunikációs gyakorlatoknak egy része intézményi keretek között zajlik, illetve az energia rendszerében kulcsfontosságú intézmények képviselői végzik azokat. Ezért vezetem be a politikai monopólium fogalmát.

Ebben a részben először a politikai monopólium fogalmának jelentését tárgyalom, majd két olyan diszkurzív stratégiát elemzek, amelyek különösen jól jellemzik az atomenergia hazai politikai monopóliumának működését: a depolitizációt és a hiperpolitizációt. A depolitizációként azonosítható diszkurzív stratégiát egy korábbi publikációmban (Egres 2020) szisztematikusan elemeztem többek között Magyarország kormányának kommunikációjában. Éppen ezért erre ebben az írásban

mindössze példákat ismertetek prominens kormánypárti politikusoktól. Mindazonáltal a hiperpolitizáció diszkurzív stratégiája kapcsán amellet érvelek, hogy a klímaváltozás problémája biztosította a domináns politikai erők számára, hogy az atomenergia kérdését mindent felülíró értékekre és érdekekre hivatkozva zárják ki a megvitatható ügyek köréből. Ezt a stratégiát is példákkal illusztrálom.

Politikai monopóliumon egy politikai döntés hegemon és központosított felfogását értjük, amelynek létrehozása és fenntartása egyrészt intézményi struktúrákkal, másrészt diszkurzív stratégiákkal érhető el, melyek egymást kölcsönösen támogatják. A politikai monopólium tehát olyan, egymást kölcsönösen megerősítő intézményi és diszkurzív gyakorlatok összefonódásaként értelmezhető, amelyek egy adott szakpolitikai kérdés, illetve nagyméretű technológiai rendszer kapcsán hivatottak biztosítani a *status quo* fennmaradását. A diskurzus szintjén a komplex közérdekű kérdésnek egy szűkített értelmezése jelenik meg a politikai beszédben és a nyilvánosságban, mely értelmezés a hatalommal rendelkezők számára kedvező aspektusokat emel ki, háttérbe szorítva az egyéb, szintén jelentőséggel bíró aspektusok, részletek tárgyalását. A domináns keretelés vagy narratíva a szakpolitikai döntésekre is jelentős hatással bír, miközben a demokratikus vita lehetőségei korlátozottak vagy teljesen hiányoznak. Intézményi szinten megfigyelhető, hogy a különböző hatáskörrel bíró szervek a monopólium megerősítése érdekében szerveződnek, ezzel szintén befolyásolva a szakpolitikai viták menetét (Baumgartner és Jones 1993; 2002).

Magyarországon 2010 óta a jobboldali kormányok kétharmados parlamenti többségével teljedett ki az atomenergia politikai monopóliuma. Ezek a kormányok a politikai és szakértői viták lehetőségeinek szűkítésével lényegében depolitizálták a bővítés kérdését, miközben a társadalmi részvétel lehetőségét is jelentősen korlátozták. A depolitizáció a modern kori kormányzás megértésére az egyik legalkalmasabb elméleti keretnek tekinthető (Foster et al. 2014: 226). A fogalom azokat a stratégiákat, taktikákat és eszközöket öleli fel, amelyek célja a politikai felelősségre vonás és a nyilvános vita lehetőségének minimalizálása (Burnham 2001; Kettell 2008). Egyes kutatók (Wood 2016; Antal 2016) kifejezetten a retorikai dimenziót emelik ki, amelyek a kormányzati cselekvés nyelvi konstrukcióját fedik le, nem csupán az államigazgatási gyakorlatokat. E diszkurzív megközelítés értelmében a depolitizáció a vitáknak nem az intézményes vagy jogi eszközökkel történő eliminálására utal, hanem sokkal inkább a politikai retorika átrendeződését jelenti, amely egy tudatosan kialakított kormányzási logika részét képezi. Tehát amikor a depolitizáció jelensége nyelvi és retorikai eszközökön keresztül válik tetten érhetővé, akkor a hatalmi pozícióban lévő szereplők nemcsak formálják a nyilvánosság attitűdjeit, hanem ezzel egyidejűleg szűkítik a politikai lehetőségek értelmezési tartományát is (Bates et al. 2014; Jenkins 2011). A depolitizáció stratégiájának fő sajátossága, hogy a döntéshozatalt szűkebb, szakértői körökre redukálja: a politikai kérdések megvitatása helyett a döntések szakmai mérlegelés tárgyává válnak, és kizárólag azok számára tekinthetők legitimnek, akik megfelelő szaktudással rendelkeznek az alternatívák értékeléséhez (Ylönen et al. 2015: 7).

Az atomenergia hazai politikai monopóliumában is megfigyelhető a depolitizáció diszkurzív stratégiájának kettőssége: egyszerre szűkítik le a döntésben kompetensen részt vevő ágensek körét, illetve titulálják feleslegesnek, sőt hátrányosnak a nyilvános vitát. Ez a gondolat fedezhető fel Süli János nyilatkozatában, aki a 2000-es években a Paksi Atomerőmű igazgatóságának tagja és vezérigazgatója volt, majd 2017 és 2022 között az erőmű két új blokkjának tervezéséért, megépítéséért és üzembe helyezéséért felelős tárca nélküli miniszteri, majd államtitkári pozíciót töltötte be. Azt állította, hogy az állampolgárok nem csupán korlátozottan képesek csak véleményt nyilvánítani a bővítés kérdésében, de még politikai manipuláció áldozatául is eshetnek, ha bevonják őket a döntéshozatali folyamatba:

...pont ebben a kérdésben válnának leginkább a politikai pártok szabad prédáivá a választópolgárok, hiszen erre az emberek 99,9%-ának nincs rálátása, és nincs is pontos információja. Még azoknak a tanult, képzett és a témában több évtizede jártas szakértőknek is komoly fejtörést okoz, hogy mi lenne egy ilyen óriásberuházás esetében a legjobb megoldás.¹⁶

Aszódi Attila különleges, kettős szerepet töltött be az atomenergia politikai monopóliumában: 2013-tól a Paksi Atomerőmű kapacitásának fenntartásáért felelős kormánybiztosként koordinálta a projektet, majd 2014-től államtitkárként végezte szakmai feladatait, miközben a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Nukleáris Technika Intézetének egyetemi tanáraként oktatott és kutatót. Tehát nemcsak politikai, hanem tudományos pozíciót is betöltött (ez utóbbit jelenleg is), és ennek megfelelően a következőképpen depolitizálta a kérdést: „A XXI. században működő, fenntartható, a fogyasztókat biztonságosan ellátó villamosenergia-rendszert energetikusok hozták létre. Ma olyan szereplők próbálják ezt meg kikezdeni, akiknek fogalmuk sincs az energetikáról.” (Civin 2018: 13.)

A depolitizációhoz közel álló, mégis attól elkülöníthető diszkurzív stratégia a hiperpolitizáció, ami a mindent felülíró értékekre és érdekekre való hivatkozást jelent (Ylönen et al. 2015). A hiperpolitizáció vonatkozhat a balesetekkel és üzemzavarokkal kapcsolatban a biztonságra, az alaperőmű által szolgáltatott stabil és folyamatos ellátásbiztonságra, illetve az olcsó áramot garantáló gazdasági aspektusokra. Ezek az elvek megjelennek a Nemzeti Energiastratégiában is,¹⁷ mely dokumentum lefekteti a hazai energiaellátás elvi és gyakorlati keretrendszerét. A hiperpolitizáció annyiban hasonlít a depolitizációra, hogy alkalmazásukkal mérsékelni igyekeznek a nyilvános

---

16 Putsay Gábor: A paksi erőműnek tényleg nincs alternatívája. *Magyar Hírlap*, 2019. április 1. Interneten: <https://teszt.magyarhirlap.hu/velemenyt/20190401-a-paksi-eromunek-tenyleg-nincs-alternativaja> (letöltve: 2020. március 15.).

17 *Nemzeti Energiastratégia 2030*. Budapest: Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2012. <https://2010-2014.kormany.hu/download/4/f8/70000/Nemzeti%20Energiastrat%C3%A9gia%202030%20teljes%20v%C3%A1lltozat.pdf> (letöltve: 2025. április 30.).

társadalmi viták lehetőségét, azonban a hiperpolitizáció során már szakmai vitákra sincs szükség, mert a projekt kiemelt ügyként szolgálja a nemzet érdekét.

Az atomenergia kérdésének hiperpolitizációjaként értelmezhető Kovács Pál, volt energiaügyért felelős államtitkár nyilatkozata, aki a paksi bővítést szinte már mitikus keretbe helyezte:

...a téma a jelen és a jövő egyik legfontosabb feladatáént jelenik meg. A jövő, a fontosnak tartott értékek, a környezet és a hagyományos energia kifejezéseinek hangsúlyos megjelenése alapján az atomenergia hasznosítása, a paksi atomerőmű bővítése olyan felelősségteljes, méltó feladat, amit csak a kiemelt elveknek alárendelten szabad eldönteni és megvalósítani. Ebben az összefüggérendszerben az atomenergia nem pusztán az áramtermelés legfontosabb elemeként jelenik meg, hanem egyben jelképe is egy modern, stabil, biztonságos országnak, annak szellemi erejének és termelő energiájának (Sarlós 2015).

A már korábban hivatkozott Süli János szerint „az atomerőmű építése ösznemzeti ügy, pártérdekek és viták felett kell hogy álljon”.¹⁸ Aszódi Attila az energetika professzoraként szakterületének megfelelő elvekre hivatkozik: „Nem lehet ebből technikai kérdéseket kiragadni és politikai kérdésnek beállítani; ha valaki ezt teszi, akkor a folyamatos és biztonságos villamosenergia-ellátást veszélyezteti.”¹⁹

Ugyanakkor érdekes változásnak lehettünk a szemtanúi a 2020-as évekhez közeledve, amikor is az atomenergia a klímavédelem egyetlen lehetséges energetikai megoldásaként került megnevezésre (Topcu 2008; Makarychev 2005; Wood és Flinders 2014). Ez a tendencia a nyugat-európai országokban már korábban is megjelent, de nem kellett sokat várni, hogy az új Paksi Atomerőmű retorikájában is szerepet kapjon. A klímavédelem egy olyan kiemelt ügynek tekinthető, melyet tudományos konszenzus övez, és amelynek fontosságát vezető politikusok aligha merik megkérdőjelezni a nyilvánosság előtt (ami persze nem jelenti azt, hogy politikai programjukat valóban ennek megfelelően igazgatnák). Ez pedig különösen alkalmassá teszi az atomenergiát arra, hogy a hiperpolitizációs stratégia tárgyává váljon. Nem is kellett hozzá az Európai Unió taxonómia-rendeletének hosszú évek deliberációja után, 2022-ben megszületett döntése, miszerint az atomenergia fenntarthatónak minősül, elegendő volt hozzá a klímaváltozás elleni intézkedések nyilvános diskurzusokban is tetten érhető felértékelődése (Egres és Sarlós 2024). A klímavédelmi hiperpolitizációt tekintve a szakértőkre már csak korlátozottan tart igényt a politikai monopólium – bár nem utasítja el teljesen, háttérbe szorítja a tudományos legitimációt. A szaktudás ugyan mindig is megmarad egyszerre kognitív és morális eszközként, amelyhez akkor lehet

18 Az atomerőmű-építés a megvalósítás szakaszába lép. *kormany.hu*, 2017. április 13. Interneten: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/az-atomeromu-epites-a-megvalositaszakasaba-lep> (letöltve: 2025. április 30.).

19 Paks II: a kormánybiztos szerint az áramellátás nem politikai kérdés. *hvg.hu*, 2017. március 1. Interneten: https://hvg.hu/itthon/20170301_Paks_II_kormanybiztos_Aszodi_Attila_aramellatas_nepszavazas_kornyezetvedelmi_engedely (letöltve: 2025. április 30.).

fordulni, ha az állítólagos imperatívuszokra és közös értékekre való hivatkozás mégis csak heves viták tárgyát képezi, vagy ha az elvi állítások adatokkal való alátámasztása újra időszerűnek tűnik (Pellizzoni 2011).

Magyarország vezető politikusaiban a következőképpen jelent meg az atomenergia klímavédelemre építő hiperpolitizációja. Orbán Viktor miniszterelnök két véglet mentén fogalmazta meg gondolatát: „Vagy klímacélok, és akkor Paks. Vagy nincs Paks, és akkor nincsenek klímacélok”,²⁰ valamint: „Nincs klímavédelem és zöld jövő, sőt rezsicsökkentés sincs atomenergia nélkül”.²¹ Kovács Pál és Süli János egyaránt a nukleáris technológia mint az egyedüli energetikai megoldás lehetőségét hangsúlyozta: „A klímavédelmi követelmények csak az atomenergia alkalmazása mellett teljesíthetők, ezért is döntött Magyarország a nukleáris kapacitásának fenntartása mellett”,²² valamint: „Atomenergia nélkül nincs klímavédelem, nincs zöld jövő és nincs alacsony rezszi”.²³

Konklúzió: a technológiai alvajárás csapdájában

Miért válhat aggasztóvá, ha nem beszélünk az energia társadalmi dimenzióiról, az energiatechnológiák politikájáról? Ha ezek az aspektusok rejtettek maradnak, a technológiai alvajárás csapdájába eshetünk. A technológiai alvajárás fogalmát Langdon Winner alkotta meg (1983); a kifejezés arra utal, hogy a társadalom gyakran gondolkodás nélkül, passzívan fogadja el és alkalmazza a különböző technológiákat, anélkül, hogy kritikusan megvizsgálná vagy megkérdőjelezné azok társadalmi, politikai vagy morális következményeit. A kifejezés az alvajárás metaforájára épül: azt sugallja, hogy az emberek „alvajáróként” haladnak végig a technológiai változásokon, ami lehetővé teszi, hogy azok tudattalanul alakítsák életüket. A technológiákra tehát az ember elkerülhetetlen és értéksemleges eszközökként tekint, figyelmen kívül hagyva a társadalmi intézményekre, hatalmi viszonyokra, társas kapcsolatokra, viselkedési normákra és cselekvési rutinokra kifejtett hatásait. Winner (1986) a technopornográfia fogalmával szatirikusan támadja azt az emberi attitűdöt, mely az új technológiák iránti túlzott lelkesedést, az emberiség technológia általi jobbá tételéhez fűzött szakadatlan

---

20 Fábíán Tamás: Orbán: Paks 2 nélkül nem lehetnek klímavédelmi céljaink. *Index.hu*, 2019. június 17. Interneten: https://index.hu/belfold/2019/06/17/orban_paks2_nelkul_nem_lehetnek_klimavedelmi_celjaink/ (letöltve: 2025. április 30.).

21 Hertelendy Gábor: Orbán Viktor: Rezsicsökkentés nincs atomenergia nélkül. *Magyar Nemzet*, 2021. május 31. Interneten: <https://magyarnemzet.hu/belfold/2021/05/orban-viktor-rezsicsokkent-es-nincs-atomenergia-nelkul> (letöltve: 2025. április 30.).

22 Paks 2-államtitkár: atomenergia nélkül bukjuk a klímacélokat. *mfor.hu*, 2019. február 14. Interneten: <https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/paks-2-allamtitkar-atomenergia-nelkul-bukjuk-a-klimacelokat.html> (letöltve: 2025. április 30.).

23 Süli János: atomenergia nélkül nincs zöld jövő és alacsony rezszi. *Mandiner*, 2021. december 2. Interneten: <https://mandiner.hu/makronom/2021/12/suli-janos-atomenergia-nelkul-nincs-zold-jovo-es-alacsony-rezszi> (letöltve: 2025. április 30.).

reménykedést, továbbá az innovációk szenzációhajhász bemutatását jelenti. A szerző arra buzdít, hogy az állampolgárok tudatosabban és felelősebben gondolkodjanak arról, hogyan fejlesztik, alkalmazzák, illesztik be a technológiákat az életükbe.

A technológiai alvjárásból való felébredéshez azonban nem elegendő az egyéni igyekezet, szükséges hozzá a politikai és a társadalmi szándék is – szándék az éberségre és a hatások nyílt és szabad megvitatására. Ideális esetben erre a technológia tervezésének és adaptációjának korai szakaszában kerül sor, azonban még egy érett nagyméretű technológiai rendszer (*mature large technological system*, Sovacool et al. 2018), illetve egy megkezdett projekt esetében sem késő további, mélyebb deliberáció megvalósítása. Éppen ezért fordultak az energiával kapcsolatos kutatások a tudomány- és technológiatanulmányok területén a laikusok megértési folyamatai és a közösségi bevonódás lehetőségei felé (Hess és Sovacool 2020).

Hivatkozott irodalom

- Antal Attila (2016): A közjő és a civilek. In *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Antal Attila (szerk.). Budapest, Noran Libro, 47–60.
- Bates, Steven, Laura Jenkins és Fran Amery (2014): (De)Politicisation and the Father's Clause Parliamentary Debates. *Policy & Politics* 42(2): 243–258. DOI: <https://doi.org/10.1332/030557312X656007>
- Baumgartner, Frank R. és Brian D. Jones (1993): *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Baumgartner, Frank R. és Brian D. Jones (2002): *Policy Dynamics*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bijker, Wiebe E., Thomas P. Hughes és Trevor Pinch (szerk.) (1987): *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Burnham, Peter (2001): New Labour and the Politics of Depoliticisation. *British Journal of Politics and International Relations* 3(2): 127–149. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-856X.00054>
- Civin Vilmos (2018): Megújulók és/vagy atom? *Magyar Energetika* 4: 1–15. <http://munkacsy.web.elte.hu/Asz%C3%B3di%20Munk%C3%A1csy%20%20vita%202018.pdf> (letöltve: 2025. 04. 30.).
- Cozen et al. (2018): Energy Communication: Theory and Praxis Towards a Sustainable Energy Future. *Environmental Communication* 3: 289–294. DOI: <https://doi.org/10.1080/17524032.2017.1398176>
- Dotson, Taylor (2015): Technological Determinism and Permissionless Innovation as Technocratic Governing Mentalities: Psychocultural Barriers to the Democratization of Technology. *Engaging Science, Technology, and Society* 1: 98–120. DOI: <http://dx.doi.org/10.17351/ests2015.009>
- Egres Dorottya (2020): Depolitizáció és politizáció a paksi bővítés deliberációjában. *Politikatudományi Szemle* 29(4): 82–102. DOI: <https://doi.org/10.30718/POZLTUD.HU.2020.4.82>
- Egres Dorottya és Sarlós Gábor (2024): Atomenergiával a klímaválság ellen? A fenntarthatósági érv az Európai Unió taxonómia vitájában. *Információs Társadalom* XXIV(2): 56–74. DOI: <https://dx.doi.org/10.22503/infars.XXIV.2024.1.3>
- Endres, Danielle E. et al. (2016): Communicating Energy in a Climate (of) Crisis. *Annals of the International Communication Association* 40(1): 419–447. DOI: <https://doi.org/10.1080/23808985.2015.11735267>
- Energiaklub (2014): Biankó csekket tölt ki a Magyar Országgyűlés. 2014. február 3. Interneten: <https://energiaklub.hu/hirek/bianko-csekke-tolt-ki-a-magyar-orzszaggyules-3543> (letöltve: 2025. 04. 30.).

- Forde, Elaine (2017): The Ethics of Energy Provisioning: Living Off-Grid in Rural Wales. *Energy Research & Social Science* 30: 82–93. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.erss.2017.06.018>
- Foster, Emma Ann, Peter Kerr és Christopher Byrne (2014): Rolling Back to Roll Forward: Depoliticisation and the Extension of Government. *Policy and Politics* 42(2): 225–241. DOI: <https://doi.org/10.1332/030557312X655945>
- Geels, Frank W. (2014): Regime Resistance against Low-Carbon Transitions: Introducing Politics and Power into the Multi-Level Perspective. *Theory, Culture & Society* 31(5): 21–40. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276414531627>
- Gibson, James J. (1979): *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Hasenöhrl, Ute és Jan-Henrik Meyer (2020): The Energy Challenge in Historical Perspective. *Technology and Culture* 61(1): 295–306. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/tech.2020.0003>
- Hess, David J. és Benjamin K. Sovacool (2020): Sociotechnical Matters: Reviewing and Integrating Science and Technology Studies with Energy Social Science. *Energy Research & Social Science* 65: 101462. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101462>
- Hughes, Thomas P. (1983): *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Hughes, Thomas P. (1987): The Evolution of Large Technological Systems. In *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes és Trevor Pinch (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 1987, 51–82.
- Jenkins, Laura (2011): The Difference Genealogy Makes: Strategies for Politicisation or How to Extend Capacities for Autonomy. *Political Studies* 59(1): 156–174. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2010.00844.x>
- Joerges, Bernward (1988): Large Technical Systems: Concepts and Issues. In *The Development of Large Technical Systems*. Renate Mayntz és Thomas P. Hughes (szerk.). Boulder, CO: Westview Press, 1988, 9–36.
- Kettell, Steven (2008): Does Depoliticization Work? Evidence from Britain's Membership of the Exchange Rate Mechanism, 1990–1992. *British Journal of Politics and International Relations* 10(4): 630–648. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2008.00338.x>
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lawrence, Andrew, Benjamin K. Sovacool és Andrew Stirling (2016): RETRACTED ARTICLE: Nuclear Energy and Path Dependence in Europe's 'Energy Union': Coherence or Continued Divergence? *Climate Policy* 16(5): 622–641. DOI: <https://doi.org/10.1080/14693062.2016.1179616>
- Makarychev, Andrey (2005): Energy Relations in Russia: Administration, Politics and Security. *International Social Science Journal* 57(1): 107–117. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2009.00710.x>
- Miller, Clark A., Alastair Iles és Christopher F. Jones (2013): The Social Dimensions of Energy Transitions. *Science as Culture* 22(2): 135–148. DOI: <https://doi.org/10.1080/09505431.2013.786989>
- Pellizzoni, Luigi (2011): The Politics of Facts: Local Environmental Conflicts and Expertise. *Environmental Politics* 20(6): 765–85. DOI: <https://doi.org/10.1080/09644016.2011.617164>
- Perger András (2011): Peres Ügyeink. *Energiabox. Az Energiaklub hivatalos blogja*, október 28. Interneten: https://energiabox.blog.hu/2011/10/28/peres_ugyeink_318 (letöltve: 2025. 04. 30.).
- Rumpala, Yannick (2018): Alternative Forms of Energy Production and Political Reconfigurations: Exploring Alternative Energies as Potentialities of Collective Reorganization. *Bulletin of Science, Technology & Society* 37(2): 85–96. DOI: <https://doi.org/10.1177/0270467618766995>
- Sarlós Gábor (2015): Miért áll a konfliktusok középpontjában az atomenergia? Előadás: Budapest, 2015. március.

- Schraube, Ernst (2021): Langdon Winner's Theory of Technological Politics: Rethinking Science and Technology for Future Society. *Engaging Science Technology and Society* 7(1): 113–117. DOI: <https://doi.org/10.17351/ests2021.811>
- Sipos Tamás (2020): *Atomerőmű építés – egy atipikus döntési folyamat sajátosságai*. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem. <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23587> (letöltve: 2025. 04. 30.).
- Sovacool, Benjamin K. (2020): Who Are the Victims of Low-Carbon Transitions? Towards a Political Ecology of Climate Change Mitigation. *Energy Research & Social Science* 62: 101462. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101462>
- Sovacool, Benjamin, Katherine Lovell és Marie Blanche Ting (2018): Reconfiguration, Contestation, and Decline: Conceptualizing Mature Large Technical Systems. *Science, Technology, & Human Values* 43(6): 1066–1097. DOI: <https://doi.org/10.1177/0162243918768074>
- Topcu, Sezin (2008): Confronting Nuclear Risks: Counter-Expertise as Politics Within the French Nuclear Energy Debate. *Nature and Culture* 3(2): 225–245. DOI: <https://doi.org/10.3167/nc.2008.030205>
- Unruh, Gregory C. (2000): Understanding Carbon Lock-In. *Energy Policy* 28(12): 817–830. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(00\)00070-7](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(00)00070-7)
- van der Schoor, Tineke és Bert Scholtens (2015): Power to the People: Local Community Initiatives and the Transition to Sustainable Energy. *Renewable & Sustainable Energy Reviews* 43: 666–675. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.089>
- Walker, Gordon et al. (2010): Trust Community: Exploring the Meanings, Contexts and Dynamics of Community Renewable Energy. *Energy Policy* 38(6): 2655–2663. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.05.055>
- Weinberg, Alvin M. (1972): Social Institutions and Nuclear Energy. *Science* 177(4043): 27–34. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.177.4043.2>
- Winner, Langdon (1980): Do Artifacts Have Politics? *Daedalus* 109(1): 121–136. <http://www.jstor.org/stable/20024652?origin=JSTOR-pdf>.
- Winner, Langdon (1983): Technologies as Forms of Life. In *Epistemology, Methodology and the Social Sciences*. Robert S. Cohen és Marx W. Wartofsky (szerk.). Dordrecht: Springer, 249–263.
- Winner, Langdon (1986): *The Whale and the Reactor: A Search for Limits in an Age of High Technology*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Wood, Matt (2016): Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics: Towards a Multilevel Research Agenda. *Political Studies Review* 14(4): 521–533. DOI: <https://doi.org/10.1111/1478-9302.12074>
- Wood, Matt és Matthew Flinders (2014): Rethinking Depoliticisation: Beyond the Governmental. *Policy and Politics* 42(2): 151–170. DOI: <https://doi.org/10.1332/030557312X655909>
- Wynne, Brian (1992): Misunderstood Misunderstanding: Social Identities and Public Uptake of Science. *Public Understanding of Science* 1(3): 281–304. DOI: <https://doi.org/10.1088/0963-6625/1/3/004>
- Ylönen, Marja et al. (2017): The (De)Politicisation of Nuclear Power: The Finnish Discussion after Fukushima. *Public Understanding of Science* 26(3): 260–274. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963662515613678>

Tetten ért leletek

A műtárgyaktól az ökológiai kompozíciókig

Hajnal Márton BTM Budapesti Történeti Múzeum, esztéta

Absztrakt: Tanulmányomban a bevett múzeumi tárgyszemlélet lehetséges alternatíváját vázolom fel, amely révén az intézmények reflektálhatnak a kortárs ökológiai és az abból fakadó kulturális válságra. A klímaválság és a múzeumok viszonya egyre hangsúlyosabb témává válik, ugyanakkor az intézményi gyakorlatok többnyire kimerülnek az üzemeltetés megújításában, valamint a korábbi kiállítások és programok mintájára lebonyolított ismeretátadásban, miközben nem kérdőjelezzik meg a múzeum modernitásból örökölt kereteit. Ennek meghaladására Bruno Latour és Fiona Cameron elméleteit hívom segítségül, amelyek mentén a műtárgyak újrakeretezése – mint heterogén, politemporális és folyamatosan változó kompozíciók – lehetővé teszi az ágencia újfajta eloszlásának megtapasztalását. E szemléletmód eltávolodik a modern világnézet statikus és lezárt tárgyfelfogásától, és – Latour meglátásait követve – hozzájárulhat az ökológiai válsággal való intellektuális és érzelmi megküzdéshez. A tanulmányban több kapcsolódó példát is bemutatok, különös tekintettel a régészeti leleteket őrző múzeumokra. A múzeumok egyik érdemi válasza lehet a válságra, ha tudatosan összehangolják a már meglévő, progresszív gyakorlatokat, és hangsúlyozzák működésük eredendően hibrid jellegét.

Kulcsszavak: cselekvőhálózat, ökológiai válság, múzeumelmélet, régészet

Caught in the Act

From Artifacts to Ecological Compositions

Abstract: In this paper, I explore a potential rethinking of how museums conceptualize and relate to their artefacts, offering a framework through which museums may reflect on the current ecological crisis and its associated cultural consequences. While the relationship between climate change and museums has become an increasingly prominent topic, institutional practices often remain confined to operational updates and the reproduction of educational activities based on earlier models, without fundamentally questioning the museum's modernist legacy. In an attempt to move beyond these limitations, I draw on the theoretical insights of Bruno Latour and Fiona Cameron, whose work enables a re-framing of museum objects as heterogeneous, polytemporal, and constantly shifting compositions. Such a perspective allows for a new experience of distributed agency and departs from the static and enclosed conception of objects rooted in the modern worldview. Following Latour, this approach may contribute to a more intellectually and emotionally engaged response to the ecological crisis. Throughout the study, I discuss several relevant examples, with particular emphasis on museums that collect archaeological artefacts. I conclude that one of the most meaningful ways museums might respond to the crisis is by consciously aligning existing progressive practices and foregrounding the inherently hybrid nature of museological operations.

Keywords: actor-network, ecological crisis, museum theory, archaeology

A műtárgyaktól az ökológiai kompozíciókig

A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumának a földszintjén kiállított magyar-Anjou címeres selyemkárpitnak, a múzeum egyik legemblematikusabb műtárgyának látszólag nincs sok köze az ökológiai válsághoz. A selyemkárpit földre kerülésének idejét a vele együtt megtalált leletek alapján a 14. vagy 15. századra keltezik, tehát messze megelőzi az antropocén¹ kezdetét gyakorta kijelölő első ipari forradalmat vagy az atomkort, de más ehhez hasonló dátumokhoz sincs jelentős köze. 1999-ben B. Nyékhelyi Dorottya vezetett egy ásatást József főherceg egykori palotájánál, amikor egy befedett kút mélyéről, több más lelettel egyetemben, előkerült a selyemkárpit egy

---

¹ Jelen tanulmány egyik legfontosabb hivatkozási pontja Latour „*Ágencia az antropocén korában*” című szövege, erre utalva a tanulmányomban én is az antropocén kifejezést használom a korszakunkra, eltekintve a fogalmat ért kritikáktól.

sárgombóc formájában (B. Nyékhelyi 2003). A lelet jelentőségét több dolog is adja. Egyrészt ritka, hogy egy szerves anyagú tárgy maradjon ránk a középkorból, különösen egy ilyen, anyagában és funkciójában is ritka darab. Másrészt esztétikai szempontból is jelentős, azzal együtt, hogy a mai színei jelentősen eltérnek az eredeti élénk pompájától, ahogy ez a kiállításon látható reprodukcióból is kiderül.

A régészeti, történeti és képzőművészeti érdekesség mellett jóval kisebb figyelem irányul a kiállítótér technikai sajátosságaira. A múzeum középkori tereitől idegen módon egy gombnyomásra is csak pillanatig nyíló üvegajtó mögé kell belépünk, ahol egy légkondicionáló és más eszközök biztosítják a megfelelő hőmérsékletet és nyomást a teremben. Más eszközök, például a selyemkárpitot megvilágító lámpák, a múzeumi befogadás megszokott támogatói. A feliratokat és a képeket olvasva esetleg még eszünkbe juthat, hogy a szerves lelet fennmaradásának csodával határos véletlenében mennyi további, nem emberi szereplő, köztük az egykori kútba szivárgó víz vagy a légmentes lezárást biztosító körétegek, működtek közre.

Mindez akkor válik jelen, tematikus szám kontextusában kifejezetten relevánssá, ha az ökológiára nem úgy tekintünk, mint ami a természetről szól, hanem Bruno Latour nyomán különböző szabályok, emberek és tárgyak hálózatainak leírásaként (vö. Latour 1998). A kortárs krízis megoldásához vezető első lépés pedig ennek a hálózatosságnak a felismerésében és átgondolásában áll. Ebben a perspektívában a selyemkárpit egy a lényegében végtelen lehetséges múzeumi példából, amelyek arra világítanak rá, hogy a régészeti műtárgyak eredendően kevert voltának érzékletessé tételével hozzájárulhatunk a kultúra korszakunkhoz alkalmazkodó átformálásához. Ez pedig nem másodlagos cél, hiszen az ökológiai válsághoz való alkalmazkodáshoz jelenleg kevésbé a technikai innovációk hiányoznak, sokkal inkább egy radikális szemléletváltás, amelynek a meglépéséhez alapvetően kell újragondolni a kultúra és az Ember mibenlétét.

A múzeum bizonyos értelemben egy ránk maradt, emberközpontú intézmény, amely azonban máig megőrzött hitelessége révén mondhat(na) valamit olyan kortárs problémákról, mint amilyen a klímaválság. Mégpedig ideális esetben úgy, hogy ehhez valamiképpen hasznosítaná más intézményektől megkülönböztető sajátosságait és erőforrásait, például a felhalmozott műtárgyakból álló gyűjteményeket, a tárgyak materiális konkrétságát, a kiállítási praxist, az általa működtetett tudományos bázist. Ugyanis amellet, hogy egy múzeum elvégzi az olyan idő-, pénz- és energiaigényes, ugyanakkor szükséges technikai feladatokat, mint hogy kicseréli az izzókat, átszervezi a szállítást, a raktározást, a restaurálást, újrahasznosít az intézmény minden szegmensében, környezetbarát megoldásokat használ, jó eséllyel szembesülhet jóval bonyolultabb és kényelmetlenebb kérdésekkel is. Így például azzal, hogy mit kezdjen a modernitásból megörökölt intézményeszménnyel, amely a felhalmozást a középpontba állítva korántsem a fenntarthatóságról szól (Petrešin-Bachelez 2016: 5). Azaz ha alapvető kérdésnek tartjuk a klímaválságot, ugyanakkor megőriznénk a múzeumokat valamilyen formában, akkor radikális változásra van szükség. Ahogyan a későbbiekben bővebben is kitérek még rá, erre az egyre égetőbb kérdésre több megoldási kísérlet

is született már. Ebben a tanulmányban egy lehetőségnek az elméleti alapjait szeretném részletesebben bemutatni. Ehhez elsősorban a korábban említett Latour műveire, különösen a 2014-es, magyarul is olvasható „Ágencia az antropocén korában” című tanulmányára (Latour 2017), valamint az ő cselekvőhálózat-elméletét is hasznosító Fiona Cameron kultúra- és múzeumkutató 2023-ban megjelent *Museum Practices and the Posthumanities* című könyvének releváns gondolataira támaszkodom.

A szöveg első részében röviden áttekintem Latour cselekvőhálózat-elméletének és az ökológiai gondolkodásának a sajátosságait. Latour elméletei azért is különösen alkalmasak ehhez a megközelítéshez, mert a múzeumok számára is jelentős, korai tárgyelmélete szervesen kapcsolódik a későbbi, antropocénhez kapcsolódó belátásaihoz; mondhatni egy olyan perspektívát dolgozott ki korai munkáiban, amelyből új távlatok látszanak a kortárs válságokban is (Keresztes 2021: 335). A bevezető után bemutatom, hogy Cameron milyen irányban gondolta tovább ezeket a belátásokat, és két visszatérő példája (Bill Putt megolvadt vödre, valamint a Boulton és Watt-féle gőzgép) segítségével adok gyakorlati támpontokat az elmélet alkalmazására. Végezetül alaposabban is megvizsgálom a régészeti leletek kiállításával foglalkozó történeti múzeumokat a cselekvőhálózat-elmélet és a fentebb leírt megközelítések szempontjából.

Ágencia, antropocén, múzeum

Latour gondolkodásában központi helyet foglal el az általa „moderneknek” tulajdonított, nyugati világszemlélet sajátos kritikája. A *Sohasem voltunk modernekben* a kritika egyik fókuszja a *purifikáció*, a természeti és a kulturális zónák szétválasztásának túlműködése (Latour 1999: 27). Ez lényegében a pusztán oksági történetük révén meghatározott tárgyakhoz és az emberhez mint egyedüli cselekvőhöz vezet. A szétválasztás azonban mindig csak látszólagos, ugyanis a purifikáció mellett egy másik folyamat is működik, a *transzláció*. A természeti és társadalmi dimenziók folyamatosan egymásba fordulnak, így valójában mindig csak a két zóna elemeiből összegyúrt hibridekről beszélhetünk. Egyik oldalról még a legalapvetőbb természeti jelenség is elválaszthatatlan az azt vizsgáló emberi műszerektől és az azt leíró emberi reprezentációktól. Másik oldalról pedig nincs olyan társadalmi konstrukció, amely ne kötődne fizikai objektumokhoz, amelyek maguk is önálló ágenciával bírnak. A cselekvőhálózat egyik klasszikus példáját némileg továbbgondolva: a traffipax egy társadalmi-rendészeti szabályt (ne hajts gyorsan) fordít át több lépésben. A szabályt először egy ellenőrző személylé (a fizikailag kirendelt rendőr) teszik, amelyet praktikus és költségvetési okokból (nem állíthatunk minden kérdéses utcára napi 24 órára egy rendőrt) fizikai objektummá fordítanak (fekvőrendőr), amelyet azután még hatékonyabbá változtatnak (traffipax). Fontos hangsúlyozni, hogy a fekvőrendőr vagy a traffipax nem pusztán társadalmi konstrukciók, hiszen saját (például fizikai) jellemzőkkel is bírnak, így hibridekként érdemes gondolni rájuk. Latour elsődleges kritikája a modern állásponttal szemben, hogy elgondolhatatlanná tette a hibrideket, válaszfalat

húzva a nem emberek és a természet, valamint az emberek és a kultúra közé. Ennek mentén vizsgálja felül az objektum és a szubjektum hagyományos fogalmait, helyette kváziobjektumról vagy kváziszubjektumról beszél.

A fenti kritika szorosán összefügg azzal, hogy a különböző emberi és nem emberi cselekvők egyenrangúak, egyben pedig elválaszthatatlanok az általuk alkotott, közös hálózattól. A cselekvők ugyanis kizárólag a hálózat más cselekvőiben kiváltott hatás lévén definiálódnak. Itt nem problematizálom Latour elméletének ebből következő egyik legkritikusabb pontját, a dolgok állandó szubsztanciájának vagy affordanciájának kérdését (Hodder 2012: 106), ugyanis véleményem szerint a múzeumi praxisban kellően radikális, ha belátásaira nem ontológiai tényállásként tekintünk, hanem csupán a tárgyak egy újfajta szemléletének az alapjaként.

A modern és az azzal szemben álló nem modern Latour alapján kulcskérdés a klímaváltság kapcsán is, ugyanis a modernektől megöröklött világszemlélet révén nem tudunk megbirkózni sem szellemileg, sem érzelmileg az antropocénnel (Latour 2017: 3). A purifikáció ugyanis kezelhetetlenné teszi a természeti és társadalmi ágensek keveredéseit, jóllehet a korszakunk sajátossága, hogy az ember mellett a Föld és a természeti erők is cselekvőkként tűnnek elénk. Latour érzékletes megfogalmazásában:

...olyan ágenssel találjuk szemben magunkat, amely a régi tudomány-előtti és nem-modern [prescientific and nonmodern] mítosz szereplőjéhez hasonlóan jogosult a „szubjektum” névre, mivel őt (legyen akár férfi vagy nő) alá lehet rendelni [subjected] szeszélyeknek, rossz humorérzéknek, érzelmeknek, reakcióknak vagy akár egy másik, olyan ágens bosszújának, aki szintén a „szubjektum” minőségével rendelkezik, ugyanis alárendelődik az ő tetteinek (Latour 2017: 8).

A purifikáció elválasztó gyakorlatával szemben a transláció a szükségszerű átfordításokat jelenti, összekötve az eltérő területre sorolt ágenseket. Ennek szemléletes példája lehet, amikor az alvási szokásaim komplex biológiai folyamatát az okosórám pontszámokká változtatja, de jelen kontextusban relevánsabb, hogy a transláció „egyetlen folyamatos láncná egyesíti a felső atmoszféra kémiaiáját, a tudományos és ipari stratégiákat, az állami vezetők törekvéseit, az ökológusok aggodalmait” (Latour 1999: 27). A hagyományosan a természethez sorolt dolgok tehát nem egy objektív hátteret jelentenek a cselekvő ember mögött, hanem kváziszubjektumokat ebben a láncolatban, akikkel autonómiánkat elveszítve közösen osztozunk az ágencián. Timothy Morton ezzel rokon megfogalmazásában a Természet (amelynek „természetellenességére” utal Morton a nagybetűs írásmóddal) a környezet elkülönített, zárt rendszerként való performatív előállítását. Morton alapján ennek a felosztásnak lényegében minden életforma ellenáll valamilyen szinten, ám amikor a környezet érzékletesen intimmé kezd válni az emberben az ökológiai pánik hatására, akkor már nem is környezet, hiszen nem rajtunk kívül van (Morton 2010: 274). A kívül-belül, az objektív-szubjektív, valamint a legkülönbözőbb cselekvők szétbogozhatatlan keveredésének megértése hozzásegíthet a kortárs helyzet előremutató tematizálásához. Így „a döntő politikai feladat

[...] az ágens lehet a legnagyobb mértékű szétosztása a legkülönbözőbb utakon” (Latour 2017: 19). Ezt a projektet nevezi Latour ökológizálásnak: olyan eljárásokat kell kialakítani, amelyek révén követhetőek a hálózatok egyes elemei (Latour 1998).

Az ökológiai válságból kimutató újfajta szemlélethez a reáltudományok mellett a humán tudományok képviselői és a művészek rendszeresen hozzájárulnak. Fontos észben tartanunk azonban, hogy a fentebb felvázolt projekt – Latour munkásságának a mintájára (Moldvay 2023: 566) – diszciplínákon átívelő szemléletet kíván, kihasználva, hogy ezeket a tudományokat mindig is a kérdések felnyitása, újragondolása határozta meg (Braidotti 2019: 28). A múzeumi praxis egyik ebből következő előnye, hogy az interdiszciplinaritás az intézmény jellegéből bizonyos fokig adott, hiszen szakmai kérdések helyett műtárgyakból indulnak ki, amely, mint egy mágnes, számtalan különböző háttérű kutatót vonz maga köré.

Ezzel együtt joggal merülhet fel a kérdés, hogy a múzeumok mit tehetnek hozzá az ökológizálás projektjéhez, hiszen mai formájukban többnyire a Latour által kritizált modernnek világszemléletéhez kötődnek. A 17. századtól a természet és a kultúra szétválasztása erőteljesen hozzájárult az előbbi uralhatóként, kontrollálhatóként és erőforrásul használhatóként való megkonstruálásához, egyben pedig döntő hatást gyakorolt a múzeumok felosztására és tevékenységére is (Merriman 2023: 3), ami pedig visszacsatolva megrősítette a felosztást. Fiona Cameron szerint ez a karteziánus anyag–szellem szembeállításra visszavezethető ellentét máig tetten érhető sok esetben a múzeumi praxisban, például a természettudományi múzeumok osztályozásában, amikor élettelenekre (pl. kőzetek) és élethez kapcsoló anyagokra (pl. állatcsontok) osztják a gyűjteményüket, vagy általában a múzeumok immateriális digitális tartalmak – materiális műtárgyak felosztásában. Ezek a dualizmusok, a fentiek fényében is, megakadályozzák, hogy érvényesen beszéljünk az ökológiai válságról például egy olyan kiállítás esetében, amely a léghőmérsékletet egy ember által befolyásolt objektumként kezeli (Cameron 2014: 20). Ebben a kiállítási hagyományban a műtárgyak egy lineárisnak felfogott időből kiemelt, aurával rendelkező, hitelességük miatt jelentős, zárt egységek, amelyek elsősorban (anyagiságuktól függetlenül) szimbolikusan képviselnek bizonyos kulturálisan meghatározott értékeket (Cameron 2023: 264).

Mielőtt rátérnék Cameron alternatív megközelítésére, fontos kiemelni, hogy mára mind a cselekvőhálózat-elmélet, mind a klímaválság kérdése megjelent a múzeumi diskurzusban. A cselekvőhálózat-elmélet termékenyítően hatott a műtárgyak szemléletére, elbizonytalanítva a határt ember, kultúra, társadalom és természet között. A régészetben ez a szimmetrikus vagy poszthumán régészetben öltött testet, amely során a tárgyak és a korábbi természetkultúrák komplex viszonyai is előtérbe kerülnek (Stockhammer 2012).² A múzeum pedig ebben a nézetben „nem központilag irányított közgyűjtemény, hanem az egyes résztvevők, tárgyak, adományozók, gyűjtők, forrás-közösségbeli személyek, kutatók összetett kapcsolat- és hatásegysége”, így tehát olyan kísérleti hely, ahol „a kapcsolatok *materiálisan* és szimbolikusan egyaránt

---

2 Erre a jelen tanulmány végén részletesebben is kitérek.

előtérbe kerülnek” (Wilhelm 2018). A gyűjtemények darabjai kapcsán Laurie Waller kiemeli a tudományos múzeumok összefüggésében, hogy a múzeumok tekinthetnek rájuk nem zárt tárgyként, hanem kváziobjektumokként, a tudomány és a társadalom keverékeként. Egyben pedig a kurátori tevékenység és a kiállítás maga is aktor, amely szervesen hozzájárul a kvázitárgyak létrejöttéhez (Waller 2016: 199).

Magyar nyelven a fentebb idézett Wilhelm Gábor írásait érdemes kiemelni, aki egyebek mellett az *Antropológiai tárgyelmélet* című könyvében foglalkozott Latour munkásságával, valamint a hazai, progresszív múzeumi gondolkodásra komoly hatást gyakorló *Nyitott múzeum* című kézikönyvben is részletezi a tárgyorientált ontológia kapcsán (Wilhelm 2016, 2018). Wilhelm a könyvében áttekinti Latour tárgyontológiájának néhány vitatott pontját, köztük a legnagyobb hangsúlyt a tárgyak inherens minőségének a kérdése kapja, amely a tárgyhoz kapcsolódó hálózattól független lehet. James Jerome Gibson gondolatait követve Wilhelm kiemeli, hogy „egy sosem alkalmazott affordancia [...] potencialitásként még létezik” (Wilhelm 2016: 225). Wilhelm a szövege alapján inkább a kritikák mellett teszi le a voksát. Én nemcsak azért hajlok inkább Latour felé, mert számomra a citált ellenérvek meggyőzőbbek („az a valami, amellyel nincs kapcsolatunk, nem ugyanaz, mint az, amellyel van”, uo. 222), hanem mert Latour ontológiai koncepciója a hibriditás középpontba állításával termékenyebbnek tűnik a múzeumok radikális megújulása és a klímaválság kulturális vonatkozásaival kapcsolatban (vö. Foster 2025: 212).

Múzeumok válságban

A klímaválság kérdése az egyik legkurrensebb téma a kortárs múzeumi diskurzusban, egyebek mellett olyan témák merülnek ennek kapcsán fel, mint hogy a klasszikusan a múlt bemutatásához szokott múzeumok mennyire fókuszálhatnak a jövőre; a jellemzően lassan reagáló intézmény mennyire tud gyorsan reagálni a sürgető kihívásokra; mennyire környezetbarát a gyűjtemények felhalmozása és kiállítása; a múzeumoknak – mint olyan intézményeknek, amelyben az emberek még megbíznak – tudományos hitelesség szempontjából mennyire kell szerepet vállalniuk kortárs kérdésekben,³ vagy hogyan lehetnek a kiállítások kevésbé antropocentrikusak. A törekvések irányait az átláthatóság kedvéért több módon is csoportosíthatjuk. Egyrészt megkülönböztethetjük a múzeumok válaszait aszerint, hogy elsősorban a belső működésüket szeretnék-e környezetbarátabbá tenni, vagy kiállításaikkal, programjaikkal kifelé propagálnák-e az értékeket, információkat, cselekvési lehetőségeket. Természetesen a két aspektus nem feltétlenül választható el élesen egymástól, hiszen például az „intézmény–társadalom kölcsönhatása mindkét irányba működhet, így egy múzeum vagy galéria fenntartható modellje nem csupán a művészeti világban lehet minta, hanem azon túl is:

---

3 Tegyük hozzá, hogy az apolitikusság vagy a megosztó, kortárs problémák kerülése és az, hogy az emberek jelentős része elfogadja a múzeumok tudományos megbízhatóságát, valószínűleg nagyban összefügg egy véleménybuborékokra osztott társadalomban.

kinyithatja a művészeti világot azokra a dialógusokra, amelyeknek az ökológiai válság tükrében elengedhetetlen társadalmi, gazdasági és politikai változásokhoz kell vezetniük” (Erdősi 2020). Másrészt vizsgálhatjuk azt a korábban említett szempontot is, hogy mennyire múzeumspecifikus az alábbi tevékenység, vagy mennyire gondoltatja újra radikálisan a kortárs múzeumi praxist, az intézmény helyét a világban. Az utóbbihoz tartozik a Museums for Climate Action című, 2020-ban indult pályázat. A felhívás a klímaválság két fő pilléréként aposztrofált kibocsátáscsökkentésre és az adaptációra fókuszált, és a szervezők olyan koncepciókat vártak, amelyek radikálisan felforgatják a megszokott múzeumfogalmat.⁴ Mindamellett elmondhatjuk, hogy a múzeumok és az ökológiai diskurzus csak a legutóbbi időben, a 2010-es évek végén, de még inkább a 2020-as években élénkült fel. Nick Merriman összefoglalója szerint a kezdeményezések többsége kezdetben a múzeumokon kívülről érkezett, tudományos munkákból vagy olyan csoportoktól, mint az Extinction Rebellion vagy a Culture Declares Emergency (Merriman 2023: 5). Később a múzeumokat tömörítő szervezetek is elkezdtek foglalkozni a kérdéssel, kampányokat, munkacsoportokat szerveznek napjainkban (uo. 7). Így Magyarországon a klímaválságra reflektáló kiállítások⁵ mellett megemlíthetjük a Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ, valamint a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület közelmúltban kiadott Zöld Múzeum című kutatási jelentését, amely a hazai múzeumok kapcsolódó stratégiáit, épületeik állapotát, működésüket és a válsággal kapcsolatos ismeretátadási tevékenységüket mérte fel (Milbach 2024).

A cselekvőhálózat-elmélet, a múzeumok és a klímaválság összekapcsolása sem példa nélküli. 2025-ben jelent meg Foster Hannah Daisy könyve, a *Múzeum – a veszélyeztetett faj*, amelyben a szerző Latour elméletei nyomán vizsgál különböző múzeumi víziókat. Foster alapján a múzeumok túlélésének a kulcsa az lehet, ha a világra reflektálva megőrzik saját hibriditásukat, ehhez pedig Latour féle dolgok parlamentjének eszményét vehetik alapul (Foster 2025: 57). Ebben a demokratikus képviselőt újragondolva, a képviselők és a képviseltek egyenértékű részvételére alapozhatunk (uo. 211), és egyaránt figyelembe vesszük az emberi és nem emberi szereplők igényeit a múzeumban, miközben a múzeum maga is egyike az aktoroknak (uo. 213). A Foster által *posztantropocentrikusnak* is nevezett keretrendszer „egyszerre számol a múzeumok sokféleségével, az antropocén tényével, a világekorszakunk leáldozására adható múzeumi reakciókkal, és minden ágens részvételével és aktivitásával” (uo. 210). Egyelőre azonban messze vagyunk a szükséges, radikális megújulástól. Foster kiemeli, hogy például a klímaválság kapcsán hangsúlyozott nemnövekedésre, amely különösen fontos kérdés lenne a gyűjteményeken alapuló múzeumok számára, a múzeumoknak még kísérleti praxisa sincs (uo. 208). Ezért is figyelemre méltóak

---

4 A beérkezett koncepciókból egy kifejezetten inspiráló válogatásckor megtekinthető a projekthez kapcsolódó honlapon: <https://www.museumsforclimateaction.org/>.

5 Például „Az álom vége? Klímaváltozás Az ember tragédiájában és ma” (PIM, 2023–2025, kurátor: Sidó Anna).

azok a víziók, amelyeket Foster a könyvében ismertet, ugyanis a klímaválság itt nem csupán a múzeum „extra” társadalmilag felelős tevékenységének vagy alkalmi kiállítások formájában jelenik meg, hanem sok esetben az intézmények radikális revíziójának egyik motorjaként.

Ebben a kontextusban jelenik a *The Embassy of North Sea* projekt is, amely a szöveg alapján a szerző világszemléletéhez legközelebb álló példa (uo. 214). A projekt a Latour után *Parliament of Things* (A dolgok parlamentje) nevet viselő spekulatív kutatást végző csoporthoz tartozik, és célja, hogy megismerjék az Északi-tengert, annak szándékait, majd egyezkedésbe kezdjenek vele. Foster két dolgot emel ki ezzel kapcsolatban, amely a múzeumok kapcsán is megfontolásra méltó. Az egyik, hogy az emberközpontúság feladása és a nem emberi érdekek figyelembevétele izgalmas perspektívákat nyit meg. A másik – utalva a spekulatív kutatás néhány, inkább ironiába hajló aspektusára –, hogy a tudomány komolyságát és szabályozottságát feladva érthetjük meg csak a világunkat (uo. 215). Felmerülhet a kérdés, hogy az így kapott koncepciókat még múzeumoknak nevezhetjük-e, de ennél sokkal fontosabb, hogy a megöröklött diszpozitívumot (tehát a múzeumi diskurzusok, intézmények, kapcsolódó törvények, filozófiai és tudományos belátások hálózatát) hogyan alakíthatnánk át a kortárs szükségeknek megfelelően. Foster a könyv korábbi részében az ilyen irányú múzeumi víziók között foglalkozik Fiona Cameronnal is, akinek Latour inspirálta tárgyontológijával az alábbiakban mélyebben is foglalkozom.

Dolgok és kompozíciók a múzeumban

Az alábbiakban Cameron alapján a gyűjteményekben őrzött tárgyak újfajta, ökológiai válsághoz kapcsolódó szemléletét mutatom be, amelynek egyik legfontosabb elméleti bázisát tehát a cselekvőhálózat-elmélet adja. Cameron egyik korábbi, ismertebb fogalma a *liquid museum* (Cameron 2015; magyar nyelvű reflexió: Bakos és Foster 2023; Foster 2025). Cameronnak a koncepcióhoz vezető, múzeumokat érintő kritikája összhangban van a fentiekben vázoltakkal: a múzeumok túlságosan a múltra fókuszálnak, és ezzel összefüggésben gyakorta el vannak szeparálva a kortárs társadalmi kérdésektől. A helyzet meghaladása érdekében Cameron a múzeumok ontológiájának újragondolására sarkall, új szókincset, fogalmi hálót javasol elsősorban Deleuze és Guattari, valamint a poszthumanista és újmaterialista elméletek felhasználásával (Cameron 2015: 345–346). Ennek az újragondolásnak a része a liquid museum, Zygmunt Bauman liquid modernity (folyékony modernitás) koncepciója nyomán is.⁶ Ahogyan a korábbiakban szó volt róla, az antropocén révén jobban előtérbe kerül a hatalom és az ágencia szétszóródása, emellett pedig az autoritás pluralizációja és a hálózatiság. Ezekbe a szövevényes, áramlásokkal és konfliktusokkal jellemezhető hálózatokba a múzeumok is mélyen be vannak ágyazódva. Részben ennek okán

---

⁶ Érdemes kiemelni Bakos Áronnak és Foster Hannah Daisynek azt a kritikai megjegyzését, hogy Cameron az eredeti elmélet negatív aspektusai nélkül veszi át Baumantól a fogalmat.

adaptálódni tudnak a kortárs folyamatokhoz, ám ez értelemszerűen gyökeresen új hozzáállást igényel a múzeum munkatársaitól (uo. 353–354). Cameron a múzeumra emberek és nem-emberek kollektívájaként tekint, ideértve az épületeket, a személyzetet, a látogatókat, az anyagi támogatásokat vagy a küldetésnyilatkozatokat is, amelyek – figyelembe véve a cselekvőhálózat-elmélet következményeit – anyagi folyamatokban is materializálódnak (gondoljunk a korábbi fekvőrendőrös példára). Ezzel a múzeum nem egy zárt, hierarchikus, fizikai helyszín, hanem porózus határokkal rendelkező, heterogén, mobil, kiszámíthatatlan, változó gyakorlatok csokra, amelyek révén gyorsan tud reagálni a problémákra. E problémák közül Cameron a műveiben – nem kizárólagosan, de elsősorban – a klímaválságot állítja középpontba. Az általa vízióként megfogalmazott múzeum azért tud ebben a kérdésben kulcsszereplő lenni, mert kibillentheti az antropocentrizmust a mostani egyeduralkodó szerepéből (Cameron 2023: 2). A fő kérdésem az, hogy ehhez a célhoz milyen kurátori praxist és konkrét tárgyszemléletet lehet csatolni. Ennek megválaszolásához az alábbiakban elsősorban a „Posthuman Museum Practices” (2018) című tanulmányának, valamint a *Museum Practices and the Posthumanities: Curating for Planetary Habitability* című, 2023-ban megjelent könyvének néhány következtetését ismertetem.

Cameron egyik fontos figyelmeztetése az, hogy a saját antropocentrizmusunkat nem tudjuk teljes egészében meghaladni, de a kurátori praxis lehetőséget teremthet egyfajta gyümölcsöző kísérletezésre, hogy más dolgokról vagy folyamatokról gondolkozzunk, ezzel hozzájárulva a bolygó lakhatóságának a megőrzéséhez (uo. 7). Kritikája szerint a jelenlegi, klímaválsággal kapcsolatos kiállítások többsége a tárgyaknak csak az emberi ágenshez kötődő, szimbolikus aspektusait veszi figyelembe. Ezzel áll szemben a Latour ökológizálás-projektje által inspirált ökokurátori gyakorlat, amely a műtárgyak minél többféle technikai, diszkurzív, anyagi, gazdasági, biológiai stb. aspektusának artikulációját jelenti, különös hangsúlyt helyezve a tárgyak anyagságára (uo. 65). Ez utóbbi nem idegen a múzeumtól: ahogyan Horányi Attila kiemelte egy nemrégiben megjelent tanulmányában, kétféle művészettörténetről beszélhetünk: egy vizuális-akadémiai és egy anyagi-múzeumi megközelítésről (Horányi 2024: 26–27). Habár a múzeumi dolgozók számára lényegében mindennapos az anyagi aspektus figyelembevétele (például a restaurálás vagy a műtárgyvédelem kapcsán), a kiállítások jó eséllyel a tárgyak vizuális észlelését állítják csak középpontba.

Cameron az általa túlságosan lehatároltnak tartott (mű)tárgyfogalmat a dolog és a kompozíció fogalmaival cseréli le, ezzel keretezve újra ontológiailag a múzeumok gyűjteményeinek darabjait. Az előbit Heidegger dologfogalmának továbbgondolásával teszi, így az „objektumok” időben és térben kiterjedt, valamint szétszórt, ontológiailag és konatívan diverz, változó elemekből állnak össze, magukba foglalva a non-humán elemeket is. A kompozíció pedig arra a megosztott performativitásra utal, amelyek magukba foglalnak különböző materiális, diszkurzív, társadalmi, tudományos, gazdasági, emberi, nem emberi, természeti és kulturális tényezőket (Cameron 2018: 350; 2023: 65). Ezzel kiemeljük a dolgok időben változó, a világ más elemeihez hálózatosan kötődő aspektusait. Utóbbi kapcsán Cameron kedvelt példái Donald Trump első

elnökségének klímatagadó, a vonatkozó törvények miatt kötelezően archivált tweetjei, amelyek kapcsán elmondhatjuk, hogy bár érzékelésünk alapján csak virtuálisak, több módon is komplexen kötődnek az anyagisághoz, a nyilvánvalón túl például a rendszert működtető elektromos infrastruktúra ökológiai hatása révén.

Az ilyen módon felfogott dolgok a megszokottól eltérő időkonceptiót kívánják meg. Érdeemes megemlíteni, hogy Bakos Áron és Foster Hannah Daisy éppen Cameron időfelfogását vonják górcső alá a liquid museum koncepció mentén. A szerzők kiemelik, hogy Bauman a folyékony modernitás időtapasztalatát nem lineárisnak vagy ciklikusnak látja, hanem pontszerű pillanatoknak, így Cameronnak az a törekvése, hogy különböző időket kapcsoljon össze, egy jellegzetesen modernista program ebben a fénytörésben. A kérdés a szerzők szerint az, hogy tulajdonképpen a múzeumoknak milyen időfelfogása lenne a kívánatos cél, érdemes-e eltérni a modern időfelfogástól a baumani, negatívan jellemzett, pontszerű időtapasztalat irányába (Bakos és Foster 2023: 265). Mivel a tanulmányom végén történeti múzeumokkal foglalkozom, amelyekben az idő kiállításának és konstruálásának központi szerepe van, ennél a kérdésnél hosszabban is elidőzöm, Cameron tárgyfelfogására Latour felől tekintve.

Először is érdemes ennek kapcsán kiemelni, hogy a 2020-as évek időtapasztalata a Globális Északon már nem feltétlenül pontszerű, jelenben ragadt, hiszen erőteljes érzésünk lehet, hogy a különböző globális folyamatokból eredő válságok révén a történelem, hosszú megmerevedése után, visszatért. A klímaválság sokkja éppen ezzel függhet össze, hogy összekeveredik a mélyidő, a bolygóhatárok átlépésének közelmúltbeli ideje és az aggasztó közeljövő, miközben az ember már nem érzi magát feltétlenül ebben meghatározó ágensnek. Visszatérve Latourhoz, elemzése szerint a modernnek számára az idő folyamatos és előre haladó áramlás, amely azonban azonnal megtörik, ha a felismerjük, hogy a kváziobjektumok különböző korszakokat, ontológiákat és műfajokat kötnek össze (Latour 1999: 128). A posztmodernnek Latour szerint érzékelték ezt: „Senki sem tudja már egyetlen koherens csoportba sorolni az »ugyanahhoz az időhöz« tartozó cselekvőket. Senki sem tudja többé, hogy a medvék visszatelepítése a Pireneusokba, a kolhozok, az aeroszol, a zöld forradalom, a himlőoltás, a *Csillagok háborúja*, a mohamedán vallás, a fácánvadászat, a francia forradalom, a harmadik szektor, a szakszervezetek, a hidegfűzió, a bolsevizmus, a relativitás, a szlovák nacionalizmus, a kereskedelmi vitorlášhajók stb. elavultak, korszerűek, futurisztikusak, időtlenek, nem létezők vagy tartósak-e.” (Uo. 129.)

Ugyanakkor a posztmodernnek provokatív idézetei, kollázsai és a pillanatok szétszórása inkább csak tünetek, amelyek részben megőrzik a modern kereteket, csak irányba rendezés helyett összekeverik a múlt elemeit. Latour megközelítésében a modernizmus kívánatos, „nem modern” meghaladása az, ha felismerjük, hogy az idők mindig az osztályozások eredményei (uo. 130). Az időt tekinthetjük pontszerűnek, egyesnek, spirálisnak. Ebből következően minden tárgy politemporálisnak mondható, amennyiben több különböző időhöz is kötődik. A BTM Vármúzeumban, a selyemkárpit fölött két emelettel, az *Eltűnt idők nyomában* című kiállítás elején egy háromezer évvel ezelőtre datált tokos balta és egy barkácsboltokból jól ismert kempingbalta

látható egy közös vitrinben. A kempingbaltá többezer éves, hiszen baltát használtak távoli elődeink is. Ugyanakkor a hozzá kötődő szokások és képzetek, a vásárlás, a kempingezés, a baltában található műanyag jóval újabb, más időhöz köthetőek.

Cameron kritikája ezen a ponton az, hogy a múzeumok (a latouri értelemez közel álló) modern időfelfogással dolgoznak, az idő stabil, homogén, lineáris módon kerül bemutatásra. A tárgyakhoz többnyire származási időt rendelnek, ezt követően pedig a tárgyak fokozatos pusztulása, veszélyeztettsége, állapotának stabilizálása válik fontossá, így a modernista, humanista múzeum az elmúlásról és az ellene vívott harcról szól (Cameron 2023: 276–277). A kompozícióként tekintett műtárgyak azonban különböző ágensek és idők keresztüztüében változnak folyamatosan, egyaránt kapcsolódhatnak anyagiságuk révén a Föld, az emberiség és az adott múzeum történetéhez.

A politemporalitás és általában a fent tárgyaltak kapcsán megvilágítható erejű lehet Cameron két példája. Az egyik egy megolvadt zöld, műanyag vödör, amelyet Bill Putt használt az égő háza oltása során 2009-ben, a Black Saturday bozóttűz során. A vödör bekerült az ausztráliai Victoria Múzeum bozóttűz-gyűjteményébe. Cameron elemzése szerint a vödröt, a gyűjtemény más darabjaihoz hasonlóan, az emberi veszteség statikus reprezentációjaként mutatják be a kurátorok: a tárgyat Bill Putt túlélési beszámolóival keretezik, utolsó kísérleteinek leírásával, hogy eloltta a tüzet. Ez egyrészt megerősíti a kultúra és a természet szembeállítását (egy ember küzd a természeti katasztrófa ellen), másrészt talán túlságosan is leszűkíti a kontextust, hiszen csak az emberi aspektusra fókuszál. Cameron ökokuratori szemlélete alapján a vödörnek van azonban egy olyan anyagisága, amely túlmutathat a pusztán emberi, szubjektumorientált szempontokon, és amely révén újfajta történeteket is elmesélhetünk (uo. 62–64).⁷ Ehhez fel kell térképezni a további cselekvőket.

Ezzel a vödör mint kompozíció Bill Putton és cselekedetein túl ráirányíthatja a figyelmet a vödör gyártásának körülményeire, földrajzi elhelyezkedésére, anyagának történetére a mélyidőtől a múzeumi osztályozásig. Így lesz látható az ágencia szétszóródása számtalan emberhez és nem emberhez köthető cselekvő között. A kompozíció alakulásában szerepet kap például a tűz, a műanyag története a keletkezéstől a múzeumi kiállításig, a vödör olvadási hőmérséklete, a múzeumi tárgy digitális kódja, a meghibásodott vízcsap, a szén, az iszap, 2009. február 7., a vályogház, a bozót gyors oxidációja stb. A cselekvők számbavétele és újracsoportosítása ezzel lehetővé teszi, hogy a vödör a klímaválság összetett jelenségének anyagi manifesztációja legyen (uo. 67), egyben pedig újragondolásra ösztönözhet minket az emberiség klímaválságbeli helyzetét és szituáltságát illetően (uo. 73).

Cameron másik példája a londoni Science Museumban látható Boulton és Watt-féle forgattyús gőzgép. A gépet 1788-tól 1858-ig használták, majd pedig a múzeumba

---

⁷ Latour alapján egy dolog „története” esetében nem kell tartanunk attól, hogy étellel és szándékkal ruházzunk fel egy étellelen dolgot, ez a félelem ugyanis megint csak a természet és a kultúra modern szétválasztására vezethető vissza, amely minden dolgot pusztán ok-okozati módon magyaráz (Latour 2017: 17).

kerülve a technológiai fejlődés fontos állomásaként mutatták be. Mai szemmel nézve azonban a gép más megvilágításban is látható: az első hasonló szerkezet 1784-es munkába állása az antropocén egyik lehetséges kezdő dátumaként merült fel (uo. 77). Cameron számára a motor egy ökológiai kompozíció, amely érzékletessé teszi a földből kinyert fémeknek, a kapitalista ipar felemelkedésének, az emberek és nem emberek (például víz) kizsákmányolásának, valamint a gyarmatosításnak az összefonódásait. Ennél azonban még szemléletesebb, hogy ezeknek a gépeknek a fa alkatrészei növekvő szén-dioxid-szintet mutatnak a részben általuk szimbolikusan és egyben gyakorlatilag is elindított ipari forradalom kezdete óta, más szóval anyagilag, összetételükben is hordozzák a klímaválság történetét (uo. 83–84).

Cameron alapján így a vödör és a gőzgép is lehetővé teszi, hogy az éghajlatváltozást ne absztrakt tényként, hanem a múzeumi kompozíciókat felhasználva, a maguk konkrétságában jelenítsük meg. Mind a vödör, mind a gőzgép esetében fontossá válik, hogy a kompozíció egyes elemei különböző történetekkel rendelkeznek, kézzelfoghatóvá téve azok összefonódásait. Ezzel a tárgyszemlélettel tehát nem csupán a múzeumok modernista örökségére kínálunk alternatívát, de a múzeumok sajátosságait kihasználva érzékletessé tesszük az ágencia Latour által leírt szétszóródását.

Cameron koncepciója annyiban szerencsére nem példátlan, hogy több olyan múzeumi vagy azzal rokon kezdeményezés is van, amelyek elemeiben megegyeznek az általa leírtakkal. Rosi Braidotti *Posthuman Knowledge* című könyvében ismerteti Cameron elemzését a zöld vödörrel, majd összeköti azt a Forensic Architecture program keretében elemzett homályos tárgyakkal (*murky objects*). Cameron kifejezését kölcsönvéve, ezek olyan ökológiai kompozíciók, amelyek természeti katasztrófák esetén tanúként lépnek elő a Föld és egyéb nem emberi entitások képviselőiben (például egy elemzésnek alávetett földminta), és amelyek „kusza beszédét” meg kell érteni a radikális egyetemesség nevében (Braidotti 2019: 134–135).

Egy másik lehetséges példa a korábban említett Museums for Climate Action felhívására érkezett egyik pályázat, a *Story:Web*. A koncepció a múzeumi gyűjteményekre big dataként tekint, amelyeket összekapcsol az interneten megosztott számtalan más tartalommal. A cél az, hogy a műtárgyak, az emberek személyes, klímaválsággal kapcsolatos tapasztalatai, valamint a mesterséges intelligencia által létrehozott tartalmak hálózatként álljanak össze, egyazon tárgyat vagy eseményt számtalan különböző perspektívából, különböző időbeli és térbeli távlatokból szemléltetve. (A projekt demó formában valósult meg, a honlap utolsó bejegyzése 2022-ből származik.⁸)

A természet és a kultúra szétválaszthatatlanságára épül a Center for PostNatural History, amely a természettudományi múzeumok gyakori vakfoltjára, a háziasított, genetikailag vagy másképpen módosított növényekre és állatokra helyezi a hangsúlyt (Pell és Allen 2015: 223). A kiállításokon a csontok és preparátumok a saját fizikai bizonyosságukban teszik érzékletessé a klímaváltozás kapcsán is kulcsfontosságú emberi és nem emberi ágenciák szétszóródását. Végezetül egy frissebb példa: a Naturalis

---

8 <https://storyweb.info/>

Biodiverzitás Központ (holland természettudományi múzeum) rovarlávák tegezeiből álló kollekciójának 549 darabját vizsgálták át, megállapítva, hogy 1971 óta kimutatható bennük mikroműanyag (Tomma 2025; Vajna 2025), ami jó példa arra, ahogy a kváziobjektumként kezelt műtárgyak megfestésitenek különböző, klímaválsághoz szorosan kapcsolódó hálózatokat.

Régészet, történeti múzeum és ökológiai kompozíciók

A fenti példák alapján az a benyomásunk támadhat, hogy egy természettudományi vagy egy újkorral foglalkozó társadalomtudományi múzeum evidensebben köthető az ökológiai válsághoz. Természetesen megvilágító erejű lehet az antropocén szempontjából a régebbi korok kapcsán a premodern „természet”-felfogás bemutatása vagy a biodiverzitás csökkentésének ábrázolása, de Cameron gondolatait követve végső soron minden műtárgy átkeretezhető hibrid kompozícióvá, azaz szimbolikus jelentőségükön túl kiaknázható anyagi konkrétságuk és kapcsolódásaik a világ más elemeihez. Ez egy olyan szemléleti keretet adhat, amely ha nem is utal közvetlenül a klímaválságra, érzékletessé teheti az ágencia szétszóródását. A néprajzi múzeumok, Latour saját antropológiai megközelítése okán, különösen adják magukat ehhez a megközelítéshez, így valószínűleg nem véletlen, hogy a cselekvőhálózat-elmélet hazai múzeumi interpretációjára is a Néprajzi Múzeum berkein belül került sor (lásd pl. Wilhelm Gábor és Foster Hannah Daisy tanulmányunkban idézett műveit). Részben ezért (részben pedig a saját praxisom okán) most elsősorban egy régészeti és történeti anyagokkal foglalkozó múzeum továbbgondolására hozok példákat.

Ez megint csak nem jelent radikális javaslatot, csupán meglévő tendenciák felerősítését és összekapcsolását. Az 1970-es és 80-as évek óta beszélhetünk környezettörténeti kutatásokról, amely ha nem is feltétlenül a kortárs posztantropocentrikus árnyaltsággal, a dualitások meghaladásával, de komplexen vizsgálják a társadalmi és természeti események összefüggéseit (Bodovics 2019). A történeti múzeumokhoz szorosan kötődő régészet pedig külön figyelmet érdemel a cselekvőhálózat-elmélet szempontjából. „A berlini kulcs” című esszéjében Latour különleges szerepet tulajdonít a régésznek. A régész itt egy különös kulcs használatának a módját próbálja megérteni, a tanulság pedig az, hogy a kulcs nem pusztán egy különös kulturális gyakorlat manifesztációja, hanem maga is ágensként működik. A régész ezt az ágenciát tapasztalhatja meg bizonyos fokig, amikor még a használati szokásokat és a társadalmi kontextust nem ismerve tekint rá a pusztá tárgyra (Latour 2021: 9).

Ezzel együtt, ahogyan korábban említettem, a régészetben Latour gondolatai jóval határozottabban, a szimmetrikus régészetben öltöttek testet. A szemlélet képviselői a fentiekhez kapcsolódóan az esszenciák helyett hálózatokban gondolkodnak (így egy tárgy esetében sok egyéb mellett figyelembe veszik a múzeumi kontextust is), elvetik a megszokott objektum–szubjektum, természet–kultúra felosztást, fókuszba helyezik a tárgyak anyagi, multiszenzoros és politemporális aspektusait. A régészet folyamatosan figyelembe veszi az egyes tárgyak kontextusát, anyagi tulajdonságát, valamint

a tárgyak kapcsán translációkat hajt végre, egyrészt mert dokumentációkat készít (jegyzet, leltári szám, ásatási rajzok, fényképek stb.), másrészt az ásatás és bizonyos szempontból a restaurálás sem egy maradéktalanul visszafordítható folyamat, azaz a leletek átfordítódnak műtárggyá, korszakok antropocentrikus szimbólumaivá. Sőt maga az ásatás is érzékletesen összekapcsol emberi és nem emberi cselekvőket, így jól elemezhető a cselekvőhálózat-elmélet révén (Witmore 2007: 551–553). Témánk szempontjából pedig különleges kapcsolatot jelent a régészet és a klímaváltság között, amikor az éghajlati változás következményeképpen, például az olvadó hótakarók miatt kerülnek elő régészeti leletek.

Mindezzel együtt a régészeti leletek hibriditása tehát számtalan módon kiaknázható és felhasználható. Anyagiságuk révén többféle történetet mesélhetünk el, az emberi történelem mellett kapcsolódhatnak a mélyidőhöz is. Felfedezésük translációk sorozata, amely folytatódik a múzeumba kerüléssel. A tárolás és a kiállítás pedig számtalan ágens közös munkája.

Bizonyos régészeti leletek már látványuk révén kínálják magukat a hibriditás érzékeltetésére. Véleményem szerint ilyenek a természetes (az emberi alkotói szándékkal vélhetően ellentétesen „megrongálódott”) torzók és romok, amelyek az interpretációik során legkésőbb a romantika óta kötődnek a természethez sorolt ágensekhez, egyben pedig a töréseken keresztül érzékletesen ütközik az emberi akarat és mellette a formátlan, önálló anyagiság, amely független minden emberi szándéktól. A BTM Vármúzeumban látható gótikus szoborlelet darabjainak esztétikai élvezetét nagyban meghatározza azok „hiányos” mivolta, különösen, ha a múzeum más kiállításain látható kortárs műtorzókkal együtt nézzük őket. Ebben az esetben az esztétikai tapasztalatban kibogozhatatlanul összekeveredhetnek az emberi és nem emberi alkotók hatásai (erről bővebben Hajnal 2025).

Más „műtárgyagnál” az ágencia szétoosztása, az ökokurátori újrakeretezés kifejezetten produktív lehet. Térjünk most végül vissza a tanulmány elején említett magyar-Anjou címeres selyemkárpitra. A selyemkárpit kompozícióként való keretezése alkalmat adhat az ontológiailag különböző ágensek, asszociációk számbavételére (úgynevezett Latour-litániára), amely révén érzékelhetővé válnak a hálózat egymástól távol eső elemeinek is a kapcsolódásai: automata ajtó, klíma (mindkettő Latour kedvelt példája az emberi és nem emberi cselekvők translációjára), a légmentes elzárás, az iszap, a múzeum látogatói, a kárpit mint kidobott szemét, az ásatást lassító bűz, a restaurálás, Luxemburgi Zsigmond, a nápolyi selyemimport, a kiállítás fenttartására fordított közpénz, a kapcsolódó publikációkból nyert kulturális tőke, a festéshez használt növények kémiai változásai, a liliom ábrázolása a címerben, a reprodukcióról szóló Facebook-poszt, a védőüveg, a légmentesen zárt kút, a por, a nyomásérzékelők, 1999, a középkor, a világháború, a trón, a szerves anyagok pusztulása, a Várnegyed átépítése, a kiállítás ökológiai lábnyoma...

A végtelenségig folytatható felsorolásból már ebben a formában is érzékelhetővé válik, hogy a selyemkárpit számtalan nem emberi cselekvő révén jön létre, amely új, nem antropocentrikus történetek elmesélésre sarkallhatnak. Ezzel együtt a kárpit

statikussága csak látszólagos, a benne lévő anyagok és az összefüggések révén folyamatos változásban van, ennek bemutatása gyümölcsöző lehet abból a szempontból, hogy a múzeumra ne az elmúlás elleni küzdelem terepeként gondoljunk.

Latour és Cameron nyomán az ökológizálás következő lépése az összefüggések részletes feltérképezése, majd annak átfordítása a kiállításba. Ennyi bibelődés persze elsőre feleslegesnek hathat az antropocén válság küszöbén, ugyanakkor az ökológiai gondolkodás egyik lényeges pontja éppen az, hogy csak akkor érthetőek meg igazán a hatásösszefüggések, ha merünk kicsik lenni, és nem mindenre kizárólag globális (vagy azzal ellentétesen, kizárólag lokális) perspektívából tekintünk (Smid 2023: 15). És vajon mi lenne alkalmasabb terep egy dologgal kapcsolatos radikálisan elmélyült kontemplációra, mint a múzeum?

Hivatkozott irodalom

- Bakos Áron és Foster Hannah Daisy (2023): A liquid museum fogalmáról. *MúzeumCafé* 95(3): 255–265.
- Bodovics Éva (2019): Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt.” *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Nagyvárád: RODOSZ Bihar – Varadinum Script Kiadó, 35–50.
- Braidotti, Rosi (2019): *Posthuman Knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Cameron, Fiona (2014): Posthuman Museum Practices. In *Posthuman Glossary*. Rosi Braidotti és Maria Hlavajova (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 349–352. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781350030275.article-126>
- Cameron, Fiona (2023): *Museum Practices and the Posthumanities: Curating for Planetary Habitability*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315212067>
- Erdősi Eszter (2020): Túl az antropocén díszletén: petrokapitalizmus-kritika és képzőművészet a klímaválság árnyékában. *tranzitblog.hu*. Interneten: http://tranzitblog.hu/tul-az-antropocendiszleten-petrokapitalizmus-kritika-es-kepzo_muveszet-a-klimavalsag-arnyekaban/ (letöltés: 2025. 09. 17.)
- Foster Hannah Daisy (2025): *Múzeum – a veszélyeztetett faj*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Hajnal Márton (2025): Gótikus zombik, nonhumán szobrászok. Gondolatok a budavári torzók töredékessége kapcsán és egy poszthumán alternatíva. *Tabula* 25(1–2): 45–64. DOI: [10.54742/tabula.2024.1-2.03](https://doi.org/10.54742/tabula.2024.1-2.03)
- Hodder, Ian (2012): *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118241912>
- Horányi Attila (2024): Mű/tárgyak. *MúzeumCafé* 18(5): 19–35.
- Keresztes Balázs (2021): Utószó. Bruno Latour hibrid gondolkodása. In Bruno Latour: *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Kijárat, 335–346.
- Latour, Bruno (1998): To Modernize or to Ecologize? That's the Question. In *Remaking Reality: Nature at the Millennium*. Noel Castree és Bruce Braun (szerk.). London: Routledge, 221–242.
- Latour, Bruno (1999): *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris.
- Latour, Bruno (2017): Ágencia az antropocén korában. *Prae* 18(1): 3–20.
- Latour, Bruno (2021): *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Merriman, Nick (2023): The Role of Museums and Galleries in Addressing the Climate and Ecological Crisis. In *Museums and the Climate Crisis*. Nick Merriman (szerk.). London: Routledge, 3–16. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003347606-2>

- Milbach Andrea (2024): *A Zöld Múzeum kritériumrendszer megalapozó országos kutatás. Kutatási jelentés.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ.
- Moldvay Tamás (2023): „Itt már nem tudunk felülnézetből nézni semmit”. Guattari, Serres, Latour ökögondolkodásáról. *Helikon* 69(4): 562–600. DOI: 10.57226/Hel.2023.4.2
- Morton, Timothy (2010): Queer Ecology. *PMLA* 125(2): 273–282. DOI: <https://doi.org/10.1632/pmla.2010.125.2.273>
- B. Nyékhelyi Dorottya (2003): *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren.* (Monumenta Historica Budapestinensia, 12.) Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Pell, Richard W. – Allen, Lauren B. (2015): Bringing Postnatural History into View. *American Scientist* 103(3): 224–227. DOI: <https://doi.org/10.1511/2015.114.224>
- Petrešin-Bachelez, Nataša (2016): Introduction. In *Ecologising Museums*. Nick Aikens et al. (szerk.). L’Internationale Online. Interneten: https://www.academia.edu/31971018/ECOLOGISING_MUSEUMS (letöltés: 2025. 09. 17.).
- Smid Róbert (2023): *Az ökokritika dilemmái. Kortárs ökológiák az irodalom és a technológia diszkurzív metszéspontjaiban.* Budapest: Századvég.
- Stockhammer, P. W. (2012): Performing the Practice Turn in Archaeology. *The Journal of Transcultural Studies* 3(1): 7–42.
- Tomma, Gennaro (2025): Four decades ago, this insect built its protective shell from human garbage. *Science*, 11 April. Interneten: <https://www.science.org/content/article/four-decades-ago-insect-built-its-protective-shell-human-garbage> (letöltés: 2025. 09. 17.).
- Vajna Tamás (2025): Legalább 50 éve velünk vannak a mikroműanyagok. *Qubit*, április 14. Interneten: <https://qubit.hu/2025/04/14/50-eve-velunk-vannak-a-mikromuanyagok> (letöltés: 2025. 09. 17.).
- Waller, Laurie (2017): Curating Actor-Network Theory: Testing Object-Oriented Sociology in the Science Museum. *Museum & Society* 14(1): 193–206. DOI: <https://doi.org/10.29311/mas.v14i1.634>
- Wilhelm Gábor (2016): *Antropológiai tárgyelmélet.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Wilhelm Gábor (2018): Tárgyorientált ontológia. In *Nyitott múzeum.* Frazon Zsófia (szerk.). Interneten: https://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/targyorientalt_ontologia (letöltés: 2025. 09. 17.).
- Witmore, Christopher L. (2007): Symmetrical Archaeology: Excerpts of a Manifesto. *World Archaeology* 39(4): 546–562. DOI: <https://doi.org/10.1080/00438240701679411>

Bűn és bűnüldözés

Novák Veronika

Erőszakos múlt? Az emberölés hosszú távú visszaesésének kritikája

Brandl Gergely

Boszorkányság és bűnüldözés Szegeden a 18. század első felében

Héjja Julianna Erika

Békés vármegyei kocsmákhoz, vendégfogadókhöz, csárdákhoz kapcsolódó bűnfenyítő ügyek a 19. század első felében

Kaba Eszter

A megfélemtetés új útjai – háborús bűnüldözés a háttérországban, 1914–1918

Koloh Gábor

A gyermekvállalás morálökonomiája felé. Hat magzatelhajtási per a két világháború közötti Magyarországon

Sipos Nikoletta

Rulett, kártya, alvilág. Bűnüldözés és illegális szerencsejáték a két világháború közötti Budapesten

Mátay Mónika

Gyermekrontó, líliomtiparó: kiskorúak elleni szexuális zaklatások a magyar nyilvánosságban a 20. század első felében

Kerepeszki Róbert

Romok között. Hétköznapi bűnelkövetés mint túlélési stratégia Budapesten a második világháború idején

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

szasztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és a számokat postázzuk

Önnek. Az éves előfizetés ára 7000, egy szám ára 1850 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 4000, a támogatásáé 7000 Ft.

Tervezés a köztesekben

A kortárs designkultúra posztantropocentrikus relációi

Schneider Ákos MOME Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A tanulmány a társadalom- és bölcsészettudományok anyagi és posztantropocentrikus fordulatainak kontextusában vizsgálja a kortárs designkultúra jelenségeit, különös tekintettel azokra a környezeti és technológiai átalakulásokra, amelyek kihívás elé állítják az emberközpontú paradigmát. A design elsősorban szociomateriális viszonyrendszerek alakítójaként jelenik meg, amely emberi és nem emberi elemek összetett szövedékében bontakozik ki. Ez a megközelítés különösen ott válik hangsúlyossá, ahol a fősodorbéli designdiskurzusban rejtett vagy periférián ragadt anyagiságok, időbeliségek és hatóképességek kerülnek előtérbe. A tanulmány közös értelmezési keretbe foglalja a *designkultúra-tudomány* anyagi ágenciára és relationalitásra vonatkozó állításait, a *designfilozófia* alany–tárgy oppozíciót felbontó, ontológiai nézőpontjait, valamint azokat a *designpraxisokat*, amelyek nem emberi létezőkkel – például algoritmikus rendszerekkel vagy egysejtű organizmusokkal – való együttalkotásban gondolkodnak. Az így megnyitott elméleti mezőben sem a tervező, sem a felhasználó, sem pedig a tervezett tárgy nem foglal el központi helyet.

Kulcsszavak: designkultúra, designfilozófia, ontologikus tervezés, több-mint-emberi design, anyagiság, ágencia

Designing in Betweenness

Post-Anthropocentric Relations in Contemporary Design Culture

Abstract: This paper explores contemporary design culture through the lens of the material and post-anthropocentric turns in the social sciences and humanities, with particular attention to the environmental and technological transformations that challenge the dominant human-centered paradigm. Design is understood primarily as a mediator of socio-material relations, emerging within meshworks of human and non-human elements. This approach becomes especially relevant where alternative forms of materiality, temporality, and agency come to the fore – dimensions that tend to remain peripheral or obscured in mainstream design discourse. The paper offers a shared interpretive framework that connects the material agency and relationality emphasized in *design culture*, the ontological perspectives of *design philosophy* that dissolve the subject–object dichotomy, and experimental *design practices* that engage in co-creation with non-human entities such as algorithmic systems or unicellular organisms. Within this reframed conceptual field, neither the designer, the user, nor the designed object occupies a central position.

Keywords: design culture, philosophy of design, ontological designing, more-than-human design, materiality, agency

Bevezetés: Csillagember háttérrel

2018-ban egy szokatlan videó járta be a világot: a felvételen egy szakfanderbe öltöztetett bábu látható, amint egy cseresznyepiros Tesla Roadsterben ülve lebeg békésen az űrben, háttérben a Földdel. A *Starman* névre keresztelt sofőr és járműve a SpaceX próbarakétájának rakományaként állt napközi pályára. Technológiai bravúr és spektakuláris médiaesemény, amely egyidejűleg jeleníti meg a bolygóközi gyarmatosítás vágyképét és – Bruno Latour szavaival élve – a „földhöz kötött” (2017: 251) lét egzisztenciális sérülékenységét.

Alice Gorman (2019) űrarcheológus szerint minden Naprendszerbe juttatott tárgy egy kijelentés, amely narratív módon tükrözi az adott korszak világűrhez való viszonyát. A *Starman* számos értelmezést megenged: lehet a „planetáris exodusz” szimbóluma és a magánszektor „űrkolonizációs marketingje” (Taylor 2022), de tekinthető „űrperformansznak”, „tudományos szórakoztatásnak” és „egy külön milliárdos széles akciójának” is (Harper 2018). A háttérben elterülő bolygó – mint pusztuló élőhely – vonatkozásában pedig egy szűk elit túlélési útvonalát jelölheti a csillagközi térben (Rushkoff 2022: 14).

A Starman recepciója sokatmondó, elsősorban mégsem emiatt idézem fel. A jelen tanulmány¹ összefüggésében kulturális sűrítményként tekintek rá: pillanatsfelvételtként korunk aktuális állapotáról, amelyet egyszerre határoz meg a példátlan innovációs tempó és a végtelen növekedés logikájának megbicsaklása. Soha nem volt még ekkora technikai kontrollunk a környezet felett: műholdakkal pásztázzuk a földfelszínt, géneket szerkesztünk, és a gépeink beszélnek. Az emberiség történetében ugyanakkor sosem fenyegette még ilyen súlyos és rendszerszintű veszélyt az az élővilág, amely fenntart minket. Az antropocén (vö. Horváth 2021) alapfeszültségét a kontroll és a kontrollvesztés együttes fokozódása gerjeszti.

Az űrben lebegő luxusautó szembenállása a bolygó kék gömbjével² egyben vizuális metaforáját is jelenti annak a technooptimista fantáziának, amit Donna Haraway „csillagháborús teleológiaként” (2005 [1985]: 109) ír le. Lineáris, militarizált technológiai fejlődésnarratívaként, amely a haladás és hódítás logikája mögött elfedi a földi létezés kusza, sokszorosan beágyazott anyagi valóságát és jelenlegi krízisét.

A Starman szimbolikusan túlterhelt objektum, amely magába sűríti a globális termelési láncok materiális és társadalmi erőforrásait, az ipari bányászattól a szoftverfejlesztésen át a rakéatechnológiáig. Egy olyan tárgy, amely testet ad az antropocén technológiai és gazdasági logikáinak, miközben kilép az emberi használat köréből – használaton kívüli dologként sodródik az űrben. Ebben az értelemben a Starman a planetáris szociotechnikai infrastruktúra kísértetszerű lenyomata: egyszerre dolog és absztrakció, amely láthatóvá teszi azokat a rejtett materiális, gazdasági és társadalmi viszonyrendszereket, amelyek egy ilyen objektum létrejöttéhez szükségesek. Mint tárgy, a Starman nem csupán technológiai kuriózum, hanem egyfajta megvilágítási pont, amely segít újragondolni, mit is jelent ma megtervezni és anyagba zárni a totális emberi jelenlétet.

A videófelvétel tulajdonképpen két egymásba fonódó világot mutat: a földtörténeti dimenzióban keletkezett *bioszférát* és a rohamosan táguló, félig autonóm, ember alkotta *technoszférát* (Kassas és Polunin 1989). E két szféra ma már nem választható el egymástól. Ahogyan Deleuze és Guattari írják, „már nincs olyan, hogy ember vagy természet – csak egy folyamat létezik, amely az egyiket a másikon belül hozza létre [...] az én és a nem én, a külső és a belső többé semmiféle jelentéssel nem bírnak”³ (1983 [1972]: 9). Ebben a relációs újrarendezésben, amikor az emberi tevékenység lenyomata már a bolygó minden szegletében tetten érhető, bomlásnak indulnak az

---

1 A kutatást az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium támogatta. A tanulmány előzményét képezi a Csűrös Dáviddal közösen végzett kutatásunk, amelyben a generatív mesterséges intelligencia és a design összefüggésében kezdtük el feltérképezni az anyagi fordulatot, illetve a „megosztott kreativitás” (*distributed agency*) értelmezési lehetőségeit (lásd: Schneider és Csűrös 2025).

2 Vö. az Apollo 17 legénysége által 1972-ben készített, ikonikussá vált „The Blue Marble” fényképpel és az asztronauták beszámolóival a kozmikus nézőpont élményéről (ti. *overview effect*).

3 A szövegben szereplő idézetek a saját fordításaim.

olyan ontológiai fogalompárok, mint a „bioszféra” és a „technoszféra” vagy a „természetes” és a „mesterséges”.

A tervezett artefaktumok rétegei – a Staedtler Noris ceruzától az Instagram-profilokig – mélyen összefonódnak az ökológiai és technológiai rendszerekkel. Ilyen értelemben a Starman kirívó mesterségessége nem ellenpontja a természetes égitest realitásának, hanem szélsőséges kiterjesztése. Már Herbert A. Simon is kiemelte klaszszikus, *The Sciences of the Artificial* című művében, hogy „környezetünk szinte minden eleme az emberi mesterségesség nyomait viseli magán” (1996 [1969]: 2). Ez annál is fontosabb, mert Simon a designról – mint a „mesterséges” világ kialakításának tudományáról – nem csupán leíró, de *előíró* működésként is ír: a tervezett tárgyak⁴ bizonyos magatartásokat ösztönöznek, másokat viszont kizárnak, bizonyos összefüggéseket felmutatnak, másokat kitakarnak. Egy forgóajtó ritmizálja a testek mozgását, a villogó közlekedési lámpa sürgeti a gyalogost, egy mobilalkalmazás görgetésre, kattintásra vagy épp emlékezésre hív. Ez az imperatív aspektus kulcsfontosságú, ha meg akarjuk érteni a design szerepét az emberi életvilág (vö. Husserl 1998 [1936]; Ihde 1990) vagy *Umwelt*⁵ (Üexküll 2010 [1934]) kialakításában.

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy a társadalom- és bölcsészettudományok anyagi fordulata (*material turn*) és posztantropocentrikus fordulata (*post-anthropocentric turn*) felől vizsgáljam meg a kortárs designkultúra relációs aspektusait. Ez a megközelítés túllép a hagyományos ember- és felhasználó-központú paradigmákon (vö. Norman 2016 [1988]; Brown 2009), amelyek a design folyamatát többnyire szubjektumfókuszú, megoldáselvű (*solutionist*) logika mentén értelmezik. Feltételezésem szerint a relációs szemlélet jobban képes megragadni a planetáris urbanizáció (Brenner 2014), az antropogén éghajlatváltozás (Pörtner et al. 2023) és az algoritmikus kultúra (Striphas 2015) által meghatározott kortárs feltételeket.

Amint látni fogjuk, a 2000-es évek elején kikristályosodó designkultúra-fogalom⁶, valamint az azt vizsgáló „posztdiszciplináris” (Szentpéteri 2014) kutatási terület

---

4 A designkultúra fogalmi körében „tervezett tárgy” alatt materiális és immateriális artefaktumokat, tereket, szimbólumokat, szolgáltatásokat és rendszereket is értünk. Guy Julier megfogalmazásában a designkultúra-tudomány „a designerek, a gyártás, illetve a fogyasztás tartományainak és a tervezett tárgynak, képnek vagy térnek a kölcsönviszonyaival foglalkozik” (2014 [2006]: 24).

5 Uexküll az *Umwelt* fogalmával írta le az élőlények saját érzékszerveiken keresztül közvetített, fajspecifikus életvilágát, amelyet testi beágyazottságuk, perceptuális képességeik és biológiai szükségleteik formálnak. Kortárs kontextusban az *Umwelt* a nem emberi „világalkítás” (*worlding*) felé terelheti a figyelmet (Schroer 2019), továbbá megengedi, hogy a különböző designaktusokat az emberi *Umwelt* kiképzésének gyakorlatként értelmezzük; Scharmen szerint például a design „egy sajátos technoszociális *Umwelt* megteremtése révén” zárja ki vagy alakítja át a szubjektumokat (2019: 172).

6 A „designkultúra” kifejezés a 2000-es évek elejétől vált rendszeresen használt fogalomká az akadémiai és szakmai diskurzusban. „A művészetek, a bölcsészettudományok és a társadalomtudományok határterületén helyezkedik el, és a kortárs társadalmakban megjelenő design vizsgálatát helyezi előtérbe, különös figyelmet fordítva a designgyakorlat, a termelés és a mindennapi élet közötti hálózatokra és kapcsolatokra” (Julier és Munch 2019: 5). Magyarországon a fogalom elválaszthatatlan Szentpéteri Mártontól (pl. 2010; 2014; 2017), aki elsőként emelte be a hazai diskurzusba és egyetemi oktatásba.

(*design culture*) szoros kapcsolatban áll az anyagi fordulat tematikai mezejével. Hasonlóképpen, a designfilozófiában megjelenő *ontologikus tervezés (ontological designing)*, illetve a designelméletben és -praxisban újabban körvonalazódó *több-mint-emberi design (more-than-human design)* is árnyaltabb jelentéstartományba kerül, amennyiben a materialitás és a posztantropocentrikus szemléletváltás felől közelítünk hozzájuk. Az említett fordulatok tárgyalása után részletesebben is foglalkozom ezekkel a 3. fejezetben.

Az itt vizsgált szellemi elmozdulások a kortárs designkultúra több rétegében is leképeződnek, és különös jelentőségre tesznek szert, ha figyelembe vesszük azt, amit Morin és Kern már az ezredfordulón *polikrizisként* aposztrofáltak. Eszerint a technoszféra és a bioszféra destabilizációs folyamatai nem függetlenül bontakoznak ki, hanem kölcsönösen feltételezik és felerősítik egymást (Morin és Kern 1999: 74–75). Ezek a krízisek relációs és rendszerszintű jelenségek, amelyeknek a hatásmechanizmusai túllépnek a hagyományos szakterületi kereteken, és amelyek kezelésére nem elegendők a lineáris megoldási modellek.

Fordulatok és hatóerők

A technoszféra és a bioszféra közötti határ elmosódásával egy újfajta *anyagiség (materiality)* válik meghatározóvá, amit a szerves és szervetlen, természetes és mesterséges elemek hibridizációja jellemez, és amiben az anyag nem passzív háttérként, hanem aktív szereplőként jelenik meg. Ezzel összefüggésben bizonytalanná válnak azok az alapvetőnek tekintett, ontológiai tagolásaink, amelyek természet és kultúra, alany és tárgy, test és elme, organizmus és gép, ember és nem ember (*non-human*) szétválasztására építenek.

A társadalom- és bölcsészettudományok *anyagi és posztantropocentrikus* fordulatai részben ezeknek a dichotómiáknak a kritikájaként⁷ bontakoztak ki, és olyan szemléletmódot tükröznek, amely a társadalmi-kulturális életet szociomateriális összetettségében, a nem emberi elemekkel is számolva kívánja értelmezni, a tapasztalatot és cselekvést pedig beágyazott, relációs minőségében ragadja meg. A két fordulat elméleti forrásvidéke és diszciplináris mezeje nem teljesen azonos, több ponton mégis átfedésbe kerülnek egymással; különösen ott, ahol újragondolják a nem emberi entitások szerepét a társadalmi és kulturális folyamatok alakításában. Kapocsként a kettő között például Latour tudományelméleti, szociológiai munkássága szolgál, aki egyszerre inspirálta az anyagikultúra-kutatás archeológusait, antropológusait és az újmaterializmusok, poszthumanizmusok filozófusait.

Az itt következő tömör áttekintés célja, hogy olyan érintkezési pontokat azonosítsunk, amelyek árnyalják és kontextusba helyezik a designkultúra, az ontologikus tervezés és a több-mint-emberi design vizsgálatát.

---

⁷ Ez a posztstrukturalizmusból merítő kritika rendszerint történetileg kreált, ideológiailag megerősített sémákként leplezi le a bináris fogalom- és értékpárokat, amelyeket társadalmi konstrukcióként kikezdetőnek és újrainrathatóknak tekint.

A társadalom- és bölcsészettudományok anyagi fordulata az elmúlt három évtizedben a nyelv és a diskurzus primátusát hangsúlyozó elméletekre⁸ adott válaszként bontakozott ki, és a figyelmet a társadalmi-kulturális gyakorlatok materiális, nem diszkurzív dimenzióira, valamint a dolgok és a tárgyak⁹ hatóképességére irányította. Bár nem egységes irányzatról van szó, a különböző tudományterületeken¹⁰ vagy tudományterületi konfigurációkban dolgozó szerzők közös jellemzője, hogy megkérdőjelezzik a nyelvi reprezentáció és a szimbolikus jelentésadás elsődlegességét, az anyagra pedig nem az emberi szándékok hordozójaként vagy háttereként, hanem a társadalmi valóságot közvetlenül alakítani és teremteni képes tényezőként tekintenek.

Hicks és Beaudry (2010) szerint az archeológiában és az antropológiában az anyagi fordulat az 1980-as évek nyelvi és kulturális fordulatainak kritikájaként, de egyben azok folytatásaként is értelmezhető, amennyiben nem a teória elvetésére, hanem kiterjesztésére törekszik a nem nyelvi, érzéki és testi aspektusok bevonásával, túllépve azokon a megközelítéseken, amelyek az anyagi kultúrát¹¹ mindenekelőtt jelentéshordozó, megfejthető „kódként” kezelték.

Ez egyben arra is ösztönzi a modern anyagikultúra-kutatás (*material culture studies*) művelőit, hogy elmozduljanak a megszokott „antropocentrikus” keretektől, és a tárgyakat ne pusztán az emberi jelentések tükröződéseként,¹² illetve az alany–tárgy viszonyban rögzített, statikus entitásokként, hanem időben kibomló, emergens „eseményekként” és „hatásokként” fogja fel (Hicks 2010: 19–20).

Daniel Miller a *Materiality* című kötet bevezetőjében amellet érvel, hogy a *materialitás* nemcsak a kulturális antropológia periférikus témája, hanem alapvető jelentőségű a filozófiában, a gazdaságban és a vallásban is. Elutasítja mind a szimbolikus leegyszerűsítést, mind a „vulgármaterializmust”, mely utóbbi az anyagot elsősorban

---

8 A 20. századi nyelvi fordulat nyomait lásd például Wittgenstein, Russell, Gadamer, Quine vagy Rorty munkáiban.

9 A tárgyak és dolgok közötti különbséget Bill Brown (2001) „dologelmélete” alapján érthetjük meg. Eszerint egy tárgy (*object*) mindaddig észrevétlen eszköz vagy jelentéshordozó marad, amíg zavartalanul működik; a dolog (*thing*) vagy a tárgyak „dologisága” (*thingness*) pedig akkor lép elő, amikor a tárgy ellenáll nekünk vagy meghibásodik, és így fizikai jelenlétével megtöri az értelmezés megszokott rendjét, rávilágítva a használaton és jelentésen túli anyagi viszonyainkra. A szakirodalom a tárgyakat rendszerint a dolgok részhalmazaként értelmezi.

10 Többek között az antropológia, az archeológia, az anyagikultúra-kutatás, a szociológia, a tudomány- és technológiakutatás, a designkultúra-tudomány, a médiatudomány, az esztétika, a kognitív tudomány területén.

11 Az anyagi kultúra fogalomváltozatait és az anyagikultúra-kutatás megújulását illetően lásd Berta Péter „Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok” című (2008) tanulmányát.

12 Az anyagi kultúrát az emberi szándék vagy identitás tükréeként értelmező, szimbolikus megközelítésmód hagyományosan abból a dichotomikus előfeltevésből indul ki, hogy a jelentés az emberi elmében rejlik, a dolgok pedig csupán e jelentések hordozói.

mennyiségileg értelmezi. Ehelyett a materialitás fogalmát úgy tágitja ki, hogy abba az anyagi artefaktumokon túl „az efemer, a képzeletbeli, a biológiai és az elméleti” is beletartozzon (2005: 4). A materialitás tehát nem pusztán jelentések lenyomata és nem is csupán dolgok halmaza, hanem összetett, sokdimenziós jelenség.¹³

Bourdieu habituselméletére építve Miller hangsúlyozza a „dolgok szerénységét” (*humility of things*), vagyis azt, ahogyan a visszahúzó, csendes tárgyak normatív erővel alakítják az identitást és a mindennapi tapasztalatokat. Elméletének központi elemét képezi a hegeli eredetű, dialektikus „tárgyasítás” vagy „objektíválás” (*objectification*): az a folyamat, amely során az ember önmagát anyagi vagy intézményi formákban „külsővé teszi”, majd ezekkel a formákkal rekurzív kölcsönhatásban formálja saját szubjektivitását:

Emberi mivoltunk nem előzi meg azt, amit létrehozunk – sokkal inkább a tárgyasulás folyamata az, ami formát ad a világnak. Ez a folyamat hozza létre azt a benyomást, mintha autonóm emberek és autonóm tárgyak léteznének, és emiatt kezdjük el úgy gondolni, hogy egy személy egyszerűen csak használ egy tárgyat vagy egy intézményt (Miller 2005: 10).

Miller megkérdőjelezi az alanyok és tárgyak közötti hagyományos oppozíciót, és azt állítja, hogy miközben a tárgyainkba íródva megtestesülünk, magunk is a tárgyainkon keresztül jövünk létre. Erre *Stuff* című kötetében is ráerősít: „we too are stuff” – írja –, vagyis „mi magunk is anyag vagyunk”, és ezzel arra ösztönzi a kutatókat, hogy a mindennapi anyagi környezet – az otthon, az öltözködés, vagy a rítusok – etnográfiai vizsgálatán keresztül értelmezzék a kulturális és társadalmi mezőt (2010: xvii).

Judy Attfield, aki designtörténészként jelentős hatással bírt a designkultúra-tudomány formálódására, Miller korábbi munkáira is épít, amikor azt hangsúlyozza, hogy az anyagi kultúra „közvetítő hatóerőként” (*mediating agency*) működik, amelyen keresztül az emberek kapcsolatba lépnek egymással és a világgal (2000: 153). A designt a mindennapi tárgyhasználat, különösen a háztartások anyagi világának vizsgálata

---

13 Az anyagi fordulathoz köthető szerzők közül nem mindenki osztja ezt a fajta materialitásfogalmat. Tim Ingold például „Materials Against Materiality” című esszéjében azt állítja, hogy a „materialitás” túl elvont koncepció, ami elhomályosítja az anyagok valós, dinamikus tulajdonságait, amelyek „nem rögzített, esszenciális jellemzőkként határozhatók meg, hanem inkább folyamat-szerűek és relációs természetűek” (2011: 30). A „materialitás” szerinte nem bontja le a társadalmi és az anyagi közötti határt, csak új nyelvi keretbe helyezi a korábbi antropocentrikus-reprezentációs megközelítést. A tárgyakat nem a rájuk delegált cselekvőképesség (*ágencia*) felől, hanem konkrét fizikai tulajdonságaikon és a velük való gyakorlati, tapasztalati érintkezés fenomenológiáján keresztül közelíti meg. Mint írja, „a dolgok »életre keltése« nem abból áll, hogy egy csipetnyi ágenciát szórunk rájuk, hanem abból, hogy visszahelyezzük őket azokba az anyagi áramlásokba, amelyekből létrejöttek, és amelyekben továbbra is fennállnak. Ez a nézőpont a dolgokat keresi az életben és nem az életet a dolgokban” (2011: 29). A dolgok „anyagisága” helyett tehát magukat az anyagokat tartja szem előtt, és ezzel az anyagi fordulaton belül alternatívát állít Miller és Latour konstrukciós modelljeinek, miközben elzárkózik az animizmustól is.

során nem a tervezői akarat felől értelmezi, és határozottan elutasítja a tervezést specialista-elitista tevékenységként prezentáló leírásokat.

Ehelyett az „objektíválás” (2000: 123) modern gyakorlatként interpretálja a design, ami általános hatóerejénél (*design as agency*) fogva a társadalmi változás lehetőségét hordozza magában, és nem merül ki abban, hogy csupán a modernizmus egy „vizuális stílusaként” fogjuk fel (2000: 32–33). Attfiield megközelítése így hozzájárul ahhoz a szemléletváltáshoz, amely a designt nem autonóm tervezői gyakorlatként, hanem társas viszonyokat közvetítő és alakító szociomateriális folyamatként értelmezi.

Ezt tovább árnyalja Berta Péter megfigyelése, miszerint az új anyagikultúra-kutatásban „a dolgok és a szubjektumok kapcsolatát olyan fogalmak segítségével célszerű megragadni, mint a kapcsolatiság (*relationality*), a folyamatos interakció és kölcsönhatás, valamint a kölcsönös függőség és egymásrautaltság” (2008: 37). Ugyanitt, az objektíválással összefüggésben idézi Christopher Tilley-t, aki hangsúlyozza, hogy ez a megközelítés szembe megy a modern empirista dualizmussal, amely a szubjektumokat és tárgyakat „humánként és nem humánként, élőként és élettelenként, aktívként és passzívként” (Tilley, idézi Berta uo.) élesen elkülöníti egymástól.

Ez a dualizmuselles szemlélet jól illeszkedik az anyagi fordulat tágabb elméleti környezetébe, amelyre hatást gyakoroltak a tudomány- és technológiakutatás (*science and technology studies*, STS) eredményei. Noha az egyes szerzők eltérő módon viszonyulnak hozzá, a szakirodalomból kirajzolódik, hogy Latour és kollégáinak cselekvőhálózat-elmélete (*actor-network theory*, ANT) fontos viszonyítási pont a társadalmi és anyagi tényezők kölcsönös konstitúcióját leíró elméletek számára.¹⁴

Érdemes kiemelni Latour „Can We Get Our Materialism Back, Please?” című esszéjét, amelyben amellet érvel, hogy a modern tudományos és filozófiai gondolkodás mintegy purifikálta az anyagot, leegyszerűsítve azt mechanikus sémákra és elvont reprezentációkra, miközben elhanyagolta az anyagiság zavaros, kontextusfüggő adottságait. Példaként Damián Ortega *Cosmic Thing* című installációját elemzi, ami egy Volkswagen Beetle komponenseit elemeire bontva, a térben felfüggesztve mutatja be, és ami Latour szerint a valóságot félrevezetően idealizálja: az alkatrészek rendezett, „transzparens” bemutatása elfedi a tárgy materiális és szociotechnikai beágyazottságát. Ezt a gondolatmenetet a Columbia úrsikló 2003-as katasztrófájának említésével viszi tovább, hogy rámutasson a technikai tárgyak „sűrűségére” (*thick things*). Az úrsikló felrobbanását követő vizsgálatok feltárták a járművet átszövő jogi, szervezeti és materiális elemek szerteágazó összefüggésrendszerét, amelyek a tárgyban mint csomópontban találkoztak. Latour számára a valódi materializmus nem önmagukban álló objektumokat vizsgál, hanem szociomateriális rétegezettségeket és olyan

---

14 Vö. „Mindenekelőtt az ANT transzdiszciplináris befogadásában ismerhetjük fel egy »anyagi fordulat« formálódásának legmarkánsabb lehetséges modelljét” (Hicks 2010: 20). Hicks elismeri Latour hatását, ugyanakkor amellet érvel, hogy az anyagikultúra-kutatás módszerei különböznek az ANT metodológiájától: a helyhez kötött, terepen végzett gyakorlatokra (például ásatásokra vagy tárgyhasználatok etnográfiai megfigyelésére) helyezik a hangsúlyt, nem pedig absztrakt hálózatok feltérképezésére.

aktorokat, amelyeket egy-egy dolog kapcsol össze vagy „asszemblázsként” gyűjt¹⁵ magába (2007: 140–142).

Ezt a szemléletet tükrözi a Latour, Callon és Law által kidolgozott cselekvőhálózat-elmélet, amely a társadalmat nem állandó struktúráként, hanem emberek és nem emberek dinamikus összeszerveződéseiként értelmezi. Ezekben az ideiglenes hálózatokban egy vírus, egy közlekedési lámpa, egy adatbázis ugyanúgy aktív szereplőként – aktorként vagy legalábbis „aktánsként”¹⁶ (Latour 1999: 180–181) – lehet jelen, mint egy személy. Az ANT elemzési módszere tehát ontológiai szimmetriát¹⁷ feltételez az emberi és nem emberi „résztvevők” (Latour 2005: 71) között, akik egyaránt képesek alakítani a társadalmi gyakorlatokat.

Egy Mars-szelet impulzív leemelése a pénztárnál például nem egyszerűen egyéni döntés kérdése, hanem aktorok összetett hálózatának eredménye: a vásárló éhsége, a termék figyelemfelkeltő csomagolása, a polc tudatos elrendezése és a bevásárlósor lassú haladása mind hozzájárulnak a cselekvés létrejöttéhez. Az ANT értelmezésében az ágencia¹⁸ nem az alanyi vagy tárgyi státuszról fakad, hanem abból a szerepből, amelyet egy viszonyrendszerben betölt valaki vagy valami.

Tim Ingold szerint még egy ilyen – hálózati csomópontokban gondolkodó – modell is túlságosan strukturált és szegmentált marad. *Being Alive* című esszéjében másfajta összefonódást hangsúlyoz, amiben a világ nem „hálózatként” (*network*), hanem „szövedékként” (*meshwork*) tárul fel, és amelyet nem „kapcsolatvonalak” (*lines of connection*), hanem „áramlásvonalak” (*lines of flow*) határoznak meg (2011: 97).

Míg az ANT a világot „heterogén elemek egyfajta asszemblázsként” (uo. 64) kezeli, amely csomópontok és kapcsolatvonalak mentén írható le, addig Ingold saját elméletét inkább a pók hálózszövééséhez hasonlítja, és áramlások szövedékéről ír:

Az organizmusok életfeltétele, hogy ilyen erőterekbe ágyazva (*immersed*) létezzenek. A pókot elvágni a hálójától olyan lenne, mintha a madarat leválasztanánk a levegőről vagy a halat kivennénk a vízből: ha kiszakítjuk őket ezekből az áramlatokból (*currents*), elpusztulnak (uo. 64–65).

---

15 Vö. „Heidegger itt megfelelő irányba tereli a vizsgálódásunkat – minden artefaktum egyfajta összeállítás, egybegyűjtés, a létezők »dologba fogása« (*thinging*)” (Latour 2007: 140).

16 Az *aktorok* és *aktánsok* közötti különbség abban rejlik, hogy míg az *aktor* (vagyis cselekvő) hagyományosan emberi szereplőket jelöl, addig az *aktáns* kifejezés ennél inkluzívabb, és mind emberi, mind nem emberi entitásokra vonatkozik, amelyek együttesen alakítják az adott hálózatot.

17 Az ANT módszere azt feltételezi, hogy az olyan kategóriák, mint az alany/tárgy vagy forma/anyag nem rögzítettek, és az ágencia nem hierarchikusan oszlik el a hálózat elemei között: „Az emberek és nem emberek közötti szimmetriában az ágensek képesek kompetenciákat és tulajdonságokat cserélni az egymással való átfedésben” (Latour 1999: 182).

18 Az ágenciát többnyire cselekvőképességnek fordíthatjuk, de hatóképességnek, hatóerőnek is tekinthető, amennyiben az ágencia „a cselekvés vagy hatásgyakorlás képessége, feltétele vagy állapota” (*Merriam-Webster Dictionary*). Callon és Latour szerint ágensnek (*agent*) tekinthető „bármely olyan elem, amely [...] más elemeket függővé tesz önmagától, és azok akaratát a saját nyelvére fordítja le” (1981: 286).

A pók hálósövedékének fonalai nem rögzített pontokat kötnek össze, hanem maguk jelentik azokat az „ösvényeket” (*pathways*), amelyeken keresztül az élőlény érzékel és mozog. Innen nézve az olyan, klasszikus designelméleti tételek is más megvilágításba kerülhetnek, mint Hannes Meyer – Bauhaus-igazgatóként tett – kijelentése, miszerint „az építés biológiai folyamat” (1928: 12), vagy Moholy-Nagy László azon állítása, hogy „a technológia természetes élettényező” (1979 [1930]: 55). Túllépve „természetes” és „mesterséges” dichotómiáján, a design nem pusztán mesterséges artefaktumok tervezéseként, hanem olyan szociomateriális együttesek kibontakozásaként értelmezhető, amelyek az ember hálójaként a környezettel való relációjában – önmagát is behálózva – bomlanak ki (vö. Colomina és Wigley 2016: 9).

Posztantropocentrikus fordulat és az ágencia jelentésgazdagodása

Az anyagi fordulattal több ponton tematikus rokonságot mutat a bölcsészettudományok posztantropocentrikus fordulata, amely lebontja az emberközpontúságra épülő episztemológiai és ontológiai kereteket. Ahogy Nemes Z. Márió fogalmaz, „a kutatási fókusz áthelyeződik az ember mint jelentésadó középponttól a legkülönbözőbb nem emberi (non-human) vagy a »több mint emberi« (more-than-human) viszonyrendszerekre” (2023: 629). Az anyagi fordulat a figyelmet a materialitás közvetlen, nem diszkurzív aspektusaira és hatóképességére, valamint a társadalmi-kulturális gyakorlatok anyagi-teszt¹⁹ beágyazottságára irányította. A radikális környezeti²⁰ és szociotechnikai²¹ átalakulások ezzel párhuzamosan mélyebb filozófiai átrendeződéseket is sürgetővé tettek.

A posztantropocentrikus gondolkodás lényege a kitüntetett emberi nézőponttól a nem emberi felé történő ellépésben ragadható meg. Ennek megfelelően az ontológiai viszonyok meghatározásában sem az emberi perspektíva az elsődleges, sőt „az emberi legfőképpen a nem-emberi felől vagy azzal egy adott hálózatban kerül értelmezésre” (Bordás 2025: 43).²² Nemes Z. szerint a posztantropocentrikus fordulat nem egy új középpont kijelölését célozza az emberkép decentralizálásán keresztül, hanem a modernitás egységes világgépének „ontológiai nyalábokra” való szétszalazását, amiben az eddig marginalizált entitások – például a szervetlen anyagok, amelyeket a

---

19 Lásd például Richard Shusterman szömaesztétikájában, amelyet kifejezetten a Rorty által fémjelzett „lingvisztikai fordulattal” szemben kezdett el kidolgozni. Ebben a teszt, nem diszkurzív regiszterek felé terjeszti ki az esztétikai megértés és önképzés mezejét, miközben túllép test és elme hagyományos dualizmusán (vö. Sekulic 2025).

20 Például az antropogén klímaváltozás (Pörtner et al. 2022) vagy a totális urbanizáció (Brenner 2014) összefüggésében.

21 Például a biotechnológiai fejlesztések, az algoritmikus kultúra térnyerése (Striphas 2015), a nagy nyelvi modellek és a generatív mesterséges intelligencia megjelenése, illetve a dolgok internetének (*internet of things*) széles körű elterjedése.

22 Bordás Máté különbséget tesz humanizmus és poszthumanizmus, valamint antropocentrizmus és posztantropocentrizmus között: míg előbbiek „szellemtörténeti kapcsolódások terhével” bírnak, utóbbiakat inkább nézőpontbeli eltérésként értelmezi (2025: 37).

filozófiai antropológia sokáig „néma peremként” kezelt – új jelentőségre tesznek szert (2023: 692).

Az antropocentrizmus jelenlegi kritikáját részben az ökológiai tudatosság határozza meg (Braidotti 2013: 84), de a digitális hálózati technológia térnyerése is fontos szerepet játszik benne. Az algoritmikus kapitalizmus rendszerei olyan „posztumán hétköznapok” tapasztalatát hozzák el, amelyet már nem „a saját szükségleteink, hanem azoknak a rendszereknek az igényei alakítanak, amelyek elvileg minket szolgálnak, és amelyekben az emberi észlelés, lépték és vágy többé nem jelenti az értékmérés fő mércéjét” (Greenfield 2017: 185). Mindez rávilágít arra, hogy az egyre összetettebb, félautonóm²³ szociotechnikai rendszerek szövedékében az ember „mint önmeghatározó ágens” (Ferrando 2019: 104) kimozdult a középpontból, a „hálózatos testet” pedig olyan „infoáramlások” formálják, amelyek „materiális értelemben, emberi és nem emberi aktorok keverékén keresztül jönnek létre” (Nayar 2014: 92–93, 105).

Robert Pepperell, átvágva az elme, a test és a környezet hagyományos válaszvonalait, „beágyazott” (*embedded*), „világban-való” (*enworlded*) vagy „megtestesült” (*embodied*) létként ír a „posztumán állapotról” (2003: 30–31).²⁴ Cary Wolfe az eszszencialista emberképekkel szemben jelenti ki, hogy „az »ember« többé nem tekinthető sem a gondolat kezdetének, sem pedig végpontjának”, hozzátéve, hogy „az »ember« olyan folyamatok eredménye, amelyek szigorúan véve inhumánusak (*inhuman*) és ahumánusak (*ahuman*) [...], az emberi és nem ember közötti határvonal pedig meghúzhatatlan” (2018: 357–358).²⁵ Ebben a kritikai poszthumanista keretezésben nemcsak az „ember” fogalma folyékony, hanem az ember teste is szerves és szervetlen entitások által állandóan „áthatott” (Nemes Z. 2023: 707).

Az emberközpontúság szisztematikus kritikája a modern designmódszertanok és gyakorlatok velejébe vág, mivel a designerek jellemzően problémamegoldó humanistákként pozicionálják magukat, akik az emberi szükségletek és vágyak sokféleségére igyekeznek adekvát válaszokat adni egy olyan felhasználó-központú, emberközpontú filozófiai modellben,²⁶ ami az 1980-as évek óta meghatározza a professzionális tervezői gondolkodást és a tervezők képzését (vö. Forlano 2017).

---

23 Vö. „A technikai interfészek ma már összekötik a társadalom emberi és digitális rétegeit, finoman mozgatva a társadalmi testet, miközben egyre több folyamatot automatizálnak” (Berardi 2018: 330).

24 Ez egybeesik azzal, amit Marosán Bence Péter a megtestesült kogníció (*embodied cognition/mind*) elméletéről ír Mark Rowlands nyomán: „...a tudat megtestesült (*embodied*), környezetébe beágyazott (*embedded*), aktív módon részt vesz világban-való-létének kialakításában (*enacted*), és a tudatosság határai nem érnek véget a testtel, hanem a tudatos lét bizonyos módon kiterjedt (*extended*), és beleszövődik a környezet viszonyaiba” (2021: 30).

25 Wolfe itt arra utal, hogy az emberi lényeket olyan entitások és folyamatok alakítják, amelyek nem emberi eredetűek és semlegesek (*ahumanusak*), mint például a biológiai evolúció, az éghajlati rendszerek, a kvantumjelenségek, vagy amelyek figyelmen kívül hagyják az emberi érdekeket (*inhumanusak*), esetleg ellentétesek azokkal, mint például a vírusok, a környezetszennyezés, vagy a háborús gépezetek.

26 Vö. „Az emberközpontú tervezés egy designfilozófia” (Norman 2016 [1988]: 9).

Az alternatív praxisok és teóriák a design területén is merítenek a kortárs filozófia azon törekvéseiből, amelyek az ágenciát posztantropocentrikus vagy nem emberi irányból keretezik újra (vö. Forlano 2017; Wakkary 2021; Poikolainen Rosén et al. 2024). Az újmaterializmus olyan elméleteit, mint Jane Bennett „vibráló anyaga” (*vibrant matter*; 2010) vagy Karen Barad „ágenciális realizmusa” (*agential realism*; 2007), gyakran hivatkozzák a design-szakirodalomban. Coole és Frost szerint ezek az újmaterializmusok „felismerik az emergens, generatív erőket (vagy cselekvőképességre alkalmas tulajdonságokat) még a szervesetlen anyagban is, és általában elutasítják a szerves és szervesetlen, valamint az élő és élettelen közötti éles különbségtételt” (2010: 9).

Emberi és nem emberi cselekvők

Az ágencia fogalma hagyományosan szándékos, racionális, önreflexív és autonóm működést feltételez: olyasmint, ami egyúttal az erkölcsi felelősségvállalás és a morális követelmények alanyává is teszi az egyént. Luca Ferrero azonban rámutat, hogy ma egyre kevésbé tűnik magától értetődőnek, hogy ezek a jellemzők kizárólagosan meghatározzák-e az ágenciát (2022: 87). A kortárs filozófia tágabb spektrumon közelít, és a kérdés többek közt az, hogy „az ágenciának lehetnek-e különböző szintjei vagy fokozatai”, illetve vajon ezek a szintek megjelenhetnek-e „állatokban, növényekben, egysejtű lényekben” vagy akár „mesterséges tárgyokban, például robotokban” (uo. 6). A klasszikus ágenciafelfogás továbbra is meghatározó mintaként szolgál a jogi és erkölcsi értelemben vett személyiséghez (*personhood*), azonban a kibontakozó, pluralista és dinamikus értelmezés megingatja az emberközpontú modellt, és az emberi ágenszt a különböző „cselekvési kapacitások” (*agentic capacities*) rétegzett ontológiáján belül csupán egy lehetséges résztvevőként pozicionálja.

Az újmaterializmus terepén Diana Coole (2005) is azt javasolja, hogy az ágenciát ne merev tulajdonságként, hanem egyfajta képességspektrumként – „cselekvési kapacitások” tartományában – értsük meg, amely a cselekvés testi-anyagi-társadalmi beágyazottságát és folyamatos, relációs kibontakozását tükrözi. Az általa „ontológiai agnoszticizmusnak” nevezett hozzáállás lehetőséget ad arra, hogy a nem emberi létezőket is cselekvői konstellációk részeként vizsgáljuk – anélkül, hogy közben antropomorfizálnánk őket, vagy eltüntetnénk a különbözőségeiket.

Mindez egybevág az anyagi fordulatban megfigyelhető szemléletváltással, aminek a feltérképezése során Berta Péter rámutat, hogy egyre több szerző veti el a nézetet, miszerint a szubjektumok „előzetesen létező” entitások lennének, az anyagi világ pedig pusztán passzív „lenyomatként” szolgálna. Ehelyett elismerik, hogy a dolgok – akár társadalmilag közvetített módon, akár attól függetlenül – rendelkezhetnek egyfajta cselekvőképességgel:

A cselekvőképesség [...] nem kapcsolódik kizárólag sem a dolgok, sem pedig a szubjektumok világához: e két világ a közöttük kialakuló interakciók kontextusában jön létre és tesz szert jelentésre, így a dolgok és a szubjektumok egyszerre alakítói és termékei is ezen interakcióknak, valamint egymásnak. A szubjektum–anyagi világ

közötti viszony dialektikus értelmezése az ágencia „demokratikusabb” vagy szimmetrikusabb eloszlásának gondolatához vezet, amit pontosan érzékeltet a dolgok és a szubjektumok közötti megosztott vagy *hibrid cselekvőképesség [hybrid agency]*, illetve az *anyagilag ágencia [material agency]* fogalmainak közelmúltbéli elterjedése a társadalomtudományokban (Berta 2008: 36).

Hicks szerint az anyagikultúra-kutatás számára az ANT legfőbb hozadéka éppen az, hogy újragondolja az ágencia fogalmát (Hicks 2010: 84). A designkultúra kapcsán Julier pedig megjegyzi, hogy az ANT emberek és tárgyak között szimmetriát feltételező ágenciaelvé „egyre láthatóbbá tette a design szerepét is” (2000: 231).

Itt fontos kitérnünk rá, hogy a tárgyak cselekvőként való elismerése még nem jelenti azt, hogy ezek irányítják a történéseket, vagy helyettesítik az emberi ágenciát (például a környezeti determinizmus értelmében). Latour kifejezetten óva int attól a leegyszerűsítéstől, amiben a dolgokat új, egyoldalú okokként kezdjük kezelni. Ehelyett azt írja, hogy a tárgyak „felhatalmazhatnak, hagyhatnak, ösztönözhetnek (*afford*), megengedhetnek, javasolhatnak, befolyásolhatnak, gátolhatnak, lehetővé tehetnek, megtilthatnak” bizonyos cselekvéseket. Az ANT nem azt állítja, hogy a nem emberi létezők helyettünk cselekszenek, hanem azt, hogy a társadalmi élet egyetlen értelmezése sem lehet teljes nélkülük (Latour 2005: 71–72).

A tudomány- és technológiakutatás másik ágán Don Ihde arról ír, hogy az „ember-technológia-világ” relációs²⁷ hármában a technológiai eszközök mediálják és terelik az emberi cselekvést, miközben elutasítja, hogy a tárgyak saját ágenciával rendelkezének. Helyette „technológiai intencionalitásról” (1990: 102–104) ír. Eszerint a technológiák – akárcsak Husserl számára a tudat – bizonyos irányultsággal (*directionality*) rendelkeznek, amely meghatározza, hogyan használhatók. Ihde munkáját alapul véve Peter-Paul Verbeek az „autonóm egyén” fogalmát egy megtestesült és beágyazott „kapcsolati szubjektum” fogalmával váltja fel (2005 [2000]: 33), és ő is olyan relációs ontológiát képvisel, amely szerint az ember és a technológia egymást kölcsönösen alakítják a technológiai közvetítés folyamatán keresztül (Rosenberger és Verbeek 2015: 19). Ihde és Verbeek elismerik az emberek és a tárgyak interdependenciáját, de Latourral szemben nem tekintenek rájuk szimmetrikusként.²⁸

---

27 Vö. „A fenomenológusok ember és világ relationalitását minden tudás és minden tapasztalat ontológiai sajátosságaként értelmezik” (Ihde 1990: 25).

28 A posztfenomenológiai megközelítés következetesen ragaszkodik az első személyű, tapasztalati nézőponthoz az ember és a technológia interakciójának vizsgálatában – szemben az ANT hálózatelemzésével. Ahogy Rosenberger és Verbeek írják, „a dolgok nem állnak szimmetrikus viszonyban az emberrel, ugyanakkor az emberek és a dolgok együtt mindenféle entitásokat alkotnak. [...] A posztfenomenológia az ember–világ viszonyokat és azok technológiailag közvetített jellegét első személyű (*first-person*) nézőpontból vizsgálja” (2015: 20). Ihde pedig határozottan elutasítja az artefaktumok antropomorfizálását vagy emberi tulajdonságokkal való felruházását, miközben amellett érvel, hogy az emberek és a tárgyak társformálói az észlelésnek és cselekvésnek, így utóbbiak ontológiailag jelentős közvetítői az életvilágnak (*lifeworld*) (1990: 98–101).

Bár az anyagok „ágenciája” a kognitív archeológus Lambros Malafouris szerint is kissé félrevezető terminus (2008: 22), a *kiterjesztett elme (extended mind)* elméletére építve meggyőzően érvel az „anyagi ágencia” (*material agency*)²⁹ mellett. „At the Potter’s Wheel” című szövegében a fazekasságot vizsgálva mutat rá, hogy az agyag formálása nem egyszerűen azt jelenti, hogy az ember ráerőlteti akarátát egy passzív anyagra. Inkább egy finomhangolt párbeszédéről van szó; az „ágencia táncáról” (2008: 24, 34) a fazekas, a korong és az agyag között.

A gondolkodás maga is környezetileg elosztott folyamat: a fazekas nemcsak formál, hanem közben az anyagban gondolkodik, érzel, válaszol a tapintási visszacsatolásokra – még mielőtt ezek nyelviileg megfogalmazhatók lennének. Az ágencia nem a tudatban azonosítható, hanem a határfelületeken:³⁰ ott, ahol „agy, test és tárgy” együttműködésben cselekszik. Egy apró változás az agyagban vagy a korong sebességében ugyanúgy alakíthatja a végső formát, mint egy szándékos mozdulat; „az edény készítése így egy közös alkotási folyamat” (*act of collaboration*; 2008: 34).

Malafouris *anyagi bevonódás (material engagement)* elméletének legfontosabb állítása, hogy az ágencia nem önmagában az emberé vagy az anyagé, hanem közöttük, az interakció révén keletkezik. „Az emberi és az anyagi ágenciát nem lehet szétválasztani” – írja –, mert az ágencia „az anyagba való bevonódás relációs és kibomló eredménye” (2008: 22). Ez az okság fogalmát is új fénytörésbe helyezi: egy jól sikerült vagy egy elrontott edény okai nem kizárólag a fazekasban keresendők; az ő döntéseit az agyag, az eszközök, a hagyományok és a testi képességek együttesen formálják.

Az anyagi és a posztantropocentrikus fordulat elméletei határozottan kihívják azokat a felfogásokat, amelyek az alkotás forrását kizárólagosan az emberben feltételezik. A jelentés és a cselekvés már nem egyedül az emberből indul ki – az ágencia megosztott (*shared*) és elosztott (*distributed*) módon, emberi és nem emberi konstellációkba ágyazottan bontakozik ki.

---

29 Tim Ingold – fenomenológiai és ökológiai nézőpontból – kritikusan viszonyul az „anyagi ágenciához”: szerinte a cél nem az anyagok és a dolgok ágenciával való felruházása, hanem annak felismerése, hogy az élet eleve működésben van bennük; abban, ahogyan növekednek, bomlanak, kapcsolatba kerülnek a világgal. Egy fa például nem önálló dolog, hanem állandó anyagi áramlások kötege, amelynek a szoborrá vagy eszközzé válása sem az ágencia antropomorfizáló rávetüléséből fakad, hanem szüntelen anyagi kibomlásának folytatásából (2011: 130).

30 Ahogy Malafouris nevezi, az „agy–artefaktum interfészben” (*brain-artefact interface*; 2008: 22).

A környezeti-szociotechnikai átrendeződések az emberközpontú (*human-centered design*) és felhasználó-központú (*user-centered design*) designparadigmát is elbizonytalanítják. Egyre több designer és designkutató nyit olyan viszonyrendszerek felé, amelyek túlmutatnak az emberi szubjektum térbeli-időbeli horizontján és a „felhasználói élmény buborékján” (Schneider 2025). Ez a perspektíva kitágítja a design fenomenológiai-episztemológiai spektrumát, és alapot teremt új, kritikai keretozások számára a designfilozófiában (pl. ontologikus tervezés), illetve kísérleti megközelítések számára a designpraxisban (pl. több-mint-emberi design).

A főáramú designkultúrában továbbra is meghatározónak tekinthető a felhasználó-központú, illetve – a legtöbb esetben szinonimaként értett – emberközpontú designfilozófia, amely a felhasználói igények feltérképezését (ti. „problémák”) és kielégítését (ti. „megoldás”) célozza.³¹ Ez a szemléletmód mélyen beágyazott a kortárs design professzionális működésébe, különösen a termék- és szolgáltatásfejlesztés, illetve az ember-számítógép interakció területén, és az elmúlt évtizedekben fontos szerepet játszott a digitális eszközök innovációjában.

Minden sikere ellenére azonban beszűkülést is eredményezett, mivel az emberi szubjektumot („felhasználót”) abszolút viszonyítási pontként tételezve, elsősorban az élmény és az interakció itt és mostjára szorítja a tervezés horizontját, figyelmen kívül hagyva az ezt meghaladó időbeli távlatokat és szociomateriális összefüggéseket.

Az emberközpontú design lényegében komplex szociotechnikai rendszerek emberi érzékeléshez és mentális modellekhez való igazítását hajtja végre. Más szavakkal: a design „humanizálja”³² a komplex rendszereket, például a digitális technológiákat. A súrlódásmentes és immerzív felhasználói élmény érdekében ez gyakran együtt jár a háttérben húzódo infrastruktúrák szélsőséges leegyszerűsítésével és kitakarásával. A jó design tehát nemcsak „humanizál”, hanem „dematerializál” is: vagyis egyszerre teszi *használatóvá és láthatatlanná* a világot (Schneider 2022: 89–100; 2025).

Mindemellett Matthew Wizinsky rámutat arra is, hogy számos felhasználó-központú praxis – akár tudatosan, akár nem – olyan rendszerek működtetéséhez járul hozzá, amelyeknek a káros következményei nem rendellenes kivételek, hanem magából

---

31 Az emberközpontú design legfontosabb módszerei közé tartozik a felhasználók közvetlen bevonásán alapuló kutatás – például interjúk, kérdőívek révén –, amellyel a tervezők az igényeket és viselkedésmintákat próbálják feltérképezni. Ide sorolhatóak a „perszónák” is, amelyek tipikus felhasználók reprezentációiként segítik a döntéshozatalt, valamint a prototípusok készítése, amelyek alacsony részletességű, kezdeti megoldásokat testesítenek meg. A prototípusokat felhasználói teszttel értékeli, majd az iteratív tervezés során a tervezők a visszajelzések alapján több körben finomítják elképzeléseiket (vö. Norman 2016 [1988]; Brown 2009).

32 A World Design Organization elődszervezete, az International Council of Societies of Industrial Design szerint „a design kulcsszerepet játszik a technológia innovatív humanizálásában” (idézi Szentpéteri 2010: 40). Ugyanez Robert Grudin megfogalmazásában: „Egy olyan világban, ahol a technológia uralja a valósággal való érintkezésünket, a jó design biztosítja, hogy ez az érintkezés (*interface*) hatékony, személyes és teljes legyen” (Grudin 2010: 23).

a társadalmi-gazdasági struktúrából következő szükségszerűségek (Wizinsky 2022: 142). A design strukturális berögzültségét ma ráadásul tovább fokozza az adatvezérelt hálózati technológia térnyerése, amely nem csupán a tervezési módszereket alakítja át, hanem a megtervezhető jövő lehetséges dimenzióit is kijelöli. Ahogyan Douglas Rushkoff megjegyzi, a digitális kapitalizmus alapját a viselkedés kiszámíthatósága jelenti: „minél inkább előrejelezhető a felhasználók viselkedése, annál biztosabb a befektetés” (uo. 9). A jövő tehát nem a kollektív képzelet vagy etikai elköteleződés terepe, hanem statisztikai projekció, amelyet prediktív algoritmusok és kockázattőke-logikák formálnak (Schneider 2025). Milyen szerepei és lehetőségei vannak a designnak – mint konceptuálisan és praktikusan is a jövőt célzó jelenségnek – ebben a helyzetben?

Ahhoz, hogy érdemben foglalkozunk ezzel a kérdéssel, elengedhetetlen a design ontológiai elköteleződésének³³ és értelmezésének elmélyítése. Az anyagi és posztantropocentrikus fordulatok tükrében érthetővé válik, hogy a tervezett tárgyak mindig tágabb szociomateriális elrendeződések kapcsolódási pontjaiként, interfészeiként működnek. Guy Julier is a design „relációs funkcióját” (2017: 13) emeli ki, ahogyan az képes egyes elemeket megformálni, majd egységgé szervezni. A design nem csupán az emberi szükségletekre adott válaszként tételezhető, hanem egyfajta mediáló tevékenységként is, amely különböző ágensek dinamikus kölcsönhatását közvetíti. Ilyen relációs szemléletben a design az anyagi világ strukturálásáról szól, még mielőtt olyan etikai, esztétikai és funkcionális célkitűzésekkel ruháznánk fel, mint az életminőség növelése vagy a felhasználói élmény optimalizálása.

A továbbiakban ennek a relációs szemléletnek a keretében, három irányból közelítem meg a kortárs design területét: először a *designkultúra* fogalmát és tudományos vizsgálatának alapvetéseit tárgyalom, majd az *ontologikus tervezés* filozófiai hátterére térek ki, végül a *több-mint-emberi design* elméleti-módszertani tételeivel zárom az áttekintést. Ezekon a koncepciókon keresztül érhető meg a legjobban, amit a design relációs hangoltsága és tétje jelenthet a hagyományos szubjektum- vagy objektumközpontú kereteken kívül. Az elemzés során a materialitás és a posztantropocentrikus gondolkodás korábbiakban tárgyalt szempontjaira építek.

---

33 „Ontológiai elköteleződés” alatt annak a kérdésnek a komolyan vételét értem, hogy a design milyen alapvető feltételezésekkel él a létezés ügyében: mit tekint valóságosnak, mit tart jelentősnek, kiket vagy miket von be, és hogyan rendezi el ezek viszonyrendszerét. Ez szorosan kapcsolódik Tony Fry „ontologikus tervezés” (*ontological designing*) fogalmához, amely szerint „megformáljuk (*design*) a világunkat, miközben a világunk is megformál minket” (2020 [1999]: 5). Ebben a megvilágításban a design ontológiája nemcsak azt vizsgálja, hogyan tükrözik a tervezési gyakorlatok és tervezett tárgyak a világot, hanem azt is, hogyan vesznek részt annak létrejöttében és struktúráinak kialakításában.

Az igény arra, hogy a designt összetett társadalmi-kulturális jelenségként vizsgáljuk, a 2000-es évek elejétől vált egyre artikuláltabbá, összhangban az anyagi fordulat kibontakozásával.³⁴ Guy Julier *The Culture of Design* című, diskurzusteremtő könyvében hangsúlyozza, hogy a designkultúra vizsgálata „a materialitással kezdődik és végződik” (2014 [2000]: 249), és az anyagot nem pusztán a jelentés semleges hordozójaként, hanem a társadalmi-kulturális viszonyok aktív tényezőjeként értelmezi.

Kritikával illeti a hagyományos designtörténet-írást, amely a design stílári aspektusaira, az ikonikus tárgyakra vagy kiemelkedő tervezőkre összpontosít. Judy Attfieldre hivatkozik, amikor elismeri, hogy a designtörténet kutatói az 1990-es években egyre szorosabban kapcsolódtak az anyagikultúra-kutatáshoz, és ennek nyomán „részletgazdag és gyakran megkapó leírásokat” (uo. xii–xiii) adtak a tárgyak hétköznapi életben betöltött szerepéről. Ugyanakkor finom bírálatként hozzászól, hogy az anyagikultúra-kutatások túlságosan is az egyéni fogyasztót és otthoni környezetét helyezik előtérbe, amivel szűkre szabják a designkutatás mezejét.³⁵

Julier értelmezésében a design leginkább az egyéni felhasználó és a tárgy közötti találkozási pontban, „interfészben” ragadható meg, miközben kiterjed az összetettebb társadalmi-gazdasági hálózatokba is. A designkultúra így magába foglalja mindazokat a „cselekvési mintákat, értékeket, erőforrásokat és nyelveket”, amelyek meghatározzák a tervezők, designmenedzserek, döntéshozók, valamint a designnal a mindennapi életben kapcsolatba kerülő szélesebb közönség működését (uo. xiii). Az ebből következő designkultúra-tudományi megközelítés szükségképpen túllép a tervező „egyéni kreativitását” (uo. 54) vagy a felhasználó élményét hangsúlyozó – alanyközpontú – szemléleten, de a tervezett tárgyakat előtérbe állító értelmezésen is. Julier ehelyett olyan elemzési megközelítést szorgalmaz, amely a design viszonyrendszereinek feltérképezésére törekszik. A designkultúra fogalma „magába foglalja azokat a hálózatokat és kölcsönhatásokat, amelyek a mesterséges világ – legyen az materiális vagy immateriális – előállítását és fogyasztását alakítják” (uo. xiii).

A design összetett értelmezéséhez Julier a cselekvőhálózat-elméletre épít.³⁶ „Amennyiben az emberek és a dolgok is aktorok, amelyek hatással vannak arra,

---

34 „A designkultúrára és rokon területeire – így a designtörténetre, -elméletre és -kritikára – hatással volt a bölcsészettudományokban végbemenő tágabb anyagi fordulat, amely a tárgyak ágenciáját vizsgálja a design, a gyártás és a fogyasztás kulturális gyakorlatainak alakításában”, írja Ebbesen (2019: 55), miközben Attfield *Wild Things* című (2000) könyvét emeli ki. Szentpéteri is utal rá, hogy a nyelvi és képi reprezentáció túlhangsúlyozásával szemben a kultúrákutatók 2000-es évekbeli, multiszenzoriális „designfordulata” párhuzamba állítható az anyagikultúra-kutatás törekvéseivel (2010: 25).

35 Penny Sparke alapján Szentpéteri Márton is megjegyzi, hogy az anyagi és a fogyasztói kultúra kutatóinak többsége „nemigen tulajdonít kulturális szerepet a designnak” (2010: 25–26).

36 Julier a *The Culture of Design* bevezetőjében elárulja, hogy „Latour és munkatársainak gondolatai kezdetektől fogva ott munkáltak e könyv háttérében. Végző soron az a felfogás, hogy a designkultúra emberek és dolgok kölcsönös együttműködésén (*mutually interdependent action*) keresztül

hogyan élünk, és hogyan születnek döntések – írja –, akkor minden ilyen elemet teljes mélységében kell megértenünk” (uo. 239). A designkultúra-tudomány tehát átveszi azt a nézetet, miszerint emberek és nem emberek egyaránt cselekvőként vesznek részt a társadalmi hálózatokban.

Miközben Julier számára kétségkívül termékeny az ANT, néhány veszélyére is felhívja a figyelmet. Az egyik kritikus pont, hogy hajlamos „kilapítani” a különbségeket a hálózat szereplői között, azt sugallva, hogy minden aktor azonos hatással bír. Julier szerint a valóságban a hatalom és az ágencia nem egyenlően oszlik el: bizonyos szereplők felgyorsíthatják vagy akadályozhatják a folyamatokat; a 2000-es évek elején számára ezt példázza az Apple zárt ökoszisztémája, amin keresztül kontrollt gyakorol a felhasználói élmény, a hardverhasználat és az alkalmazásfejlesztés felett a saját brandjén túl is. Julier szerint nehézséget jelent az a kísértés is, hogy határtalanul képzeljük el a hálózatokat; felteszi a kérdést például, hogy hol ér véget a hálózat, amelynek az okostelefonok is részei, ha közben állandóan más médiumokkal és infrastruktúrákkal lép kölcsönhatásba (uo. 231).

Ebben a fénytörésben egy okostelefon például nemcsak kommunikációs eszköz, hanem olyan összetett sűrűsödési pont is, amely különböző időbeli és térbeli rétegeket kapcsol össze. Egyetlen tárgyban egyesíti a materiális komponenseket, a szociotechnikai infrastruktúrát és a virtuális teret, amelyekbe felhasználóként minket is beköt. Heideggeri szóhasználattal: „egybegyűjti” azokat a helyeket, ahonnan a működéséhez szükséges nyersanyagok származnak, az alumíniumot, a kobaltot, a szilíciumot, a homokot, az olajat rejtő tájakat és ezeken keresztül a geológiai mélyidő rétegeit; és „egybegyűjti” a használatán keresztül kibomló viselkedési és kulturális mintázatokat, és magukat a tervezőket, kitermelőket, gyártókat, fejlesztőket és felhasználókat, valamint a hálózat valamennyi nem emberi ágensét – aktívan formálva ezzel azt, ahogyan egymással és a környezettel kapcsolatba lépünk.

A tervezett tárgy tehát különféle időbeliségeket és tájakat köt össze. Ebből fakadóan sohasem merül ki önmagában, és túlmutat a tervezői szándékon, illetve a felhasználói élményen. A tervezett világról való gondolkodásnak olyan perspektívája ez, ami kibilienti a tárgy-, a tervező- és a felhasználó-központú kereteket, felvállalva a decentralizációval járó veszélyeket is.

Julier és Munch a designkultúra relációs modelljére építve a designt – mint tervező-formáló gyakorlatot – sem elszigetelten értelmezi, hanem elosztott rendszerek közötti koordinációként. „A design manapság, írják, magába foglalja különböző dolgok, emberek és cselekvések hálózatainak összehangolását (*orchestration*)” (2019: 7). Ez a kibővített designfelfogás tetten érhető például azokban a márkastratégiákban, amelyek különböző, egymással összekapcsolt platformokon keresztül jelenítik meg az arculati identitást. Hasonlóképp, a mai digitális termékökoszisztémák is azt példázzák, hogyan teszi lehetővé a design – mint összehangolás – a termékek és szolgáltatások létrejöttét materiális és immateriális artefaktumok bonyolult szövedékén

---

jön létre, éppen az ANT gondolatkörében jelenik meg” (2014 [2000]: xv).

keresztül. Ilyen értelemben a design nem elszigetelt tárgyak megformálását jelenti, hanem szociotechnikai asszemblázsok³⁷ folyamatos összekapcsolását.

Designfilozófia és ontologikus tervezés

A relationalitás és az ágencia kibővített értelmezése a designfilozófiában is megjelenik, és a tervezés-tervezettség lételméleti kérdéseire irányítja a figyelmet. Az *ontologikus tervezés* (*ontological designing*) Heidegger „világban-benne-lét”³⁸ fogalmától Don Ihde „ember–technológia–világ” hármásáig terjedő filozófiai alapokra épít, és kritikai újragondolását jelenti annak, hogy milyen viszonyban áll az ember azzal a világgal, amelyben él.

A design nem egyszerűen arra szolgál, hogy válaszoljon az emberi igényekre – az ontologikus tervezés ennél jóval többet állít: a designt olyan alakító erőként tételezi, amely jelentős szerepet játszik a szubjektivitás és a társadalmi valóság felépítésében. Ahogyan Anne-Marie Willis írja, az ontologikus tervezés alapját az a „kettős mozgás” képezi, amelyben „megtervezük a világunkat, miközben a tervezett világ is visszahat ránk, és megformál minket” (2006: 80). Ez a rekurzív viszony rávilágít arra, hogy a design a termékek, szolgáltatások, rendszerek megtervezésén túl – Boris Groys kifejezésével élve – mindig „öndesign” (2010: 21–37) is egyben. A különböző designaktusokon keresztül tehát nemcsak a „mesterséges” (Simon 1969) mezejét tágítjuk ki, hanem önmagunk újratervezését is végrehajtjuk.

Az ontologikus tervezésnek ez az aspektusa erős rokonságot mutat Miller korábban vizsgált *tárgyasítás*-konceptiójával és az Attfield-féle designértelmezéssel. Végző soron Beatriz Colomina és Mark Wigley (2016) tömör designtörténeti áttekintésében is mindig az ember megtervezéséről van szó – mégpedig különféle külső „vázak” megformálásán keresztül. Számukra a design egyszerre jelenti az emberi cselekvőképesség prosztetikus-infrastrukturális kiterjesztését, illetve az ember folyamatos, fizikai és mentális áttervezését (*redesign*). Kortárs kontextusban pedig már nemcsak arról van szó, hogy „a természetes emberi ágenciát mesterségesen áthelyezzük külső

---

37 Vö. „Nem csupán arról van szó, hogy »egyetlen tárgy sem sziget önmagában«, hanem hogy a tárgyak különféle jelenségek asszemblázsainak részeként működnek. Ebben az összefüggésben már érzékelhetjük azt a »húzó-toló« dinamikát, amely a gyártói és fogyasztói gyakorlatok finoman hangolt viszonyrendszerét alkotja – ahol a design gyakran e két pólus közötti határfelületen (*interface*) fejt ki hatását” (Julier 2017: 173).

38 Heideggernél a „világban-benne-lét” szorosan kapcsolódik az Umwelt fogalmához, vagyis a mindennapi „környező-világhoz”, amely elsősorban a dolgok eszközszerű kézhezállóságán (*Zuhandenheit*) keresztül nyilvánul meg számunkra (Heidegger 2007 [1927]: 86–89). Híres kijelentése, miszerint „a dolog fogja dologba a világot” (2000 [1950]: 69), máig a legtömörebb megfogalmazását adja annak, ami az ontologikus design bölcselői számára a design világteremtő szerepét megalapozza. A dolog olyan létező, amely „összegyűjti” (*versammelt*) a valóság különféle rétegeit: anyagi, társadalmi, kulturális, gazdasági és technikai hatóerők sűrítmenyeként jelenik meg. A világ „világol” (*weltet*) a dolgokon keresztül – mert a különböző összekapcsolások révén ezek teszik lehetővé a jelentéssel teli interakciókat, és rajtuk keresztül válik a világ hozzáférhetővé és értelmezhetővé.

technikai rendszerekbe”, hanem – ahogy Benjamin Bratton fogalmaz – olyan működésről, amelyben „a cselekvés komplex adaptív hálózatokká kódolódik élő testeken és élettelen médiumokon keresztül” (2019, 26).

Ma ez különösen feltűnő az adaptív technológiákat használó szolgáltatások (pl. közösségi médiafelületek, streaming platformok, online piacterek) esetében, amelyek a felhasználó köré szerveződnek, reagálnak a cselekvéseinkre, és visszacsatolási hurkokon (*feedback loop*) keresztül optimalizálják a működésüket. Az interakció során a rendszer tereli a felhasználót, miközben a felhasználói döntések is befolyásolják a rendszer további működését. Amikor például egy terméket megtekintünk egy webáruházban, a rendszer ez alapján elkezd hasonló termékeket kínálni, és személyre szabja a felületet, amivel mederben tartja a jövőbeni választásainkat. Az algoritmusok tehát a viselkedésünk alapján „terveznek vissza” ránk. Ez a spirálszerű folyamat, amelyben a felhasználó és a tervezett rendszer egymást formálja, alapvetően meghatározza a felhasználó-központú, adatalapú termékfejlesztési stratégiákat.

A személyre szabott digitális ökoszisztémák esetében a design a viselkedésterelés (*behavioural nudging*) interfésztaktikáira épít, amely kapcsán Daniel Fraga az „alanyok algoritmikus rekonfigurációjáról” (2022: 146), Franco Berardi pedig „kognitív automatizálásról” (2018: 330) ír, de a designantropológia művelői is a digitális materialitás részeként kezdik el érteni az emberi testet (Mueller 2016).

Tony Fry *Defuturing: A New Design Philosophy* című alpművének bevezetőjében megkülönbözteti a „design”-t a „Design”-tól, hogy rávilágítson egy mélyebb ontológiai rétegzettségre. Míg a kisbetűs „design” olyan konkrét formákra utal, amelyek történeti és helyi sajátosságokat hordoznak – legyen szó tárgyak, grafikai elemek, terek vagy rendszerek megalkotásáról –, addig a nagybetűs „Design” egy ennél jóval átfogóbb kategória, amely a tervezést olyan alapvető, „nem semleges”³⁹ formáló erőként fogja fel, amely nemcsak a világot alakítja, hanem az ember „világban-benne-létének” módját is meghatározza (2020 [1999]: 5, 14). Ebben az értelemben egyrészt beszélhetünk designról a maga modern, 19–20. századi kontextusokból kiinduló összefüggésében,⁴⁰ és Designról mint a világalakítás általános antropológiai adottságról.

A Design kibővített fogalma lehetővé teszi Fry számára, hogy három egymással összefüggő alkategóriát bontson ki, amelyek mind a design működésmódjához tartoznak, de rendszerint külön-külön értelmezzük őket: a tervezett tárgyat (*designed*

---

39 Vö. „A design minden megnyilvánulási formájában az ideológia eszköze és kifejeződése volt; maga az ideológia működés közben – akár eszközfunkcióként, akár jelfunkcióként” (Fry 2020 [1999]: 124). Ez a kritika történetileg meghatározott: Fry az ipari formatervezés felemelkedését a termelés militarizációjával, a modernizmus logikájával és a fogyasztói társadalom térnyerésével hozza összefüggésbe, ami végső soron a modernitás fenntarthatatlan pályájához vezet.

40 Történeti összefüggésben Fry például külön hangsúlyozza, hogy a modern ipari formatervezés mint *szakma* – különösen az 1930-as évek amerikai „streamlining” időszakában – gazdasági kényszer szülötte volt: a nagy gazdasági világválság idején jött lére, és inkább az esztétikumot, valamint a vállalati arculatépítést szolgálta, semmint az etikai-társadalmi szempontokat (2020 [1999]: 90).

object), a designágenciát (*design agency*) és a folyamatban lévő design⁴¹ (*design in process*). A tervezett tárgy a tervezési folyamat eredményére utal, amin érthetünk háztartási eszközt, plakátot, digitális kezelőfelületet, egy épületet vagy egy várost is. A *designágencia* magában foglalja a szándékkal bíró tervezőt, de kiterjed azokra az eszközökre is, amelyeket használ – például a tervezőszoftverekre. A *folyamatban lévő design* pedig – amit folyamatos designként vagy akár designfolyamként is lehetne fordítani – a tervezett tárgyak saját ágenciáját emeli ki: azt az átalakító hatást, amelyet működésük vagy meghibásodásuk közben kifejtenek (uo. 5).

Willis megjegyzi, hogy „a tervezett tárgy ágenciáját alig-alig vizsgálta eddig bárki is”, és a modernista megközelítések gyakran vagy magától értetődőnek veszik, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják ezt a dimenziót, miközben az ágenciát főként „a modernista építész-designereknek” tulajdonítják (2006: 94). Ezzel szemben az ontologikus tervezés felfogásában a design nem egy szuverén alanynak egy passzív tárgyon végrehajtott aktusát jelenti – a design sokkal inkább egy „nem szubjektumközpontú” (*subject-decentered*) relációs gyakorlat, „amelyben dolgok és emberek egyaránt terveznek” (2006: 81).

Fry szintén hangsúlyozza, hogy a design nem ér véget azzal, hogy egy tárgy elkészül – a tárgyak maguk is tovább terveznek. Minden tervezett tárgy – és az ezekből összeálló környezet – konkrét következményeket hordoz, attól függően, hogy milyen cselekvési mezőket nyit meg vagy zár ki.⁴² Fry abban az értelemben ír a környezet „aktivitására”, ahogyan a *folyamatban lévő design* megszabja a *designágencia* mozgásterét és a *tervezett tárgyak* körét: „...minden folyamatban lévő design lehetővé tesz (*futures*) vagy ellehetetlenít (*defutures*) bizonyos jövőket, és a környezet, amelyből a tervezés vagy a tervezett tárgy származik, előre vetíti a design aktusát és a design formáját” (2020 [1999]: 5). Vagyis a tervezők eleve egy tervezett világban terveznek, ami meghatározza a cselekvéseiket és a tárgyaikat.

A design horizontját a tervezőre, a felhasználóra vagy a tervezett tárgyra szűkíteni azt jelenti, hogy nem vesszük észre: a világtéremtés dinamikus folyamatában az egyes elemek kölcsönösen formálják egymást. Másfelől elfelejtjük, hogy a tervező sosem indul üres kézzel; munkája mindig már meglévő viszonyokba ágyazott. A design tehát nem radikálisan új kezdet, hanem folyamatos „áttervezés” (Latour 2019 [2005]: 20). Az összefonódó ágensek folyamából kiszakítva tárgyalni a design eredményeit ezért töredékes fogalomalkotáshoz vezet, ami elvétí a design ontológiai dimenzióját.

A Design kibővített értelmezése megkérdőjelezi a designtörténet uralkodó narratíváit és az emberközpontú, megoldásvezérelt tervezési szemléletet. Ehelyett egy reflektívebb hozzáállást tesz lehetővé, amely figyelembe veszi, hogy milyen jövőket hoz létre vagy zár ki a tervezés. Fry szerint a design sokszor maga is a probléma részét képezi;

---

41 Itt „tervezés” helyett azért használok a „design” fogalmát, mert jobban lefedi a tervezés és formálás együttesét, ami a *folyamatban lévő design* esetében lényeges.

42 Ezt érdemes összevetni az emberközpontú designelméletben elterjedt „affordancia” fogalmával (pl. Norman 2016 [1988]: 10–12).

a „tőke szolgálatába állított design” ugyanis „a fenntarthatatlant tartja fenn” (2020 [1999]: 2), így végső soron önmagát „jövőtleníti” (*defuturing*). Ontológiai értelemben tehát Fry számára a design nem problémamegoldást, hanem az emberi lét világfeltételeinek folyamatos alakítását jelenti.

Ez az ökológiai-egzisztenciális dimenzió az ontologikus tervezés szemléletének szerves része, és nem csak járulékos elem. Willis szerint saját korai munkáját is az 1991–2002 között működő EcoDesign Foundation kutatásai alapozták meg – melyhez Fry is kapcsolódik. Az ontologikus design nem kívülről kezelendő problémának tekinti az ökológiai válságot, hanem egzisztenciális tünetnek, ami a világban-bennelét módjaiban gyökerezik, amelyeket maga a design alakít. Ez a megközelítés a „zöld design” beavatkozásai helyett azt kérdezi: milyen létezőket és világokat hozunk létre azáltal, amit és ahogyan megtervezünk?

Az ontologikus design értelmében tehát az újfajta anyagiség mindig újfajta alanyiságot szül. Felmerül a kérdés, hogy milyen gyakorlatok képesek ezt az ontológiai tétet tudatosan vállalni. A következő szakaszban amellet érvelek, hogy a több-mint-emberi perspektíva felől újragondolt designpraxis tulajdonképpen a designnak ezt a világgalkotó potenciálját veszi számításba. Nem csupán esztétikai vagy funkcionális alternatívákat kínál, hanem ontológiai kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy miként szerveződhetne másként a világ, kik vagy mik vehetők figyelembe ágensként, és milyen relációk számítanak a tervezésben.

Több-mint-emberi design

A több-mint-emberi design (*more-than-human design*) rendszerint az emberközpontú design kritikáján (vö. Forlano 2017; Wakkary 2021; Schneider 2022) keresztül jut el olyan időbeli és anyagi kapcsolatrendszerek, illetve nem emberi ágensek figyelembevételéhez, amelyek túlmutatnak a megoldáselvű antropocentrizmus körén.

A tervező pozíciójának decentralizálása az emberközpontú paradigmán belül is ismert, például az együtt-tervezés (*co-design*) és a részvételi tervezés (*participative design*) gyakorlataiban, ahol a designer az adott tervezési szituációban érintett potenciális felhasználókkal és egyéb érdekelt felekkel osztja meg ágenciáját. A több-mint-emberi design esetén a középpontnak ez a fajta kibillentése azonban tovább megy, és a nem emberi perspektívák, illetve nem emberi résztvevők felé bővíti ki a terepet.

Ezeket a kísérleti praxisokat jellemzően érdekli az élő, biológiai entitásokkal való együttalkotás. Az utóbbi években a biodesign (Myers 2018 [2012]) területén például kiemelt figyelmet szenteltek a gombákkal, baktériumokkal vagy növényi sejtstruktúrákkal végzett anyagkísérleteknek, amelyek nemcsak a regeneratív anyaghasználatot, hanem az élő szervezetekkel való közös tervezési folyamatot is artikulálják. A több-mint-emberi tervezés ugyanakkor nem korlátozódik a különböző organizmusokkal való kooperációra: a technológiai ágensekkel – például generatív algoritmusokkal – történő együttalkotás is értelmezhető ebben a keretben – mint az autonóm designer

kontrollkörén kívülre tolt, „megosztott kreativitáson” alapuló folyamat (Schneider-Csűrös 2025).

A több-mint-emberi design kiáltványa – amelyet először a Posthumanism+Design Network honlapján, majd nemrég a *More-Than-Human Design in Practice* című kötetben tettek közzé designerek és designkutatók közösen – így fogalmaz:

Nem választhatjuk el az emberi szükségleteket a környezetünkben élő más organizmusok szükségleteitől. [...] A több-mint-emberi tervezés erre a kölcsönös egymásrautaltságra (*interdependence*) összpontosít (Poikolainen Rosén et al. 2024: xxvii.).

Ez a nézőpont egyrészt szükségessé teszi a design időbeliségének újragondolását, másrészt a materiális viszonyrendszerek tágabb keretben való értelmezését, illetve a tervezői ágencia kiterjesztését és megosztását nem emberi létezőkkel. A továbbiakban ezt a három aspektust vizsgálom.

Temporális áthangolás

A kiáltvány szerint „a több-mint-emberi tervezés figyelembe veszi a különböző időbeliségeket: egy szikla évezredes életciklusát, egy tölgyfa évszázados életciklusát és egy kérész vagy egy mikroba röpke életét” (2024: xxviii). Olyan szemléletváltásról van tehát szó, ami az emberközpontú design keretein túli időbeliségekre hangolja a tervezést. Egy erdő mélyi micéliumhálózat vagy egy elfelejtett, lassan omladozó épület olyan időbeli tartományokban létezik, amelyek kívül esnek az emberi érzékelés és a gazdasági racionalitás jellemző keretein. Ezek nem egyszerűen „lassú” rendszerek, hanem bonyolult temporális szövedékek, ahol az okok és következmények nem lineárisan, hanem szétterülve, gyakran ciklikusan érvényesülnek.

A tervezés mindig valamilyen időfelfogást közvetít. A designetikai kérdések és a megoldandó „problémák” ebben a rétegzett, relációkkal telített, nem semleges dimenzióban rajzolódnak ki. Tony Fry korábban érintett *jövőtlenítés* fogalma éppen arra világít rá, hogy a design mai gyakorlatai sok esetben aláássák saját jövőbeli feltételeiket, miközben – névlegesen – az emberi „életminőség növelésén” (World Design Organization 2015) munkálkodnak. Ha máshogyan akarunk tervezni, akkor a design különböző temporális lehetőségeit is számításba kell vennünk.

A kortárs design nagy része továbbra is az itt-és-most logikájához kötődik: a felhasználói élményhez, az iteratív optimalizáláshoz és a növekedésorientált mutatókhoz (vö. Bessai 2024; Oktay 2024; Schneider 2025). Bratton szerint viszont sajátos, már-már naiv antropocentrizmus kell ahhoz, hogy valaki valóban elhiggye: ha minden tervezést emberléptékűre szabunk, az megfelelő választ adhat a komplex kihívásainkra. Szerinte ez a megközelítés legfeljebb a mindennapi, egyszerű problémák kezelésére alkalmas. Úgy véli, épp azok a jövőképek érdemlik meg leginkább a design figyelmét, amelyek „túlmutatnak az emberi fenomenológia intuitív határain – vagyis az anatómiai adott térbeli és az életidőhöz kötött időbeli léptékeken” (2016: 64).

Ez olyan stratégiákat ösztönözhet, amelyek az egyes ember nézőpontját meghaladó, tágabb léptékekben gondolkodnak. Spekulatív narratívákon keresztül rávilágíthatnak például távoli következményekre, valamint olyan részvételi formákat mozgathatnak, amelyek a gyors hasznon és felhasználó-központú problémamegoldáson túlmutató, „alternatív, plurális időbeliségek” (Oktay 2024) számításba vételét teszik lehetővé.

Gondoljunk például a globális katasztrófa esetére tervezett Spitzbergák magbun-kerre (Schneider 2022: 164), a városi visszavadtítás (*rewilding*) gyakorlataira, vagy arra a szokatlan fesztiválszínpadra, ami saját, ciklikus utóéletét veszi számításba⁴³ (Bessai et al. 2024). De gondolhatunk az India északkeleti részén található élő gyökérhidakra is, amelyeket a khasi és jaintia közösségek nevelnek úgy, hogy a *Ficus elastica* légyö-kereit fokozatosan, évtizedek alatt vezetik át a folyók felett. Ezek a szerkezetek nem épülnek – inkább fejlődnek. A fa pedig nem nyersanyag, hanem alkotótárs. A hidak létrejötte hosszú távú, intergenerációs folyamat, amelyben a karbantartás és a gondozás több nemzedéken keresztül zajlik; egyes példányok több mint 150 évesek. Az effé-le környezetalakítás nem lezárt, végleges formákban gondolkodik, hanem nyílt végű, időben kibontakozó folyamatokban és relációs konstellációkban, amelyek folyamatos gondoskodást és figyelmet igényelnek – összhangban például Maria Puig de la Bellacasa „matters of care” (2017) fogalmával, amely egyszerre jelöl szociomateriális viszonyokat, erkölcsi felelősséget és affektív kötődéseket.

A több-mint-emberi tervezés a jövő birtoklása helyett a figyelem és a gondoskodás etikai-politikai gesztusaként vagy egyfajta designfilozófiai gyakorlatként hangolhat az idő plurális, nem emberi ritmusokat és ciklusokat is magába foglaló felfogására.

Materiális kiterjesztés

A tervezett tárgyak rendszerint nagyobb, kiterjedt infrastruktúrák felszínén működnek. Az emberközpontú „jó design” taktikai jellemzően a használhatóság (*usability*) és hasznosság (*utility*) síkjára redukálják a társadalmi-anyagi összetettséget, és a felhasználói élményen belül szigetelik el a tárgyakat azoktól a hálózatoktól, amelyekben léteznek, és amelyekbe becsatornáznak minket. Az interfészek „simasága” (Han 2021 [2015]) mögött láthatatlanná válnak a bennük összeérő ágensek – a bányamunkásoktól az ellátási láncokon át az adatközpontokig.

A több-mint-emberi design részben ezt a kilápitást problematizálja. A *More-Than-Human Design Manifesto* megfogalmazásában: „különálló artefaktumok helyett relációs rendszerekben tervezünk” (Poikolainen Rosén et al. 2024: xxviii). Míg az időbeli kiterjesztés arra ösztönöz, hogy a design elszakadjon az antropocentrikus

---

43 Bessai és munkatársai egy moduláris fesztiválszínpadról számolnak be, amelyet Dél-Franciaország egyik erdei völgyében építettek. A színpad nemcsak a kétnapos zenei fesztivál idején szolgálja az embereket, hanem egész évben a helyszínen marad, fokozatosan lebomlik, és menedéket nyújt rovaroknak, madaraknak és kisebb állatoknak. Az olyan elemek, mint a komposztfal, a földdel teli kőoszlop és a korhadó faszervezet segítik, hogy a színpad harmonikusan illeszkedjen a völgy természetes ökoszisztémájához és időbeli ritmusaihoz.

időfelfogástól, addig az anyagi dimenziók kitágítása megkérdőjelezi azt a szemléletet, amely szerint a design térben lehatárolt, kész megoldásokkal szolgál.

Több-mint-emberi nézőpontból minden tervezett artefaktum ideiglenes összefonódásként van jelen, amelyet emberi szándékok és nem emberi lehetőségek terelnek. Ebben az értelemben a design a világ megszervezésének egy módja, amely anyagot és jelentést egyszerre mozgat. A tervezők nem zárt stúdiókörnyezetben alkotnak, hanem kiterjedt társadalmi-anyagi hálózatokba avatkoznak be, és magukévá teszik a feltérképezés (Poikolainen Rosén et al. 2024: 138–143), illetve a különböző ágensek letapo-gatásának (Chilet et al. 2024) eszközeit. A design fókusza tehát az *interfészől* az *infra-struktúra* felé mozdul el.

Nem véletlen, hogy Andreas Kitzmann az anyagi fordulatot kifejezetten a virtualitáshoz való viszony megváltozásában azonosítja: a kutatókat egyre inkább „a média valódi »anyaga« érdeklí – a csavarok, csipek és a szilícium, ha úgy tetszik” (2005: 681). Ezzel együtt relevánssá válnak a digitális technológia materialitását, sőt geológiai beágyazottságát feltáró munkák (pl. Parikka 2015), vagy az olyan, planetáris hálózatok síkján gondolkodó szövegek, mint Bratton *The Stack* (2015) című magnum opusa, ami a számítástechnikai rendszerek globális megastruktúráját a köztrétegektől a végfelhasználókig követi le. Ezek alapján egyre világosabbá vált, hogy a jó design felhasználóbarát interfészei nem pusztán az élményszerűség és az emberi ágencia kiterjesztése felől írhatók le, hanem azok felől az anyagok és ágensek felől is, amelyeket működés-módjukkal ellepleznek.⁴⁴

Martín Tironi és Manuela Garretón *Hybrid Ecologies* című installációjukban (2024) a mesterséges intelligencia „felhőszerű” immaterialitásához kapcsolódó képzeteket bontják le azáltal, hogy a digitális tárgyat visszahelyezik mélyebb szociomateriális kontextusába. Vizuális eszközökkel térképezik fel a generatív modellek – konkrétan a Stable Diffusion – függőleges ökológiáját: a nyersanyag-kitermeléstől és az adatközpontok vízhűtésétől a Python algoritmusok működésén át egészen a képernyő által mediált felhasználói élményig. Ezzel rámutatnak arra, hogy a mesterséges intelligenciát nem pusztán eszközként, hanem anyagi, technológiai és társadalmi elemek összefonódó együtteseként kell értelmeznünk.

Más eszközökkel, de hasonló leleplező taktikát alkalmaz a technológia rematerializációja érdekében Revital Cohen és Tuur van Balen *75 Watt* című (2013) projektje is. A tervezők negyven darab identikus tárgy előállítását rendelték meg a kínai Sencsen közelében, azzal az egy céllal, hogy összeszerelésük közben szinkronizált mozdulatsorra bírják a futószalag mellett dolgozó gyári munkásokat. Ezzel szokatlan módon azokat a testeket helyezik a designfolyamat középpontjába, amelyek a globális tömegtermelés viszonyai között kívül rekednek a felhasználói élmény térbeli-időbeli

---

44 Vö. Az ágencia láthatatlanná tétele kapcsán: Malafouris szerint az „anyagi bevonódás” során az emberek és a tárgyak egyaránt betölthetik az ágens szerepét. A különbség csupán annyi, hogy a tárgyak esetében ez a minőség egy „feketedobozba (*black box*) zárható, és lesüllyedhet a tudatos észlelésünk horizontja alá” (2008: 33–34).

horizontján, de amelyekkel a felhasználó és a tárgy is egy rendszert alkot. A materiális ágenciát a tárgyak által kiváltott koreográfia révén ráadásul nem a felhasználói interakcióban, hanem az előállítás szituációjában azonosítják.

Megosztott ágencia

A több-mint-emberi design legradikálisabb vonása, hogy az anyagi és a posztantropocentrikus fordulattal összhangban elveti a kitüntetett emberi pozíciót a tervezésben. Nem emberi ágensekkel való együttalkotásban gondolkodik, aminek köszönhetően a tervező nem autonóm szerzőként, hanem egy résztvevőként jelenik meg a többi résztvevő között. Laura Forlano nyomán fel kell tennünk a kérdést, hogy egy tervezési szituációban

hogyan és milyen módon – versengően/együttműködően, hierarchikusan/horizontálisan – oszlanak meg a képességek, az ágencia és a hatalom az emberek, a gépek és a természetes rendszerek között (2020 [2017]: 376).

Ezt a kérdést Ron Wakkary már konkrét designstratégiába fordítja át, amikor az „együtt-tervezés” (*designing-with*; 2021: 171–172) lehetőségeiről gondolkodik a Bennett-féle *anyagi vitalításra* és az *elosztott cselekvőképesség* (*distributed agency*; 2021: 160) koncepciójára támaszkodva. A designer itt vállaltan megosztja a kreatív folyamat feletti kontrollt nemcsak más emberekkel – mint például a participatív vagy co-design gyakorlatokban –, de nem emberekkel is. Wakkary megfogalmazásában „a tervező szerepe abban áll, hogy az emberi és nem emberi cselekvési kapacitásokat (*agentic capacities*) összekapcsolja olyan módon, hogy az új dolgok létrejöttéhez vezet” (2021: 173). A nem emberi létezők itt tehát nem erőforrásként, eszközként vagy külső korlátként jelennek meg, hanem „egyenrangú” társalkotókként. A cél nem az anyag tárgy- vagy megoldásközpontú hasznosítása, és nem is a természet mintázatainak utánzása – mint például a biomimikri esetében –, hanem olyan relációk megteremtése, amelyek új, megosztott módjait teszik lehetővé a világalkotásnak.

Mindezt tükrözi a korábban már többször idézett designkiáltvány is: „a több-mint-emberi tervezés az élőlények, az eleven anyagok (*lively matters*) és a gépek együttalkotó (*co-creative*) képességeivel dolgozik” (Poikolainen Rosén et al. 2024: xxviii). Jó példa erre Alexandra Daisy Ginsberg *Pollinator Pathmaker* (2021) projektje, aki a kertek tervezését elsősorban nem az ember nézőpontjából, hanem a beporzó rovarok szempontjai szerint közelíti meg. A felhasználók egy algoritmikus rendszer paramétereit finomhangolva adhatják meg az adott helyszín jellemzőit, és generálhatnak megvalósítható ültetési terveket. A specifikus kertkompozíciók növényi összetétele figyelmen kívül hagyja a kertrendezés esztétikai szempontjait, és helyette a méhek, darazsak, lepkék számára teremt optimalizált környezetet. A tervezési folyamatot itt egy relációs rendszerben zajló együttalkotásként értelmezhetjük, amely nem az emberi felhasználó igényeit célozza, és összekapcsolja az emberi, gépi, illetve rovar ágenseket, amivel

nemcsak az emberközpontú design logikáját, de a szerzőség antropocentrikus értelmezését is megzavarja.

Ez a típusú több-mint-emberi gyakorlat arra sarkall minket, hogy a designaktusokat ne csak tervezésként vagy formálásként, hanem a világ megismerésének egy lehetséges módjaként azonosítsuk. Mit jelent, ha a designra episztemológiai gyakorlatként tekintünk? Például amikor micéliummal tervezünk, nem egyszerűen gombokat „használunk”, hanem elsajátítjuk azt is, ahogyan a gombok érzékelési és kapcsolati mintáin keresztül viszonyulhatunk a világhoz. Ezekben a tervezési szituációkban nem az emberi irányítás a cél, hanem olyan körülmények megteremtése, ahol a nem emberek ritmusa, sajátos működésmódjai és szükségletei generatív erővé válhatnak.

Összegzés

Az anyagi és posztantropocentrikus fordulatok felől nézve a design szociomateriális viszonyrendszerek alakítójaként tűnik fel, amely túlmutat az alany–tárgy oppozíción, és nem emberi résztvevőket is vegyítő szövődésekben bontakozik ki. Ez a megközelítés ott érvényesül a leginkább, ahol az emberközpontú designparadigma határai elmosódnak, és olyan alternatív anyagságok, időbeliségek, hatóképességek kerülnek előtérbe, amelyek a fősodorbéli designdiskurzusban perifériálisak vagy rejtve maradnak.

Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem az ember szerepének negligálásáról, hanem pozíciójának újraértékeléséről van szó. Az ember tervezői kompetenciái továbbra is érvényesek, de nem kizárólagosak: összefonódnak más létezők – anyagok, organizmusok, technológiák, ökoszisztémák – sajátos hatóképességeivel. A designkultúra-tudomány a designt olyan relációs folyamatként vizsgálja, amelyben a materiális világ nem csupán háttér vagy médium, hanem aktív cselekvő. A design horizontja így kitágulhat az antropocentrikus koordináta-rendszeren túlra. Ez az elmozdulás pedig több területen új felismerésekhez vezethet, és legalább három irányt nyit meg:

- a) egyfelől egy árnyaltabb materialitást és térbeli perspektívát, amely a tervezett tárgyakat beágyazza az infrastruktúrák és anyagáramlások hálózataiba;
- b) másfelől egy plurális temporalitást, amely túlmutat a közvetlen emberi tapasztalaton, és képes befogadni többfajú vagy más, nem emberi időbeliségeket;
- c) harmadrészt pedig egy kooperatív, többes ágenciájú tervezés lehetőségét, amelyben a design már nem pusztán az emberi szándék eszköze, hanem egy soklétezős világalkotás médiuma.

A tanulmány az anyagi fordulathoz kötődő *designkultúrától* a *designfilozófia* ontológiai megfontolásain át a posztantropocentrikus fordulatban álló kortárs *designpraxisokig* ívelt, és ezzel három különálló megközelítési szintet foglalt közös értelmezési keretbe. Az így megnyitott elméleti mezőben sem a tervező, sem a felhasználó, sem a tervezett tárgy nem foglal el központi helyet, a design pedig a szubjektum és az objektum dichotómiáján túli köztesekben, folyamatos átmenetekben bomlik ki.

Hivatkozott irodalom

- Attfield, Judith (2000): *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life*. Oxford – New York: Berg.
- Barad, Karen (2007): *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, Durham–London: Duke University Press.
- Bennett, Jane (2010): *Vibrant Matter. A Political Ecology of Things*. Durham–London: Duke University Press.
- Berardi, Franco (2018): Self-Engineering. In *Superhumanity. Design of the Self*. Nick Axel, Beatriz Colomina, Nikolaus Hirsch, Anton Vidokle és Mark Wigley (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 329–334.
- Berta Péter (2008): Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról. *Replika* 63: 29–60.
- Bessai, Riel, Roy Bendor és Ruud Balkenende (2024): Designing with more-than-human temporalities. *DRS2024: Boston*, június 23–28. Boston. C. Gray, E. Ciliotta Chehade, P. Hekkert, L. Forlano, P. Ciuccarelli, P. Lloyd (szerk.). DOI: <https://doi.org/10.21606/drs.2024.438>
- Bordás Máté (2025): Variációk emberre. Humanizmus–antropocentrizmus–poszthumanizmus–posztantropocentrizmus: fogalmi relációk a poszthumán diskurzus vonatkozásában. *Irodalmi Szemle* 6: 34–48.
- Braidotti, Rosi (2013): *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Bratton, Benjamin H. (2015): *The Stack. On Software and Sovereignty*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Bratton, Benjamin H. (2016): On Speculative Design. In *The Time Complex. Post-Contemporary*. Armen Avanessian és Malik Suhail (szerk.). Mexico City: Name Publications, 57–88.
- Bratton, Benjamin H. (2019): *The Terraforming*. Moszkva: Strelka Press.
- Brenner, Neil (szerk.) (2014): *Implosions/Explosions. Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis.
- Brown, Bill (2001): Thing Theory. *Critical Inquiry* 28(1): 1–22.
- Brown, Tim (2009): *Change by Design. How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation*. New York: Harper Collins.
- Callon, Michel és Bruno Latour (1981): Unscrewing the Big Leviathan. How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them to Do So. In *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Integration of Micro-and Macro-sociologies*. K. Knorr-Cetina és A.V. Cicourel (szerk.). London: Routledge, 277–303.
- Chilet, Marcos, Martín Tironi, Iohanna Nicenboim és Joseph Lindley (2024): Designing with Planetary Artificial Intelligence. In *More-Than-Human Design in Practice*. Anton Poikolainen Rosén, Antti Salovaara, Andrea Botero és Marie Louise Juul Søndergaard (szerk.). London – New York: Routledge, 93–104.
- Colomina, Beatriz és Mark Wigley (2016): *Are We Human?: Notes on an Archeology of Design*. Zürich: Müller.
- Coole, Diana (2005): Rethinking Agency. A Phenomenological Approach to Embodiment and Agentic Capacities. *Political Studies* 53(1): 124–142. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2005.00520.x>
- Coole, Diana és Samantha Frost (2010): Introducing the New Materialisms. In *New Materialisms: Ontology, Agency, and Politics*. Diana Coole és Samantha Frost (szerk.). Durham–London: Duke University Press, 1–46.
- De La Bellacasa, Maria Puig (2017): *Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari (1983 [1972]): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

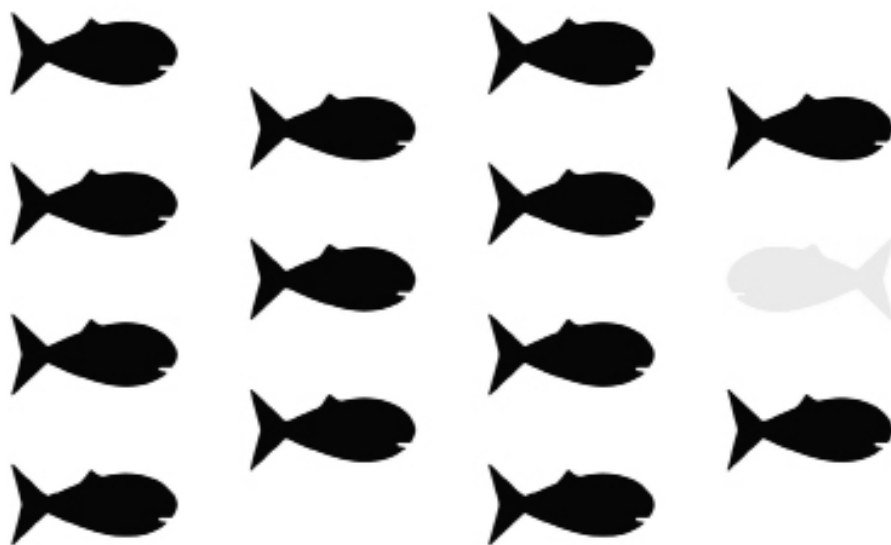
- Ebbesen, Toke Riis (2019): Use in design culture. In *Design Culture. Objects and Approaches*. Guy Julier et al. (szerk.). London – New York: Bloomsbury, 52–66.
- Ferrando, Francesca (2019): *Philosophical Posthumanism*. London: Bloomsbury.
- Ferrero, Luca (szerk.) (2022): *The Routledge Handbook of Philosophy of Agency*. London – New York: Routledge,
- Forlano, Laura (2020 [2017]): Poszthumanizmus és design. *Helikon* 3: 372–395.
- Fraga, Daniel (2022): *Ontological Design. Subject is Project*. Kopenhága: magánkiadás.
- Fry, Tony (2020 [1999]): *Defuturing. A New Design Philosophy*. London – New York: Bloomsbury.
- Gorman, Alice (2018): A sports car and a glitter ball are now in space – what does that say about us as humans? *The Conversation*. Interneten: <https://theconversation.com/a-sports-car-and-a-glitter-ball-are-now-in-space-what-does-that-say-about-us-as-humans-91156> (letöltve: 2025. 06. 30.).
- Greenfield, Adam (2017): *Radical Technologies. The Design of Everyday Life*. New York: Verso.
- Groys, Boris (2010): *Going Public*. Berlin: Sternberg Press.
- Grudin, Robert (2010): *Design and Truth*. New Haven: Yale University Press.
- Han, Byung-Chul (2021 [2015]): *A szép megmentése*. Budapest: Typotex.
- Haraway, Donna (2005 [1985]): Kiborg kiáltvány. Tudomány, technika és szocialista feminizmus az 1980-as években. *Replika* 51–52: 107–139.
- Harper, Graeme (2018): Performances in Space. In *Creative Industries Journal* 11(1): 1–2. DOI: 10.1080/17510694.2018.1440926
- Heidegger, Martin (2007 [1927]): *Lét és idő*. Budapest: Osiris.
- Heidegger, Martin (2000 [1950]): A dolog. *Világosság* 2: 59–77.
- Hicks, Dan (2010): The Material-Cultural Turn. Event and Effect. In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Dan Hicks és Mary C. Beaudry (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 25–98.
- Hicks, Dan és Mary C. Beaudry (2010): Introduction. Material culture studies: a reactionary view. In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Dan Hicks és Mary C. Beaudry (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 1–24.
- Horváth Márk (2021): *Az antropocén. Az ökológiai válság és a posztantropocentrikus természetkulturális viszonyok*. Budapest: Prae.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága I*. Budapest: Atlantisz.
- Ihde, Don (1990): *Technology and the Lifeworld. From Garden to Earth*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Ingold, Tim (2007): Materials against materiality. *Archaeological Dialogues* 14(1): 1–16.
- Ingold, Tim (2011): *Being Alive. Essays on Movement, Knowledge and Description*. London – New York: Routledge.
- Julier, Guy (2014 [2000]): *The Culture of Design*. London: SAGE Publications.
- Julier, Guy (2014 [2006]): A vizuális kultúrától a designkultúráig. *Disegno* 1(1): 14–28.
- Julier, Guy (2017): *Economies of Design*. London: SAGE Publications.
- Julier, Guy és Andres V. Munch (2019): Introducing Design Culture. In *Design Culture. Object and Approaches*. Guy Julier et al. (szerk.). London – New York: Bloomsbury, 1–10.
- Kassas, Mohamed és Nicholas Polunin (1989): The Three Systems of Man. *Environmental Conservation* 16(1): 7–11. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0376892900008456>
- Kitzmann, Andreas (2005): The Material Turn. Making Digital Media Real (Again). *Canadian Journal of Communication* 30: 681–686.
- Latour, Bruno (1999): *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (2007): Can We Get Our Materialism Back, Please? *Isis* 98(1): 138–142.
- Latour, Bruno (2017): *Facing Gaya. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, Bruno (2019 [2005]): A Cautious Prometheus? A Few Steps Toward a Philosophy of Design. In *The Design Philosophy Reader*. Anne-Marie Willis (szerk.). London – New York: Bloomsbury.
- Malafouris, Lambros (2008): At the Potter's Wheel. An Argument for Material Agency. In *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Carl Knappett és Lambros Malafouris (szerk.). New York: Springer, 19–36.
- Marosán Bence Péter (2021): Dualizmus és redukcionizmus között. A megtestesült kogníció paradigmája. *Replika* 121–122: 21–33.
- Meyer, Hannes (1928): Bauen. *Bauhaus. Zeitschrift für Gestaltung* 2(4): 12–13.
- Miller, Daniel (2005): Materiality: An Introduction. In *Materiality*. Daniel Miller (szerk.). Durham–London: Duke University Press, 1–50.
- Miller, Daniel (2010): *Stuff*. Cambridge: Polity Press.
- Moholy-Nagy László (1979 [1930]): A szelet-embertől az egész emberig. In *A festéktől a fényig*. Sugár Erzsébet (szerk.). Bukarest: Kriterion, 51–61.
- Morin, Edgar és Anne Brigitte Kern (1999): *Homeland Earth. A Manifesto for the New Millennium*. New Jersey: Hampton Press.
- Mueller, Florian (2016): Designing for the active human body in a digital–material world. In *Digital Materialities. Design and Anthropology*. Sarah Pink, Elisenda Ardèvol, Débora Lanzen (szerk.). London – New York: Bloomsbury, 137–156.
- Myers, William (2018 [2012]): *Bio Design. Nature, Science, Creativity*. London: Thames and Hudson.
- Nayar, Pramod K. (2014): *Posthumanism*. Polity Press.
- Nemes Z. Márió (2023): A vitalizált anyag(iság) poszthumanista kontextusai. *Helikon* 4: 691–710.
- Norman, Donald (2016 [1988]): *The Design of Everyday Things*. New York: Basic Books.
- Oktay, Gizern, Minha Lee, Bahareh Barat és Ron Wakkary (2024): Temporalities of Care in More-than-Human Design. In *More-Than-Human Design in Practice*. Anton Poikolainen Rosén, Antti Salovaara, Andrea Botero és Marie Louise Juul Søndergaard (szerk.). London – New York: Routledge, 181–191.
- Parikka, Jussi (2015): *A Geology of Media*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Pepperell, Robert (2003): *The Posthuman Condition. Consciousness beyond the Brain*. Bristol–Portland: Intellect Books.
- Poikolainen Rosén, Anton, Antti Salovaara, Andrea Botero és Marie Louise Juul Søndergaard (2024): Introduction. In *More-Than-Human Design in Practice*. Anton Poikolainen Rosén, Antti Salovaara, Andrea Botero és Marie Louise Juul Søndergaard (szerk.). London – New York: Routledge, xix–xxxii.
- Poikolainen Rosén, Anton, Yuxi Chen, Suzanna Törnroth, Idil Gaziulusoy és Tatu Martilla (2024): Four Questions for Systematic More-Than-Human Design in Practice. In *More-Than-Human Design in Practice*. Anton Poikolainen Rosén, Antti Salovaara, Andrea Botero és Marie Louise Juul Søndergaard (szerk.). London – New York: Routledge, 132–149.
- Pörtner, Hans-Otto et al. (szerk.) (2023): *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenberger, Robert és Peter-Paul Verbeek (2017): A Field Guide to Postphenomenology. In *Postphenomenological Investigations. Essays on Human-Technology Relations*. Robert Rosenberger és Peter-Paul Verbeek (szerk.). London: Lexington Books, 9–41.
- Rushkoff, Douglas (2022): *Survival of the Richest. Escape Fantasies of the Tech Billionaires*. New York: W. W. Norton and Company.

- Scharmen, Fred (2019): *Space Settlements*. New York: Columbia University Press.
- Schneider Ákos (2022): *Az emberközpontú tervezés határai. Spekulatív design és posztumán állapot*. Budapest: Typotex.
- Schneider Ákos (2025): The Shape of Things to Come. Design and Speculation. *The Design Journal* 28(4): 850–869. DOI: 10.1080/14606925.2025.2514064
- Schneider Ákos és Csűrös Dávid (2025): Towards Distributed Creativity. Understanding Generative AI in the Context of Design Philosophy and the Material Turn. *EKSIG 2025: Data as Experiential Knowledge and Embodied Processes*, május 12–13., Budapest. M. Karyda, D. Cay, Á. K. Bakk, R. Dezső, J. Hammings (szerk.). DOI: <https://doi.org/10.21606/eksig2025.127>
- Schroer, Sara Asu (2019): Jakob von Uexküll: The Concept of Umwelt and its Potentials for an Anthropology Beyond the Human. *Ethnos* 86(1): 132–152.
- Sekulic Larisza (2025): *Schusterman Rortyt olvas*. Doktori disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Simon, Herbert A. (1996 [1969]): *The Sciences of the Artificial*. Cambridge–London: The MIT Press.
- Striphas, Ted (2015): Algorithmic Culture. *European Journal of Cultural Studies* 18(4–5): 395–412. DOI: <https://doi.org/10.1177/1367549415577392>
- Szentpéteri Márton (2010): *Design és kultúra. Befogadó designkultúra*. Budapest: Építészfórum.
- Szentpéteri Márton (2014): A dizájn-kultúra csinosodása. Avagy hogyan műveljük a dizájn-kultúra tudományát. *Korunk* 2: 8–20.
- Szentpéteri Márton (2017): Design vagy iparművészet? Fogalomtörténeti vázlat. *Korunk* 10: 39–45.
- Taylor, Sarah MacFarland (2022): „F*ck Earth”. Unmasking Mars Colonization Marketing, from Planetary Perceived Obsolescence to Apocalyptic „New Earth” Rhetoric. *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 11(1): 54–84. DOI: <https://doi.org/10.1163/21659214-bja10067>
- Verbeek, Paul-Peter (2000 [2005]): *What Things Do. Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- von Uexküll, Jakob (2010 [1934]): *A Foray into the Worlds of Animals and Humans*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wakkary, Ron (2021): *Things We Could Design for More than Human-Centered Worlds*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Willis, Anne-Marie (2006): Ontological Designing. *Design Philosophy Papers* 4(2): 69–92.
- Wizinsky, Matthew (2022): *Design after Capitalism. Transforming Design Today for an Equitable Tomorrow*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Wolfe, Cary (2018): Posthumanism. In *Posthuman Glossary*. Rosi Braidotti és Maria Hlavajova (szerk.). London – New York: Bloomsbury, 356–358.
- World Design Organization (2015): Definition of Industrial Design. *WDO.org*. Interneten: <https://wdo.org/about/definition> (letöltve: 2025. 06. 30.).

Szabó Andrea

MINTAKÖVETÉS ÉS/VAGY ÖNÁLLÓ VÉLEMÉNY?

GONDOLAT

A politikai érdeklődés tendenciái
Magyarországon

„A jövő világos. Darabokra fog hullani.”

Komplexitás és narratívák keveredése
Hayao Miyazaki animéiben

Rákai Orsolya SZTE Szegedi Tudományegyetem, BTK, habilitált egyetemi docens

Absztrakt: A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy miként jelenik meg az ökológiai és kulturális komplexitás narratív megközelítése Hayao Miyazaki animációs filmjeiben, és hogy a történetei hogyan képesek alternatívát kínálni a nyugati világra jellemző redukcionista, dichotóm jellegű elbeszélő struktúrákkal szemben. A vizsgálat elméleti kereteit a rendszerelmélet, az ökokritika és a narratológia biztosítják. A dolgozat bemutatja, hogy Miyazaki műveiben a komplexitás nem leküzdendő akadályként, hanem értéként jelenik meg, a jó–rossz, ember–természet oppozíciók helyett pedig nyitott, relációs elbeszélések jönnek létre. A tanulmány részletesen elemzi a *Nauszika – A szél harcosai*, *A vándorló palota* és a *Chihiro Szellemországban* című filmeket, bemutatva, hogyan kérdőjelezzik meg ezek a művek az ember központi, uralmi pozícióját. A dolgozat következtetése szerint az ilyen narratív formák hozzájárulhatnak az ökológiai tudatosság és a fenntartható jövők megfogalmazásához.

Kulcsszavak: ökokritika, narratológia, rendszerelmélet, Miyazaki, komplexitás, antropocén

The future is clear
It will fall apart

Abstract: This study explores how ecological and cultural complexity is addressed through the narrative structures of Hayao Miyazaki's animated films. The paper examines how Miyazaki's storytelling offers an alternative to the binary, reductionist frameworks that dominate Western narrative traditions. The analysis is grounded in theoretical approaches from systems theory, ecocriticism, and narratology. The paper argues that Miyazaki's works treat complexity not as a burden but as a value, replacing oppositions such as "good–evil" or "human–nature" with open, relational narratives. Through close readings of *Nausicaä of the Valley of the Wind*, *Howl's Moving Castle*, and *Spirited Away*, the author demonstrates how these films challenge anthropocentric and dominative positions. Miyazaki's narratives invite multiple perspectives and emphasize care, reciprocity, and interconnectedness. The study concludes that these narrative strategies can foster ecological awareness and provide models for envisioning sustainable futures, positioning popular culture as a potential space for revising entrenched civilizational discourses.

Keywords: ecocriticism, narratology, systems theory, Miyazaki, complexity, Anthropocene

Miyazakinak már az első igazán nagy sikerű filmjével (*Nauszika – A szél harcosai*, 1984) kapcsolatban is azonnal a fogadtatás hangsúlyos eleme lett a környezettudatosság témája, későbbi munkásságáról szólva pedig gyakran a japán sintoizmust említik e szemlélet forrásaként. Művei világa azonban kezdettől kevert: nyugati és keleti elemeket egyaránt tartalmaz, története forrása gyakran nyugati irodalmi alkotás, melyeket azonban meglehetősen szabadon formál át. Munkássága annak ellenére is évtizedek óta populáris kultúra meghatározó korpusza, hogy benne az ökológiai, erőteljesen kritikus szemlélet nem engedi, hogy dichotomikus vagy leegyszerűsítő leírások teret nyerjenek, ám ez nem a nyugati hagyomány humanitás- és moralitásfogalmából következik.

Az antropocén, mely paradoxnak tűnő módon a transzhumanitás fogalmának kerete is, lineáris identitásnarratívák talaján áll, melyek linearitásukat épp annak köszönhetik, hogy folyamatosak, elimináltak, irrelevánsként jelölték meg a vonalhoz nem illeszkedő elemeket. Az egyértelmű dichotómiák leegyszerűsítő diskurzusai segítségével különbség tehető (többek közt) magas és populáris kultúra, ember és természet, jó és rossz, férfi és nő, bent és kint közt, ám nincs mód azt a komplex állapotot

szemügyre venni, amelynek mindezek egyként részei, s ez az ökológiai válságról való kommunikáció egyik legnagyobb problémájának tűnik. A jelen tanulmány arra keres választ, milyen megoldás rajzolódik ki a Miyazaki-animék narratíváiban a komplexitás megőrzésére, mit mond ez a populáris kultúra fogalmának jelen átalakulásáról és a nyugati kultúra ökológiai szempontból egyre égetőbbben problematikusnak tűnő diskurzív „civilizációs tabuinak” felülvizsgálhatóságáról.

A „humán anomália”

Valószínűleg némi indoklásra szorul, miért a Ghibli stúdió animéi alkotják a vizsgálat tárgyát, és talán az is, hogyan nyújthat a narratológia, a történetek struktúrájának és elbeszélésmódjának vizsgálata értékes szempontokat az ökológiai komplexitás és fenntarthatóság problémáinak kutatásához. E két területet egy alapvető kérdés kapcsolja össze: hogyan vált az ember egyszerre főszereplővé és anomáliává a világról szóló elbeszéléseinkben, s vajon az ember szereplőként kultúrától függetlenül hasonló sajátosságokkal bír-e az ilyen narratívákban?

A nyugati hagyományokban az ember régóta végső viszonyítási pontként szolgál, aki a természettől minőségileg különbözik. A zsidó-keresztény világképben ez a bibliai teremtésről szóló beszámolóban is megmutatkozik: az ember (a második teremtéstörténetben egészen pontosan a hímnemű ember), akit Isten saját képmására és hasonlatosságára teremtett, a természet ura és tulajdonosa, a többi teremtmény az ő javát van hivatva szolgálni. Pozíciója így egyfajta metafizikai tekintélyt és kétségbevonhatatlan hatalmat biztosít számára a természeti világ és a természettel, természeti jelenségekkel metaforikusan azonosított teremtmények és jelenségek felett. Ide sorolódik minden olyasmi, ami a testtel, az anyaggal függ össze, így ezekkel szemben az egyetlen morálisan helyes viszony a jogos uralom gyakorlása, míg a testtel, anyaggal, természettel szemléletileg, metaforikusan a szöveg szintjén megvalósuló módon azonosítódó környezet egyetlen elfogadható (erkölcsös) viszonyulása az alávetettség elfogadása és a hűségesség szolgálat. Amennyiben ez nem így történik – vagyis a „természet” ellenséges, lázad, nem fogadja el alávetett voltát, avagy még nincs meghódítva-megszelídítve –, akkor a narratíva mindig a legyőzésről szól, méghozzá a Rossz Jó általi legyőzéséről avagy megjavításáról (megszelídítéséről) s ezzel a világ rendjének helyreállításáról.

Ezzel egyidejűleg azonban a fenti történet főhőse maga is korlátozott felelősséggel bír tettei fölött: „az Atya gyermekeként” esendő, nem mentes hibáktól, bűnöktől, túlkapásoktól, s lényegében az Atya utasításainak végrehajtójaként, a transzcendens rend helytartójaként nem köteles számot vetni kivételezett helyzetével. Ha pedig hibát követ el – maga is alámerül a természet testi, anyagi világába, vagy nem tud perspektívát váltani és az alávetettek nézőpontjából is vizsgálni tetteit, tehát jogos hatalmával nem „kegyesen”, hanem „kegyetlenül” él –, kizárólag az Atya felé tartozik elszámolással. Bűnét nem az okozott kár, fájdalom, pusztítás jóvátételével szüntetheti meg, hanem

azzal, hogy őszintén kéri Isten bocsánatát: ember és természet közt nincs semmilyen kapcsolat, az ember a természettel („természetivel”) szubjektum–objektum viszonyban áll, kettejük kapcsolata kizárólag ember és Isten viszonyaként narrativizálódhat, ahol a természet pusztán az emberi cselekmények kontextusa, háttere, edénye.

A felvilágosodás során az ember kivételes voltának gondolata kissé átalakul: ő az, aki a „lét nagy láncának” központi, középső láncszemeként közvetít anyag és szellem között. Célja az anyag átlelkesítése, szellemmel való áthatása, tökéletesítése, vagyis felemelése az ideák világa felé (Lovejoy 1966). Istentől adott képességei segítségével mintegy befejezi a teremtés művét: az anyag, a természet tökéletes állapota a *Bildung* révén jön létre, vagyis azon folyamat során, amikor egy dolog formát ölt és elnyeri valódi lényegét. A modernitás szekularizálódó világképe tovább radikalizálja ezt a keretet. Az emberi tökéletesség immanens fogalommá lesz: az ideális ember a legerősebb erő a Földön, amely képes a természet minden elemét a saját közvetlen céljai szolgáltatába állítani, illetve azoknak alárendelni. Ezt az elképzelést visszahangozzák a 19. század második felének szociál- és nacionáldarwinista koncepciói, amelyek számára a hatalom és az ellenőrzés a haladás és a civilizáció jele és egyben feltétele.

Mindezzel szemben a keleti hagyományok sok esetben határozottan eltérően írják le az ember helyét a világmindenségben. A buddhizmus számára például az emberi létállapot egyedien áldott és szabad, de nem azért, mert a természet fölött állna, netán uralná azt, hanem mert ez az egyetlen birodalom a létezés hat világa közül, amelyben a megvilágosodás közvetlenül elérhető. A cél itt nem a környező világ tökéletesebbé tétele az ember szellemivel való kapcsolata révén, hanem a szenvedés meghaladása. Ez fejeződik ki végső soron az *ahimsa*, a nem-ártás elvében is, hiszen még a jó szándékú tettek, az úgynevezett „jó cselekedetek” is a karma részei. E nézőpontból az etikus létezés legmagasabb rendű formája nem a beavatkozás, hanem a zen – a nyugalom, a nem-cselekvés. A tudatosságot nem a tett, hanem maga a létezés jellemzi.

Ezek a szemben álló antropológiai keretek – nyugati uralom versus keleti transzcendencia – alapvető szerepet játszanak abban, hogy az adott kultúra hogyan alkotja meg elbeszéléseit a természetről, a komplexitásról vagy a fenntarthatóságról (Kuzmina 2020). Miyazaki munkái érdekes, egyedi metszetét alkotják e hagyományoknak, olyan képet felkínálva, mely egyszerre fogadja el és hívja ki mindkettőt.

A nyugati és keleti világnézetek közötti, a Ghibli-filmek értelmezéseiben is gyakran felbukkanó, meglehetősen leegyszerűsítő különbségtétel mellett ugyanis olyan archaikus hiedelemvilágok is léteztek, melyekben az emberi lények nem kivételek, hanem a természet rendjének integráns részei. Számos máig élő példát találhatunk erre a hagyományos kultúrákban az észak-amerikai indián társadalmaktól az ausztrál őslakos közösségekig vagy akár a japán sintó elképzeléseiiig (Chan 2015). E rendszerek mind arra az alapvető elvre épülnek, hogy az emberiség nem a természetten felül vagy kívül áll, hanem abba beágyazva létezik, a természet pedig nem valamiféle paszszív, semleges anyag, amelyet le kell igázni, vagy amitől meg kell szabadulni, hanem élő, átlelkesített és szent létező. Az említettekhez hasonló archaikus kozmológiák e szellemtől áthatott természeti világában minden folyó, fa, állat vagy kő rendelkezik

a tudatosság vagy a jelenlét sajátos formájával, az ember feladata pedig nem az, hogy „megjavítsa” a természetet vagy fölé emelkedjen, hanem az, hogy fenntartsa benne az egyensúlyt. Ha pedig ezt az egyensúlyt valami megzavarja, szerepe nem az uralom, az egyensúlyát veszített létező megtagadása vagy bűnös-ként elvetése, hanem a helyreállítás: gyógyítása annak, ami elromlott.

E megközelítés radikálisan újraértelmezi az ágencia és a felelősség kérdését: a narratív dramaturgia kereteit e történetekben nem az irányítás vagy az erkölcsi felsőbbrendűség, hanem a kapcsolati jelleg, a kölcsönösség és a felelős törődés határozza meg, mely keretek közt a világ nem erőforrás, hanem közösség. A közösségi identitás ilyen, archaikus kozmológiákon alapuló elbeszélései a kortárs populáris kultúra egy fontos szőlőmárává váltak, erőteljes ellennarratívákat kínálva a növekedés, az uralom és az ember természettől való elválasztottságának modern ideológiáival szemben. Miyazaki filmjei tudatosan használják e tradicionális világképek visszhangjait annak érdekében, hogy megkérdőjelezzék az ember és a természet közti szakadék létjogosultságát, és az együtt-létezés, a törekénység és a helyreállítás különféle lehetséges változatait fogalmazzák meg.

Társadalom, kommunikáció, komplexitás – a rendszerelmélet perspektívája

Hogy jobban megértsük, hogyan kapcsolódnak a narratívák a komplexitás problémájához – különösen az ökológiai és a kulturális rendszerekben –, hasznosnak tűnik rövid kitérőt tenni a társadalmi rendszerelmélet területére. Az eredetileg Niklas Luhmann nevéhez kötődő rendszerelmélet nézőpontjából a társadalmat nem individuumok vagy intézmények alkotják, hanem kommunikációk, méghozzá kizárólag a (speciális módon definiált) emberi kommunikációs aktusok. A társadalmi rendszerek autopoietikusak, azaz olyan operacionálisan zárt rendszerek, melyek saját műveleteikből – ebben az esetben tehát a kommunikáció folyamatos, egymáshoz kapcsolódó, rekurzív aktusaiból – alkotják meg és tartják fenn magukat (Luhmann 1984). Ami e perspektívát jelen kérdésünk szempontjából különösen relevánssá teszi, az az a hangsúly, melyet a rendszerelmélet a strukturális mozgókapcsolatok jelenségére helyez, vagyis arra a módra, ami révén a különböző rendszerek, rendszertípusok kapcsolatba tudnak kerülni egymással. Az organikus rendszerek (mint a biológiai szervezetek) és a pszichikus rendszerek (az egyéni tudatosság) ugyanis nem képezik közvetlenül a szociális rendszerek részét: azok környezetében léteznek, kölcsönhatásban állva velük. E kölcsönhatásokat olyan ismétlődő, strukturált kapcsolatok stabilizálják, amelyek lehetővé teszik, hogy a különböző rendszerek befolyásolják egymást, anélkül hogy egymásba omlanának, mert ha a határaik megszűnnek, rendszerszerű létük is felbomlana (Luhmann 1984).

A kommunikáció exponenciális kiterjedésével – különösen a globális médiatér és a digitális hálózatok létrejötte illetve ezzel összefüggésben a narratívák fokozott termelése révén – a társadalmi komplexitás is radikálisan megnövekszik. Ezzel párhuzamosan új típusú kihívások jelennek meg: a strukturális bizonytalanság,

a jelentésképzés inherens többértelműsége, valamint az információ olyan volumennű többlete, amely a lineáris értelemképző stratégiák elégtelenségét teszi nyilvánvalóvá. A rendszerelmélet a társadalmi és nem-társadalmi rendszereket épp aszerint különbözteti meg, hogy miként tartják fenn önmagukat és milyen módon hoznak létre értelmet. E megközelítés két alapvető rendszerformát különít el: az allopoietikus rendszereket, amelyek önmaguktól eltérő produktumokat hoznak létre, és nem képesek saját maguk újraalkotására, valamint az autopoietikus rendszereket, amelyek saját elemeikből, saját működésük révén képesek önmaguk újratermelésére. Az élő szervezetek klasszikus példái az utóbbinak – a biológiai organizmusok e sajátosságának leírására alkotta meg az autopoietikus rendszer kifejezést két chilei biológus, Humberto Maturana és Francisco Varela –, de Luhmann érvelése szerint az autopoietikus rendszerek körébe tartoznak a pszichikus rendszerek, amelyek az egyéni tudat szintjén hoznak létre értelmet gondolatok formájában, valamint a társadalmi rendszerek, amelyek a kommunikáció önreferenciális láncolatain keresztül generálnak kollektív jelentésképző struktúrákat (Maturana és Varela 1980; Luhmann 1984).

Miért bírhat mindez jelentőséggel Miyazaki művészetének kontextusában, illetve tágabban az ökológiai narratívák szempontjából? Azért, mert az ökológiai válságra adott reflexív válaszok – és a fenntartható jövő elképzelésének lehetősége – éppen az ilyen típusú komplexitás kezelését teszik szükségessé. Olyan elbeszélésmódokra van szükség, amelyek nem redukálják a rendszereket egyszerű ok-okozati láncolatokra, bináris oppozíciókra (például hősök és ellenfelek, természet és kultúra), hanem képesek nyitott, relacionális és rendszerérzékeny módon strukturálódni. Olyan narratívákra van szükség, amelyek nyitva maradnak, kapcsolati hálókbán gondolkodnak, és tudatosak abban a tekintetben, hogy maguk is rendszerekből emelkednek ki, illetve rendszerek működéséhez járulnak hozzá.

A komplexitás kezelése – kogníció, társadalmi szemantika és a narratív kihívás

Ha a rendszerelmélet és a narratológia metszéspontját közelebről vesszük szemügyre, elkerülhetlenné válik egy alapvető kérdés: miként kezelik a társadalmak a komplexitást, és milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban az elbeszélések?

A megismerés lényegi sajátossága a megkülönböztetés képessége. Működését a differenciálás irányítja, amely minden rendszer számára elengedhetetlen a környezet információkká formálásához és a válaszképesség kialakításához. Ugyanakkor minden különbségtétel implikálja a kontingencia elvét is – azaz annak felismerését, hogy a dolgok mindig alakulhattak volna másként is, mindig, minden pillanatban lehetséges volna más módon különbséget tenni. Ez pedig exponenciálisan növeli a kezelendő komplexitás mértékét.

A társadalmi rendszerekben a differenciálás különböző formái – vallási, jogi, tudományos vagy politikai – nemcsak eltérő önleírási narratívákat eredményeznek, hanem sajátos narratív sémákat is. Ahogyan azt a kognitív pszichológia területén Pléh Csaba, de a kognitív narratológia megalkotói is hangsúlyozták, ezek a sémák meghatározzák, hogyan strukturálódnak a történetek, milyen szereplők jelenhetnek meg bennük, és miként kereteződnek az események (Pléh 2012).

Az egyik legelterjedtebb – és legproblematikusabb – narratív technika, amellyel a társadalmak a komplexitást kezelni próbálják, a mi/ők distinkció. Ez a bináris oppozíció, amely a modern elbeszélő formák jelentős részét strukturálja, rögzített pozíciókat, egyértelmű nézőpontokat és stabil narratív fókuszot eredményez. Gyakran morálisan felülkódolódik, hogy megfelelő dramaturgiai ívet biztosítson az elbeszélés számára, vagyis társul hozzá a jó/rossz dichotómia: mi, „a jók”, fenyegetettek vagyunk, míg ők, „a rosszak”, veszélyt jelentenek ránk. A narratív megoldás így látszólag evidens: őket át kell formálni, ki kell zárni vagy le kell győzni ahhoz, hogy mi érvényesülhessünk.

Ez a logika számos modern társadalmi narratíva alapját képezi, ahogyan azt például Reinhart Koselleck és Jacques Derrida elemzéseiben is láthatjuk (Koselleck 1997 [1988]; Derrida 1994 [1967]), s különösen erőteljes a kollektív identitás modern elbeszélései esetében. Ugyanakkor komoly problémákhoz vezet, különösen ha az imént említett rendszerelméleti perspektívából vizsgáljuk. Eszerint az úgynevezett morális felülkódolásnak sajátos funkciója van a modern, hiperkontingens társadalomban: a morális értékítéletek nem csupán etikai célt szolgálnak, hanem strukturális szerepük is van, amennyiben segítik a társadalmi rendszer koherenciájának fenntartását azáltal, hogy (ideális esetben csak önleírások szintjén, de) egyszerűsítik az amúgy kezelhetetlen komplexitást (Luhmann 1999 [1989]).

Ez az egyszerűsítés azonban komoly következményekkel jár. Csökkenti a rendszer önmegfigyelésének és kritikai reflexiójának lehetőségét. Ahogyan Rudolf Stichweh (2005) hangsúlyozza, az inklúzió és exklúzió folyamatai egyre problematikusabbá válnak: minél szilárdabban definiáljuk, hogy ki tartozik a rendszerhez, és ki nem, annál nehezebbé válik a rendszer belső ellentmondásainak azonosítása és kezelése, s annál inkább felülíródnak a társadalmi rendszerek működését biztosító szervezeti és interakciós szintek szabályai. Már nemcsak önleírásról van szó, hanem a rendszerkódok univerzális átprogramozásáról. Ennek következtében pedig az interakciók szintjén, ahol a jelenlét alkotja a rendszerhatárt, az egyik kommunikációs partner gyakorlatilag eltűnik, érvénytelenedik, elnémul, mivel kizárólag a hatalmi pozícióban lévő / „jó” / mi-oldal értelemképző tevékenysége releváns – ez azonban belátható módon az interakció végét jelenti. A szervezeti szinten, ahol a határt a tagság jelenti, a funkciók rendszerek intézményesült szervezetei esetében pedig a professzionalitáskritériumok szabják meg a kommunikáló felek jogosítványait és lehetőségeit, a mi/ők morális különbségtétele felülírja mind a professzionalitást, mind a tagság szabályait. Így viszont a szervezet nem tudja funkcióját ellátni, mivel nem a hozzáértés, hanem a „hozzánk

tartozás” lesz a rendszerhatár – az adott funkciós részrendszernek (például a gazdaságnak, a tudománynak, az oktatásnak vagy a politikának) viszont szüksége lenne a megfelelően strukturált, bővített és hozzáférhetővé tett rendszerspecifikus értelemre. A szervezetek ebben az állapotban már kizárólag önvédelemre, önfenntartásra képesek, értelemképzésre már nem: a tagság kritériumai átláthatatlanná, pillanatonként változóvá válnak attól függően, hogy épp hol húzódik a „mi” és az „ők” közt a határvonal; így pedig a rendszerspecifikus értelem nem tud újraaktualizálódni, mivel nem használhatja a saját szelekciós kódját (tekintve, hogy azt a morális mi/ők szuperkód felülírta). A rendszerek különbségei irrelevánsá válnak, már nem látni, hol ér véget a politika, hol kezdődik a gazdaság, a tudomány, a tömegmédiá vagy a vallás, rendszerelméleti szempontból tehát kontraszelekció jön létre – de ez általánosabb szociológiai értelemben is gyorsuló kontraszelekciós folyamatokat jelent.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az a narratív logika, miszerint „mi vagyunk a jók, ők pedig a rosszak”, bár stabilizáló és intuitív, egyben a modern, globális emberi társadalom alapvető sajátosságát biztosító komplexitás jelentős és működésképtelenséggel fenyegető redukciója is, és a hiperkomplex, hiperkontingens, Manuel Castells kifejezésével élve modern hálózati társadalomban sajnos nem szerencsés alapdramaturgia a kollektív identitás elbeszéléseihez (Castells 2005 [1996]). Éles határvonalat húz ugyan a rendszer és környezete között, ám ezzel nemcsak a rendszeren belül keletkező problémák észlelését és feldolgozását lehetetleníti el, de hosszabb távon maguknak az értelemfeldolgozó rendszereknek a létezését is. Ez a narratív struktúra pedig szoros kapcsolatban áll azzal, amit korábban az „emberi anomália” fogalmával jelöltem: azzal a tartós elbeszélő kerettel, amely az embert a természettől elkülönített és azzal szembehelyezett pozícióban ábrázolja. Ez a különbségtétel ugyan lehet morálisan komfortos, de ökológiai válságkörnyezetben kifejezetten veszélyes.

A kései kapitalizmus populáris elbeszélései – a struktúrától a narratíváig

Mielőtt megkísérelnénk az imént felvázolt elméleti kereteket konkrét Miyazaki-filmek példáihoz kapcsolni, érdemes röviden áttekinteni azt a tágabb narratív környezetet, amelyben ezek az alkotások keletkeznek és működnek.

A késő kapitalista társadalomban a populáris narratívák messze túlmutatnak a pusztá szórakoztatás funkcióján, mivel azoknak az alapvető elbeszélő struktúráknak a működése, melyekből építkeznek, áthatja a társadalom valamennyi alrendszerét: legitimációs keretként szolgálnak, megerősítve a fennálló normákat, értékeket és strukturális viszonyokat (Herzogenrath 2010). Akár egy kasszasikert nézünk, akár egy hírcímet olvasunk vagy reklámkampánnyal találkozunk, „árukapcsolásként” egyben olyan történeteket fogyasztunk, amelyek meghatározzák világértelmezésünket. Ezek a strukturális kis mikrotörténetek nem pusztán tükrözik a társadalmat, hanem aktívan részt vesznek annak újratermelésében: ha a tömegmédiá, melyben ma már gyakorlatilag kizárólagosan kommunikálunk, Luhmann-nal szólva a valóság transzcendentális

illúzióját¹ teremti meg, akkor a tömegmédiátörténet-hálózatok és narratív mikrostrukturái szerepek és narratív ívek mentén rendezik el és egyszerűsítik le ezt a világot (Luhmann 2008 [1995]).

Áttérve immár a ténylegesen fikciós történetekre, szembeötlő, hogy a műfaji sokszínűség ellenére különösen tartós narratív séma a mi/ők dichotómiája. Nemcsak a klasszikus elbeszélő formákban, hanem a populáris média számos műfajában is újra és újra visszatér. Gondoljunk például az ufó-narratívákra: az idegenek mint fenyegető „mások” jelennek meg – érthetetlenek, kiismerhetetlenek, gyakran ellenségesek. A horrorfilmekben a szörny hasonló funkciót tölt be: a félelem, a káosz vagy a normától való eltérés külsővé tett megtestesülése. A katasztrófafilmek e logikát a természetre vetítik ki: az „ők” itt egy irányíthatatlan, leküzdendő vagy túlélendő természeti erőként jelenik meg. Finomabb, ám nem kevésbé hatékony formában ez a bináris struktúra jelen van a Disney- és Marvel-univerzumokban is. Itt is világosan elkülönül jó és rossz, igaz és hamis, barát és ellenség. Ezek az oppozíciók érzelmileg kielégítő narratív lezárásokat kínálnak, ugyanakkor gyakran morálisan leegyszerűsített keretek között mozognak, amelyek elfedik a mélyebb strukturális problémákat. Habár sokszínűbb narratív stratégiákat alkalmaz, az anime médiuma sem mentes ettől a tendenciától. Számos sorozat reprodukálja ugyanazt a strukturális logikát: ember versus természet, bennfentesek versus kívülállók, rend versus káosz. Minden esetben a komplexitás redukciója történik a narratív koherencia megteremtése és az affektív bevonódás erősítése érdekében.

Ebben a mediális környezetben Miyazaki elbeszélései radikális kivételként tűntek fel. Filmjei távolról sem vetik el a történetmesélés emocionális hatását – de következetesen megkérdőjelezzik azokat a dichotómiákat, amelyek oly sok mainstream narratívát strukturálnak (Mayumi et al. 2006; Cheng 2019). Miyazaki történetei nem megerősítik az „ő” és „mi” közötti határt, hanem újra meg újra elmosódottá teszik azt. Nem a természet feletti kontrollt ünneplik, hanem annak elvesztését gyászolják, vagy éppen a kívánatosságát kérdőjelezzik meg, és nem zárulnak egyértelmű megoldásokkal, hanem az ambivalencia fennmaradását, kompromisszumos együttélést vagy csendes átalakulást jelenítenek meg (Napier 2006).

¹ Luhmann kétféle értelemben beszél a tömegmédiátörténet-hálózatokról. A „valóság” egyrészt jelentheti magának a rendszernek a műveleteit, „amelyek segítségével a rendszer újratermeli önmagát és a környezetével szemben fennálló eltérését”. A rendszerelmélet konstruktivista alapvetésének megfelelően ez a műveleti valóság az, amit fogalmainkkal elérhetünk, a „tényleges valóságot” nincs módunk megragadni. A tömegmédiátörténet-hálózat azonban nemcsak egyszerű műveleteket, hanem megfigyeléseket (az egyszerű operációkat megfigyelő műveleteket) is végrehajt, ami által tehát megkettőzi a (műveleti) valóságot: kommunikál valamiről – valami másról vagy önmagáról, vagyis különbséget tesz önreferencia és kifelé irányuló referencia közt. Ezek egyike sem valóságreferencia azonban a klasszikus arisztotelészi mimesisfogalom értelmében: a megfigyelés is konstrukció, létrehozás, nem pedig valami egyértelműen megragadható valóság ábrázolása. A megfigyelés tehát önmagától eltérő, önmagán túlmutató, de semmilyen a priori közös „tényleges valóság” fogalmában le nem horgonyozható tömegmédiátörténet-hálózat hoz létre, ami számára vagy mások számára valóságnak *mutatkozik*, s ekként működik a társadalomban. Ennek megjelölésére használja Luhmann a Kantra utaló transzcendentális illúzió kifejezést (Luhmann 2008 [1995]: 7–8).

A tanulmány következő részében Hayao Miyazaki filmjeinek néhány konkrét példáján keresztül tekintem át röviden, miként jelennek meg bennük ezek a narratív struktúrák, hogyan kérdőjeleződnek meg, illetve milyen módon kínálnak e történetek alternatívát a domináns elbeszélésformákkal szemben.

A Studio Ghibli és az ökológiai történetmesélés narratív kihívása

A Ghibli stúdió és különösen a Hayao Miyazaki által rendezett filmek világába érkeve egy olyan elbeszélői univerzummal találkozunk, amely az ökokritika térhódításával jelentős tudományos figyelmet kapott – elsősorban környezeti és ökológiai vonatkozásai miatt.

Számos tanulmány vizsgálja e filmek viszonyát az ökológiai kérdésselvetésekhez, nem pusztán tematikus értelemben, hanem abból a szempontból is, hogy miként strukturálják e kérdések magukat a történeteket.² Miyazaki elbeszéléseinek ugyanis egyik legfeltűnőbb sajátossága a hagyományos dichotómiák következetes elutasítása. Legyen szó férfi és nő, hódító és meghódított, jó és rossz, kultúra és természet vagy épp immanencia és transzcendencia ellentétéről, e binaritások rendre nemcsak elégtelennek, hanem gyakran aktívan félrevezetőnek bizonyulnak. Ez alapvetően határozza meg azt is, ahogyan e történetek kibomlanak. A mainstream narratívákban gyakran egy antagonistával való küzdelem szolgál a cselekmény motorjaként, melynek célja a központi konfliktus feloldása. Miyazaki filmjei azonban megbontják ezt a formulát. A kérdés nem az, hogy „kit kell legyőznünk a probléma megoldásához”, hanem az, hogy „létezik-e egyáltalán bárki vagy bármi, akit le kellene győzni”. Nemritkán maga a „legyőzés” aktusa is a probléma részeként jelenik meg, nem pedig annak megoldásaként.

A nézőpont és az elbeszélői fókusz struktúrája ezzel párhuzamosan szintén radikálisan átalakul. Ahelyett, hogy egyetlen főhőst követnénk, aki világos morális küldetést teljesít, állandóan többszörös perspektívák tárulnak fel előttünk – gyakran olyan lények vagy erők nézőpontjai is, amelyeket a hagyományos narratívák „idegenként” vagy „másként” ábrázolnak. A kamera – metaforikusan szólva – nem rögzül egyetlen szemszögben. Szereplők, nézőpontok, sőt fajok között mozog, arra ösztönözve a nézőt, hogy felismerje: a világ komplexitása nem ragadható meg egyetlen pozícióból.

A főhős–ellenfél dichotómia elutasításával a filmek megbontják a hagyományos narratív ívet is. Megfosztják a nézőt a diadal és feloldás emocionális egyszerűségétől, s helyett valami nehezebbet, de őszintébbet kínálnak: azt az elképzelést, hogy az együttélés, az ambivalencia és a gondoskodás erőteljesebb lehet, mint a győzelem, s hogy a világ megértéséhez nem elég saját hangunkat hallani – más hangokra is folyamatosan figyelniük kell. Ebben az értelemben a Miyazaki-filmek történetei nemcsak

---

² Lásd pl. Bigelow 2009; Chan 2015; Mayumi et al. 2005; Morgan 2015; Mumcu és Yılmaz 2018; Thevenin 2013; Ue 2023; Yokohari és Bolthouse 2011.

környezetvédelmi üzeneteket közvetítenek, hanem egy ökológiai narratívaformát is létrehoznak – olyat, amely visszatükrözi a minket körülvevő rendszerek komplexitását, és hozzájárul annak átgondolásához, vajon milyen elbeszélésekre van szükségünk ahhoz, hogy ezekben a rendszerekben fenntartható módon élhessünk tovább.

Nauszika – Elbeszélések a dichotómián túl

Miyazaki ökológiai történetmesélésének egyik legpregnansabb példája korai és meghatározó alkotása, a *Nauszika – A szél harcosai*, amely még a hidegháború idején, 1984-ben keletkezett. 1983 volt a Korean Air Lines tragédiájának az éve, amikor a szovjet légvédelem lelőtt egy navigációs hiba miatt a szovjet légtér fölött átrepülő dél-koreai személyszállító gépet, Andropov pártfőtitkár megszakította a diplomáciai kapcsolatot az Egyesült Államokkal, Ronald Reagan pedig (aki már elnöki kampányát is az erős oroszellenes retorikára építette) válaszul újabb lendületet adott a Szovjetunió és az USA közti fegyverkezési versenynek. Még ugyanezen év novemberében történt az a NATO-hadgyakorlat is, amely egy feszültségeszkáláció miatti atomháborús konfliktus kitörésének lehetőségét szimulálta, s majdnem valódi háborús helyzethez vezetett. A hangulatot jól érzékelteti, hogy ebben az évben mutatták be a *The Day After* című amerikai, illetve 1984-ben a *Threads* című brit filmet, mindkettő a nukleáris katasztrófát és az utána következő állapotokat mutatja be – a BBC filmje szinte dokumentarista módon, kifejezetten törekedve a teljes, sokkoló konkrétságra. Áttételesen persze ezek a filmek is a feloldhatatlan dichotómiára épített valóságképek és identitásnarratívák tarthatatlanságára, értelmetlenségére, működésképtelenségére és lehetséges katasztrófális következményeire világítottak rá, de a korszak uralkodó háborús retorikája általánosságban véve nem kifejezetten kedvezett a kizáró vagy ők, vagy mi leegyszerűsítő különbségtételénél komplexebb megoldások keresésének. Bár *A szél harcosait* gyakran Miyazaki Studio Ghibli előtti munkájaként emlegetik, már ebben a filmben is jelen vannak azok a strukturális és tematikus újítások, amelyek későbbi életművét meghatározzák.

A *Nauszika* világa egy hatalmas, mérgező ökoszisztéma – a Pusztulás Tengere – köré szerveződik: egy burjánzó, mutálódó dzsungel köré, amelyet hatalmas, félelmetesnek tűnő rovarok laknak. Az emberi szereplők, különösen a militarizált birodalmak – Tolmekia és Pejite – szemszögéből ez a környezet idegen, ellenséges és fenyegető. Reakciójuk ismerős: háború, dominancia és pusztítás.

Ez a dinamika a pusztító háború apokaliptikus toposzához kapcsolódik, egy olyan műfaji hagyományhoz, amely (túl az említett korabeli aktuális világpolitikai hangulaton) mélyen gyökerezik a nyugati mitológiák „tűz általi megújulás” és „végső ütközet” narratíváiban. Ebben a kontextusban a filmbeli Óriás Harcosnak, egy korábbi katasztrófa biomechanikus fegyverének feltámasztása nemcsak a megsemmisítő erő visszatérését jelzi, hanem az autopoietikus és allopoietikus rendszerek összeütközését is: az élő, önszerveződő entitások, valamint a kívülről konstruált, ipari pusztító

gépezetek között feszülő konfliktust. Az emberiség maradékát fenyegető természetet az ember teremtette harci gépezetekkel kell legyőzni a túlélés érdekében, s amelyik emberi társadalomnak ez hamarabb sikerül, azé lesz egyszersmind az uralom az emberek közt is.

A film azonban tudatosan aláássa ennek a beállításnak az elvárt logikáját. A mérgező dzsungelnek és lakóinak, különösen az ohmuknak az ábrázolása nem az „ördögi idegenség” toposzára épül. A narratíva fokozatosan feltár egy modus vivendit: egy érzékeny, organikus egyensúlyt, amelyben növények és rovarok egyaránt részei egy bolygósztintú öngyógyító mechanizmusnak. A dzsungel nem átok: a Föld immunrendszere. Ami a felszínen mérgezőnek tűnik, mélystruktúrájában tisztító. A történet így nem helyezi át a probléma forrását egy „gonosz másikba”. Ehelyett azt sugallja, hogy a féltreértés, a félelem és a gőg – különösen az emberi uralom helyreállításának vágya – jelentik a valódi fenyegetést.

Még a film legmilitánsabb karakterei, mint Kusana hercegnő vagy Asbel, sem pusztán antagonisták. A narratíva motivációt, mélységet és történeti kontextust ad nekik – trauma, szükség és túlélési kényszer formájában. Fontos hangsúly, hogy végső céljaik – népük védelme, béke biztosítása, túlélés – nem különböznek lényegileg Nauszika törekvéseitől. A különbség a módszerben, a vízióban és a félelmen túl látás képességében rejlik. Itt jelenik meg Miyazaki egyik legfontosabb narratív újítása is: a megváltás-mítosz átformálása. Nauszika valóban kockáztatja az életét – cselekszik, áldozatot hoz, közvetít. Ám nem egyedüli megváltóként. A megváltás tárgya nem kizárólag az emberiség, hanem az egész ökoszisztéma. Ő nem legyőzi a környezetet, hanem megtanul figyelni rá, együtt élni vele, és megérteni a nyelvét.

A film során a nézőpontváltások különös jelentőséget kapnak. A néző különböző világlátások között mozog – nem azért, hogy erkölcsi ítéletet mondjon, hanem hogy összehasonlítsa, értelmezzen és döntést hozzon. A történet feloldása nem erőszak által, hanem meggyőzéssel, felismeréssel és a kontrollról való lemondás hajlandóságával következik be. Ily módon a *Nauszika* olyan elbeszélői modellt kínál, amelyben a komplexitás nem leküzdendő teher, hanem felismerendő érték. Nem elhárítani kell, hanem megtisztelni, megtanulni együtt élni vele, és új módokon elbeszélni általa.

A vándorló palota – Ambivalencia, háború és a nézőpontok folyékonyasága

Miyazaki ökológiai és narratológiai komplexitást előtérbe helyező eljárásának egy másik látványos példája *A vándorló palota* (2004). A brit Diana Wynne Jones fantasy regénye alapján készült alkotás meglehetősen szabadon kezeli az eredeti művet, ám mégis koherens és erőteljes világot hoz létre. Bár a regény fő témái megőrződnek, Miyazaki adaptációja átalakítja a történetet, amely egyszerre mély elmélkedés a háború természetéről és az emberi döntéseket formáló belső konfliktusokról.

Az egyik legfeltűnőbb vonás a film ambivalens karakterábrázolása. Senki sem tisztán jó vagy rossz; minden szereplő morális helyzete folyamatosan változik. Howl, a címadó varázsló, kezdetben önzőnek, hiúnak és vakmerőnek tűnik, de múltjának

feltárásával sérülékenysége és veszteségtől való félelme bontakozik ki. Suliman királyi varázslónő és a Puszták Boszorkánya, akik látszólag a hagyományos antagonisták szerepében jelennek meg, mélységet és motivációt kapnak, megkérdőjelezve korábbi, pusztán „gonoszként” való megítélésüket. Hasonlóképpen Calcifer, a tüzdemón, aki a mozgó kastély energiáját biztosítja, egy összetett kapcsolati rendszerben működik, amelyben a segítő és akadályozó szerep között ingázik. Ezek a változó nézőpontok arra ösztönöznek minket, hogy figyelembe vegyük a szereplők valóságát meghatározó, sokszínű és egymást átfedő narratívákat.

Első ránézésre *A vándorló palota* látszólag egy klasszikus, külső „gonosz” elleni harcot mesél el – a háborút a királyságok között. Ám Miyazaki ismét gyorsan aláássa ezt az elvárást. A gonosz nem egyetlen külső ellenfélként jelenik meg; maga az ellenállás az, a háború, amely absztrakt, átfogó erőként pusztít mindkét oldalon, áldozatokat szedve a büntelenektől és a hatalmasoktól egyaránt. Ez a nézőpont egy mélyebb filozófiai és ökológiai állásfoglalást tükröz: a háború nem csupán az emberiségen kívüli, hanem a folyamatos belső konfliktusok személyes és kollektív tünete is. Ebben a világban az igazi küzdelem nem a fölényért vagy túlélésért, hanem a megértésért zajlik. A háború káoszának megoldása nem egy „ők” legyőzésében rejlik, hanem az egyéni utak megismerésében – a másik perspektívájának értésében és cselekvéseik összefüggéseinek felismerésében. A film azt sugallja, hogy amint felismerjük ezeknek az utaknak az összefüggéseit – ha nyitottak vagyunk több nézőpont megértésére –, a problémák elkezdnek oldódni. Ez a folyamat megköveteli az önazonosság merev határainak és az énfotosság érzetének feladását, annak belátását, hogy a világ folyamatos változásban van, és hogy az igazi megoldás nem az uralomból, hanem az együttműködésből és megértésből fakad.

A vándorló palota narratív struktúrája tehát jelentős paradigmaváltást sürget a konfliktus- és megoldástörténetek szemléletében. Elutasítja a hagyományos, erővel kivívott győzelem narratíváját, és helyett az önreflexió, az empátia és a mások sérülékenységének elfogadása felé vezető utat mutatja fel a béke zálogaként.

Fejlődéstörténet a szellemvilágban – A modern társadalomba való integráció veszélyei

A Chihiro Szellemországban (2001) című filmben, Miyazaki talán legismertebb alkotásában, egy olyan történettel találkozunk, amely több elemzője szerint éppúgy szól a modern, kapitalista, fogyasztói társadalom következményeiről, mint a személyes fejlődésről, megváltásról és ökológiai tudatosságról (Napier 2006; Mayumi et al. 2006).

A film középpontjában Chihiro áll, egy kislány, aki kezdetben a gyermeki, énközpontú világ csapdájában ragad. Amint azonban belép a szellemek birodalmába, szembesülnie kell a modern társadalom láthatatlan veszélyeivel. Ezek a veszélyek – melyek a szellem-történet kaotikus, idegen szabályoknak engedelmeskedő tájában öltenek testet – az ő hétköznapi, immanens világában nem láthatók. Chihiro szülei például a fogyasztás egy olyan formáját testesítik meg, amely világunk normájává

vált: szimbolizálva a kapitalizmus és a fogyasztói társadalom mindent felemésztő természetét, mohón falatoznak a szellemek világának ételéből, s ezért disznókká válnak (Dil 2012): emlékeiket, tudatukat elvesztvén (ez fenyegeti Chihirót is a szellemek között) pusztá anyaggá, pontosabban tápanyagforrássá válnak. A szellemvilágban tehát ennek a viselkedésnek a következményei nyilvánvalóvá válnak: ez egy olyan világ, ahol a modern társadalomba való integráció – különösen a fogyasztói attitűd – veszélyei a legkézzelfoghatóbb formában jelennek meg. Chihiro itt maga az anomália: szüleivel ellentétben, akik teljesen elmerültek önző vágyaikban, és észre sem veszik a változást, ő még képes tisztán látni a körülötte zajló világot. Még nem integrálódott teljesen a felnőtt világba, ezért még képes arra, hogy eligazodjon az emberi és a szellemi terek között.

Rendszerelméleti fogalmakkal élve ez lényegében annak a folyamatnak az allegóriájaként is felfogható, melynek során az emberi állapotot eredményező, törekeny rendszerközi kapcsolatok egyre nehezebben fenntarthatóvá válnak a jelenben. Ahogy a dolgozat elején felidéztem, az ember fogalma nem alapegysége a rendszerelméletnek, inkább egy sajátos rendszerközi együttműködés-sorozat eredménye – legalábbis abban az értelemben, ahogy a humanitásról gondolkodni szoktunk. A kommunikációknak (társadalom) folyamatosan strukturális mozgókapcsolatban kell lenniük a gondolatokkal (pszichikus rendszerek) és az organizmusokkal (biológiai rendszerek). A filmbéli szülők nem is veszik észre, hogy valami nincs rendben (hogy a szellemvilágban járnak): pusztán az aktuális testi érzékleteikre reagálnak (éhes vagyok – étel van az orrom előtt). Ugyanígy a költözés folyamatát is pusztán gyakorlati, egzisztenciális, művelti szinten élik meg, szemben Chihiróval, aki „duzzog”, mivel a múltjától való elszakadás és a jövőtől való félelem, a szituáció reflexív kezelése is része élményeinek. Bár a fogyasztói társadalom struktúrájának rendszerelméleti értelmezése messze meghaladná e dolgozat kereteit, annyi elmondható, hogy a Chihiróra jellemző humán perspektíva itt „versenyhátrány” és anomália: a minél gyorsabb termelés / minél több fogyasztás végtelenbe gyorsuló spirálja nemhogy nem igényli a reflexió szintjének beiktatását, de az egyenesen kiküszöbölendő akadályt jelent. Mindennek azonnal kézzel fogható, anyagilag értelmezhető hasznot kell hajtania (ahogyan az Arcnélküli teremti az aranyat), „nincs idő” azon gondolkodni, mi lesz ennek a hosszú távú ára vagy következménye, milyen problémák merülhetnek fel a folyamatban – hiszen a tömeg-média-térben létező társadalomban nem létezik sem a fizikai tér, sem a biológiai idő (Luhmann 2008 [1995]).

Chihiro kettős térben – az élők immanens, valamint a szellemek transzcendens birodalmában – való mozgása tehát kulcsfontosságú a film központi dilemmáinak megoldásában. Utazása egyszerre több szinten történő megváltás: nemcsak a fogyasztás ördögi körébe ragadt szüleit segíti, hanem olyan szereplőket is, mint Haku, Jubaba vagy akár a Kaonashi (az Arcnélküli), akik saját formájukban ugyancsak az immanencia és a spirituális válság foglyai.

Nem véletlen, hogy az Arcnélküli Chihiro „árnyékaként” jut be az istenek fürdőházába. Az ellenőrizetlen vágyaknak és az én (a humán pozíció) elvesztésének veszélyeit testesíti meg a túlzott fogyasztás közepette, annak a világnak a szellemét, amelybe gyerekként Chihiro még nem integrálódott, ám amely egyértelmű, követendő mintaként áll előtte. Az Arcnélküli szellemként mindent elnyel maga körül, egyre nagyobbá és szörnyűbbé válik, ám Chihiróval való kapcsolatában végül megtalálja a módját, hogy lecsendesítse és valódi kapcsolódásra való képességé változtassa ezt az állandó éhségként megélt belső ürességet – ez a folyamat a film tágabb témájának metaforája: a megváltás útja nem a legyőzésről vagy rombolásról szól, hanem a kötöttségeink megértéséről és elengedéséről.

Chihiro szüleinek megváltása viszont csak részleges. Bár megmenekülnek disznó alakjukból, nem emlékeznek átalakulásukra, és nem is változtatnak viselkedésükön a gyermekük felé. Reflexiók képességük a szellemvilágban tett utazás hatására sem születik újjá, hiszen ott pusztá biológiai organizmusként voltak jelen. A fogyasztói társadalom immanenciája és a szellemvilág közötti szakadék olyan mély, hogy még megmentésük sem indít el bennük semmi olyasmit, mint ami Chihiróval történik. Az immanencia, a fogyasztásvezérelt társadalom értékrendjével való kételymentes azonosulás, melyet a szülők testesítenek meg, olyannyira elszigetelődött a világ mélyebb igazságaitól, hogy már azt sem érzékeli, ha megváltják őket, sugallja a film. A szülők viselkedése változatlan marad: e modern társadalomban még a megváltás is hiábavaló lehet, ha nem jár együtt mélyebb tudatossággal.

Végző soron tehát az egyetlen járható út Chihiróé. Az ő története a fokozatos érés, ugyanakkor a felnőtt világ foglalatosságainak teljes elengedésére való hajlandóság útja is. Ismét az ének tulajdonított fontosság elhagyása – az egó feladása és a sérülékenység elfogadása – válik a narratív megoldás kulcsává. Így a *Chihiro Szellemországban* nem csupán a modern társadalom embertelenítő vonásait bírálja, hanem alternatívát is kínál: uralmi vágy helyett a világ összetettségéhez való visszatérést egyszerűségben, alázatban és nyitottságban. Chihiro útján keresztül azt látjuk, hogy a megváltás nem más legyőzéséről szól, hanem a világ komplexitásával való együttéléstől, minden összefonódó rétegének érzékeléséről. Ez a megértés vezet végül személyes és kollektív megmentéshez, megerősítve az empátia, a tudatosság és az alázat fontosságát a bonyolult modern élet terepén való eligazodásban.

Mononoke hercegnő – A nézőpontok összecsapása és a kívülálló szerepe

Miyazaki életművében talán a legkomplexebb, jelen elemzés szempontjából is kiemelkedő alkotás a *Mononoke Hime*, amelyet magyarul a kissé félrevezető *A vadon hercegnője* címmel mutattak be (1997). Ez a film az emberiség, a természet és az iparosodás bonyolult viszonyainak és e kapcsolatok következményeinek feltárása, ami a karakterek egymásnak ellentmondó nézőpontjai segítségével bontakozik ki.

A film konfliktusainak középpontjában San (a címadó figura), a vadon és a Shiragami (az Erdő Szelleme) állnak. Ezek a karakterek a természet nyers, ősi erejét testesítik meg, amely szellemek és szörnyek alakjában jelenik meg. A „mononoke” kifejezés egyszerre jelenthet szellemet és szörnyet, tükrözve a természet kettősségét, mely egyszerre tápláló és pusztító, védelmező és erőszakos. Ez a kettősség visszavezethető az ősi európai neolitikus anyaszobor-képekhez – a termékenység, pusztítás és megújulás istennőihez –, melyeket gyakran kétarcú kígyóistennőként vagy madáristennőként ábrázoltak, hangsúlyozva az élet és halál ciklikusságát és mindent átfogó természetét.

A másik oldalon a birodalom és a vele konfliktusos viszonyban lévő Eboshi, Vasváros vezetője áll, aki az ipari erőket képviseli, melyek meghódítani és kizsákmányolni kívánják a földet. Vasváros céljai világosak: vasbányászat, az erdőirtás és a természet erőforrásainak emberi célokra történő kiaknázása. Eboshi magát haladó erőként látja, aki az ipari fejlődésen keresztül javítani akarja az emberek, többek közt a hozzá menekülő kitaszítottak és kisémmizettek életét, ám tettei közvetlenül károsítják a természetet. Hiedelme szerint ez nem is lehet másként: a fejlődés és a civilizáció a természet leigázását követeli meg.

A film főhőse, Ashitaka, a két ellentétes erő közötti közvetítő szerepét tölti be. Kívülállóként, akit egy vaddisznó-démon (az iparosodás pusztításának áldozata) megátkozott, Ashitaka a démonnal való harc testi nyomait is viseli, ami kitaszított, egyszerismind az átok mérgező hatása miatt halálraítélt voltát is eltitkolhatatlanná teszi. Célja önmaga gyógyítása mellett a természeti szellemek és az emberiség közötti erőszakos összecsapás megoldása. Ashitaka útját az jellemzi, hogy ráébred: egyik fél sem teljesen igaz vagy téves, a nézeteltérések pedig a világ természetéből fakadóan elkerülhetetlenek. Nincs „külső tér”, semleges hely, ahol a konfliktus elkerülhető vagy könnyen megoldható lenne. San vad, természetközpontú nézőpontja és Eboshi ipari, emberközpontú víziója egyaránt érvényes, ám egyik sem kívánatos teljes egészében. Az egyik teljes uralma a másik felett mindkettő pusztulásához vezetne. A természet „lelke/szörnye”, amelyet az Erdő Szelleme testesít meg, nem olvasható be a civilizáció „testébe”, hanem meg kell védeni. A túléléshez a szellemi és az emberi világnak egyaránt fenn kell maradnia, de csak úgy, ha mindkét szféra autonómiáját tiszteletben tartjuk és egyensúlyra törekszünk.

Érdekes módon a kívülálló/kiválasztott figurák – különösen Ashitaka, de bizonyos fókig Eboshi védenői is – azok, akik áthidalhatják a két világ közötti szakadékot. Mindketten kitaszítottak saját közösségeikből: Ashitaka a falujából, Eboshi követői pedig a társadalom nagyobb egységéből. Kívülálló helyzetük egyedi perspektívát ad nekik, hogy túltekintsenek a törzsi hűségen és az ipari haladás kötelező programján, és felismerjék a természet és az emberiség közötti integráció és kölcsönös tisztelet szükségességét. Miyazaki ismételten azt sugallja, hogy a megoldás kulcsa a teljes nyitottság az énfonosság elengedésére – ezt Ashitaka fokozatosan meg is testesíti. A bégyazott ideológiák és a hatalmi struktúrák elengedésére való hajlandóság teszi lehetővé a megoldás megtalálását. Ez a nyitottság San és Eboshi esetében már elveszett, makacs világlképükkel nem képesek túllépni saját korlátaikon.

A film egy esetleges deleuze-iánus olvasata – a sima és a barázdált tér, valamint a szökésvonalak fogalmainak beemelásával – további szempontokat adhat a szerkezet vizsgálatához (Cheng 2019). Deleuze és Guattari szerint a sima tér a potenciál, a nomadizmus és a rugalmasság tere, míg a barázdált tér merevebb, szervezettebb, kontrollált környezetekre utal (ilyen Vasváros is). A szökésvonalak a kiutakat jelentik ezekből a merev struktúrákból (Deleuze és Guattari 1980), és megtalálhatók Ashitaka tetteiben, aki megpróbál átlépni és navigálni a sima és barázdált terek között. Részben azonban Vasváros maga is tekinthető közties térnek: Cheng Vasváros kovácsainak a bányászattal, metallurgiával és a háború-géppel való kapcsolatát kiemelve amellett érvel, hogy lényegében a nomádokkal is kapcsolatot tartó, ugyanakkor a birodalom elől rejtkezhelyként is szolgáló város átmeneti, „lyukas” térként is értelmezhető (Cheng 2019: 30).

Az, hogy a tereket elbeszélések formálják, illetve hogy a szereplők narratív összefüggérendszer működése révén értelmeződnek egy bizonyos módon, az ökológia, a gazdaság és a társadalom újabb megközelítéseit a narratológia és a fikcionalitás kérdésfeltevéséi felé irányította (Guattari 1989 [1972]; Herzogenrath 2008). Ha a terek történettípusokat határoznak meg, amelyekben szereplőként ismerünk magunkra, s ezért egy adott módon érezzük szükségesnek reagálni, ami gazdaságilag is döntő jelentőségű (Shiller 2020 [2019]), illetve a környezettel kapcsolatos hozzáállásunk számára is meghatározó, akkor más történetek előtérbe állításával a társadalmi viselkedések is változhatnak. Ha viszont maguk a terek is történetek révén formálódnak terekké, és kapnak valamiféle előjelet, sajátosságokat, amelyek aztán meghatározzák, milyen szereplők hogyan, milyen céloktól vezérelve fognak cselekedni bennük vagy velük kapcsolatban, akkor ez a mód is megváltoztatható nézőpontváltások segítségével – ahogyan például *A szél harcosa* vagy *A vadon hercegnője* terei esetén láttuk.

Összegzés: Nem-dichotóm narratívák és a komplexitás fenntartása

A Ghibli stúdió említett művei tehát erőteljes alternatívát kínálnak a modern történetmesélés dichotóm narratíváival szemben. Ahelyett, hogy a világot egyszerűen mi/ők szembeállításban mutatnák be – ahol a hősök egyértelműen jók, az ellenségek pedig rosszak –, Miyazaki történetei a világot sokkal árnyaltabb, komplexebb módon láttatják. A kulcs az a nem-dichotóm megfigyelőpont, amit ezek a filmek kínálnak: a történetek nem esnek bele az egyszerű, ellentételező gondolkodás csapdájába, hanem a karakterek, helyzetek és rendszerek megértését bátorítják rögzített bináris kategóriák nélkül. Olyan világot mutatnak be, amelyben a többféle nézőpont és a versengő értékek elismerése és egyensúlyba hozatala szükséges, s ez különösen azért nagy jelentőségű, mert bár ez a fajta komplex narratívafelfogás az elit művészetnek központi eleme, ez ritkán képes a széles nagyközönséghez eljutni. Itt azonban nem az elit, hanem a populáris szféráról, roppant népszerű, gyerekeknek (is) szóló alkotásokról van szó. Az ezredforduló után, különösen pedig a transzmediális történetek meghatározóvá válásával ez a trend nagymértékben felerősödött: a populáris irodalom mainstream

regiszterében éppúgy, mint a fanfiction-univerzumban kifejezetten központivá vált az ismert történetek új nézőpontú, az adott főhőst fokalizátorként használó, esetleg több, mind pro-, mind antagonista fókusszal egyidejűleg játszó újragondolása. S bár ezek színvonala igen széles skálán mozog, a populáris kultúra e tendenciái hordoznak figyelemre méltó sajátosságokat is.

Fontos eleme a komplexitás ilyen típusú kezelésnek a megváltás újradefiniálása is. A hagyományos narratívákban a megváltás gyakran az antagonisták legyőzését, a „rossz” „jóvá” változtatását jelenti. Miyazaki azonban arra ösztönöz, hogy belássuk, a megváltás nem az „ellenfél” elhagyásában, hanem a „mi/ők” dichotómiát építő (és aztán arra épülő) narratívák elengedésében rejlik. Ezek a narratívák legitimálják az én fontosságát, miközben ellenséges táborokra választják szét a világot. Az igaz megváltás azonban a Miyazaki-történetekben abban áll, hogy feladjuk a mások kárára történő, vagyis a pozitív jelzőket a saját csoport számára kisajátító kategorizálás, a meghatározás és az identitás védelmezésének kényszerét. Ez a koncepció magában foglalja a marginalizáltak visszaemelését is – azokat, akiket gyakran figyelmen kívül hagynak vagy nem érdemesítenek figyelemre. Miyazaki világában ezek a marginalizált alakok – legyenek szellemek, kívülállók vagy kiszorultak-kitaszítottak – nem csupán díszletek, hanem a történet központi szereplői. Tapasztalataik és nézőpontjaik kulcsfontosságúak a világ összetettségének megértéséhez. Az inklúzió tehát nem csupán az elutasítottak felismerését jelenti, hanem értékük elfogadását és szerepük elismerését a nagyobb narratívában.

Végül fontos kiemelni, hogy Miyazaki műveiben a megoldás nem a komplexitás radikális csökkentéséből fakad. Ellenkezőleg, a komplexitás fenntartása az említett rögzítetlen nézőponthoz elengedhetetlen. A szereplők nem egyszerűsítik a világot kezelhető szabályokra vagy egységes megoldásra, hanem arra törekednek, hogy megértsék és tárgyalják az előttük álló bonyodalmakat. A kihívás nem a komplexitás megszüntetése, hanem olyan kezelése, amely megőrzi a világ gazdagságát és integritását, miközben megoldást keres. Talán ez Miyazaki munkásságának legnagyobb tanulsága: a valódi megértés és a tartós megoldások nem a világ leegyszerűsítéséből származnak, hanem abból, hogy teljes egészében, minden ellentmondásának, bizonytalanságának és összefonódásának tudatában lépünk be a világba. Ebben az értelemben a narratív (akárcsak az ökológiai) komplexitás³ nyitottságot követel az ismeretlennel és az ambivalenssel szemben. Arra hív bennünket, hogy engedjük el a könnyű válaszokat, és fogadjuk el a világ ambiguitását, feszültségét és összetettségét, s olyan megoldások felé irányít, amelyek nemcsak fenntarthatóak, hanem befogadóak, átalakítóak és talán valóban megváltóak lehetnek.

---

3 A fogalmat itt nem a Jason Mittel-féle értelemben használom (Mittel 2008 [2006]), hanem arra az átfogóbb kontextusra utalok, amelyet a posztklasszikus narratológia vázol fel a narratív struktúrákkal kapcsolatban. Vö. pl. Grishakova és Poulaki 2019.

Hivatkozott irodalom

- Bigelow, Susan (2009): Technologies of Perception: Miyazaki in Theory and Practice. *Animation* 4: 55–75.
- Castells, Manuel (2005 [1996]): *Az információ kora I. A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Chan, Melanie (2015): Environmentalism and the Animated Landscape in Nausicaä of the Valley of the Wind (1984) and Princess Mononoke (1997). In *Animated Landscapes: History, Form and Function*. Chris Pallant (szerk.). New York: Bloomsbury, 93–108.
- Cheng, Catherine Ju-yu (2019): Nature and the Smiths in Hayao Miyazaki's Princess Mononoke. *Tamkang Review* 49(2): 123–146.
- Deleuze, Gilles és Guattari, Félix (1980): *Mille plateaux: Capitalisme et schizophrénie* 2. Paris: Minuit.
- Derrida, Jacques (1994 [1967]): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. *Helikon* 40(1–2): 21–35.
- Dil, Jonathan (2012): Coming of Age in an Era of Infantile Capitalism: Agency and Ambivalence in the Narratives of Murakami Haruki and Miyazaki Hayao. In *Cool New Asia: Asian Popular Culture in a Local Context*. Beng Huat Chua és Koichi Iwabuchi (szerk.). Auckland: Unitec ePress, 164–173.
- Grishakova, Marina és Maria Poulaki (szerk.) (2019): *Narrative Complexity: Cognition, Embodiment, Evolution*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Guattari, Félix (1989 [1972]): *A három ökológia*. Budapest: Liget.
- Herzogenrath, Bernd (2008): Introduction. *An [Un]likely Alliance: Thinking Environment[s] with Deleuze|Guattari*. Bernd Herzogenrath (szerk.). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 1–23.
- Koselleck, Reinhart (1997 [1988]): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Kuzmina, Elena V. (2018): Representation of Western and Eastern Culture in Hayao Miyazaki Animation. *KnE Engineering* 3(33): 33–35. DOI: <https://doi.org/10.18502/keg.v3i8.3603>
- Lovejoy, Arthur O. (1966): *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999 [1989]): Paradigm lost: az erkölcs etikai reflexiójáról. In *Látom azt, amit te nem látsz*. Karácsony András (szerk.). Budapest: Osiris–Gond, 23752–25868.
- Luhmann, Niklas (2008 [1995]): *A tömegmédiá válósága*. Budapest: Gondolat.
- Maturana, Humberto és Francisco Varela (1980): *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Mayumi, Kozo, Barry D. Solomon és Jason Chang (2006): The Ecological and Consumption Themes of the Films of Hayao Miyazaki. *Ecological Economics*, 60(1): 190–201. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.12.020>
- Mittel, Jason (2008 [2006]): Narratív komplexitás a kortárs amerikai televíziózásban. *Metropolis* 12(4): 30–53.
- Morgan, Gwendolyn (2015): Creatures in Crisis: Apocalyptic Environmental Visions in Miyazaki's Nausicaä of the Valley of the Wind and Princess Mononoke. *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities*, 2(3): 172–183.
- Mumcu, Sema és Serap Yılmaz (2018): Anime Landscapes as a Tool for Analyzing the Human–Environment Relationship: Hayao Miyazaki Films. *Arts* 7(2): 16. DOI: [doi:10.3390/arts7020016](https://doi.org/10.3390/arts7020016)

- Napier, Susan J. (2006): Matter Out of Place: Carnival, Containment, and Cultural Recovery in Miyazaki's Spirited Away. *The Journal of Japanese Studies* 32(2): 287–310. DOI: <https://10.1353/jjs.2006.0042>
- Pléh Csaba (2012): Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra* 28(7): 3–24.
- Shiller, Robert J. (2020 [2019]): *Narratív közgazdaságtan*. Budapest: HVG Könyvek.
- Stichweh, Rudolf (2005): *Inklusion und Exklusion: Studien zur Gesellschaftstheorie*. Bielefeld: Transcript Verlag. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839422946>

A *Star Trek* és az űrutazás ökológiája a képernyőn

Hódosy Annamária SZTE Szegedi Tudományegyetem, BTK, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A tanulmány a *Star Trek* sci-fi franchise-ban megjelenő ökológiai képzeteket vizsgálja ökokritikai, környezetetikai és poszthumanista elméleti szempontok mentén. A sorozat – mely 1966-ban indult – az antropocentrikus „cowboy-gazdaság” és az ökológiai szempontból tudatosabb „űrhajó-gazdaság” modelljei között ingadozik, melyeket Kenneth Boulding és Buckminster Fuller fogalmaztak meg. Ez a kettősség nemcsak az epizódok tematikájában, hanem narratív struktúrájukban is megmutatkozik, amelyek gyakran az ún. környezeti Kuznets-görbe mintáját követik. Míg a *Star Trek* korai évadai a western műfajra jellemző imperialista határvidék-narratívákat idézik, a későbbi sorozatok egyre hangsúlyosabban foglalkoznak ökológiai kérdésekkel, a fenntarthatóság, a biocentrizmus és a technológiai felelősségvállalás jegyében. A *The Original Series*, a *The Next Generation*, a *Voyager* és a *Discovery* egyes epizódjainak elemzése révén a tanulmány azt mutatja be, hogy az extraktivista, kizsákmányoló logikák által generált konfliktusok rendre az „űrhajó-etika” elvei mentén oldódnak meg. A *Star Trek* szinte kezdettől komoly érdeklődést mutat a fenntarthatóság és a bolygó jövője iránt, de míg a 20. századi sorozatokban a technooptimizmus dominál, a *Discovery* sorozat már az addig alapvetőnek tűnő narratív Kuznets-görbét is dekonstruálja, teret adva az egyre erőteljesebb technopesszimizmusnak.

Kulcsszavak: ökokritika, sci-fi, klímaváltozás, fenntarthatóság, Kuznets-görbe, technooptimizmus

Star Trek and the Ecology of Space Travel on Screen

Abstract: This article explores the ecological imagination of the *Star Trek* sci-fi franchise through the lens of environmental ethics, technocultural critique, and posthumanist theory. It examines how the series, beginning in 1966, oscillates between the anthropocentric „cowboy economy” and the ecocentric „spaceship economy” models first theorized by Kenneth Boulding and Buckminster Fuller—reflected not only in the themes of the episodes but also in their narrative structures, which often mirror the environmental Kuznets curve. While *Star Trek* initially echoes imperialist frontier narratives typical of Westerns, its evolving storylines increasingly embody ecological concerns, foregrounding sustainability, biocentrism, and technological responsibility. Through close readings of key episodes from *The Original Series*, *The Next Generation*, *Voyager*, and *Discovery*, the study reveals how narrative conflicts generated by exploitative, extractivist logics are often resolved through „spaceship ethics” aligned with ecological principles. Despite its techno-optimism, the franchise critically reflects on sustainability and our planetary future, and in *Discovery*, even the enduring narrative Kuznets curve is deconstructed to give expression to a growing techno-pessimism.

Keywords: ecocriticism, sci-fi, climate change, sustainability, Kuznets-curve, techno-optimism

Bevezetés

Amikor a *Star Trek* sorozat 1966-ban először került képernyőre, a sorozat címe alatt a következő narráció vezette be a nézőt a műsor sci-fi világába: „Az űr a legvégső határ. Ennek végtelenjét járja az Enterprise csillaghajó, melynek feladata különös új világok felfedezése, új életformák, új civilizációk felkutatása, és hogy eljusson oda, ahová még ember nem merészkedett.” Ezt a narrációt a franchise története során többször is megváltoztatták: elsősorban az „ember” angol megfelelőjével (man) voltak gondok, mivel ez a kifejezés egyszersmind „férfit” is jelent, amelynek patriarchális beágyazottságát idővel már nem hagyhatták figyelmen kívül. A szöveget átírták, s az Enterprise innentől oda akart eljutni, ahová nemtől függetlenül „még senki sem merészkedett”. A szüzsé azon megfogalmazása azonban, amely a „felfedezés” és a „hódítás” értékeinek a hangsúlyozásával a *western* műfajának az űrbe való áthelyezéseként definiálta magát, még sokáig megmaradt.

Kenneth Boulding híres, 1966-os értekezésében „cowboy-gazdaságnak” nevezi azt a szemléletet, amely a világot egy óriási prérként látja, amelyet a fehér gazdálkodó, a „cowboy” kisajátít és minél gyorsabban kiszipolyoz, hogy azután újabb érintetlen

földeket aknázzon ki és tegyen tönkre (Boulding 1996: 9). A koncepció megalapozott, hiszen a kritikusok ma általában egyetértenek abban, hogy a „hagyományos western egy imperialista ideológia hordozója” (Smith 2000: 16). Richard Slotkin több könyvében is demonstrálta, hogy a határvidéknek (frontier) a 19. században kialakult mítosza és a western eköré épített szüzésje a nyugati terjeszkedés agresszív politikájának legitimálását célozta, amely az alapító atyák elgondolása szerint a mezőgazdaságból megélni kívánók földhöz juttatását célozta. A korabeli meggyőződés az volt, hogy „az olcsó földek e hatalmas tartaléka [...] olyan kiterjedt, hogy akár ezer nemzedék kapzsísága sem volna elegendő ahhoz, hogy kimerítse” (Slotkin 1998: 78). Pedig a rendelkezésre álló szántóföldek nagy részét már ekkor elfoglalták és művelés alá vonták, s már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy „a földéhség az indiánok kizsákmányolására és földjeik kisajátítására kényszerítette a határvidékre érkezőket, ez pedig pusztító háborúkat provokált” (uo. 79).

Boulding a „cowboy-gazdaság” fenntartható alternatíváját „úrhajó-gazdaságnak” nevezi (1966: 9) Buckminster Fuller gyorsan kultikussá vált 1963-as „Föld-úrhajó” metaforája után. Fuller koncepciója arra alapul, hogy „mind az úrhajó, mind a bolygónk viszonylag zárt rendszerek, még ha a föld függ is a beérkező napsugárzástól. Másodsor: mindkettő véges, ez pedig kizárja a tevékenységünk korlátlan kiterjesztését az úrhajón is és a Földön is – mindkét rendszer teherbírása korlátozott tehát” (Shrader-Frechette 2005: 131). Szemben a kapitalizmus működését érzékeltető „cowboy-gazdálkodással”, az „úrhajó-etika” olyan gazdasági rendszert irányoz elő, amely csak olyan mértékben használja fel az erőforrásokat, hogy azok regenerálódhassanak, és olyan megújuló erőforrásokat használ, amelyek nem károsítják a környezetüket (Brown 2004: 20–28). Számos elképzelés van diszkurzív forgalomban effajta gazdasági berendezkedésről: van, aki memnövekedésnek (degrowth), van, aki posztkapitalista gazdaságnak vagy éppen ökoszocializmusnak nevezi a kigondolt szisztémát, de többnyire a kapitalizmus növekedésorientált rendszerével állítják szembe (Kallis, Kerschner és Martinez-Alier 2012; Kerekes 2012: 27–28; Jackson 2009; Latouche 2011).

A cowboy-gazdaság értelemszerűen egy antropocentrikus etika mentén működik, az én és a „sajátjaként” értelmezett emberi közösség jólétét csakis a „szexualizált, rasszosított és naturalizált mások” (például az őslakosok és a nememberi világ) kárára, tehát „végzetes kizárás és diszkvalifikálás” (Braidotti 2018: 442) árán gondolja elérhetőnek. Ezzel szemben az úrhajó-gazdaság a „természet–kultúra kontinuitás”, a másokkal való együttműködés alapvető voltát s ennek megfelelően a „kiterjesztett szubjektum relációs entitásként való testi és ökológiai beágyazottságát hangsúlyozza” (uo. 443), s így egy olyan ökocentrikus etikát feltételez, amely szerint „kötelességeink nemcsak az egyes élőlényekre, hanem a bioszféra egészére is kiterjednek. Mi több, ez a legfontosabb kötelességünk, a bioszféra fenntartása a gazdasági fejlődésnél is fontosabb” (Kovács 2008: 91).

A *Star Trek* pontosan abban az évben indult, amikor Boulding publikálta a fenti tézisét. Mivel a sorozat alapkonceptiója az, hogy egy kész minitársadalmat tuszkol az (elvileg) önmagára utalt csillaghajóba, várható, hogy űrutazó hőseink tevékenysége az

űrhajó-etikát példázza. Mégis, mint láttuk, a narráció már a narratív felvezetésben is a cowboy-etikával való azonosulásról árulkodik. És valóban, a *The Original Series* szereplői a Föderáció peremvidékén elhelyezkedő bolygókat kolóniákként említik, s ezek funkciója is az, hogy hogy erőforrás-lelőhelyként szolgáljanak a centrum számára. A következőkben megpróbálom bemutatni, hogy a *Star Trek* epizódjainak az alapszerkezete nem más, mint hogy a cowboy-etika újra és újra olyan problémákat eredményez, amelynek a megoldása viszont kivétel nélkül az űrhajó-etika irányelveinek megfelelően történik. Látni fogjuk, hogy ezek az irányelvek az adott korszaktól függően változnak, annak megfelelően, hogy a médiában éppen mi került fókuszba. Mégis, azokban az epizódokban, amelyek valamilyen szempontból ökológiai kérdéseket vetnek fel, általában a nememberi lényeket az emberekkel egyenlőnek tekintő biocentrikus szemlélet győzedelmeskedik az emberi érdekeket minden más fölé helyező antropocentrikus látásmód ellenében. A 2017-ben újraindított franchise eddig 5 évadot megélt új sorozata, a *Discovery* hasonlóan működik, a narratíva azonban itt nemcsak az ökológiai problémák megoldását extrapolálja a jövőbe, hanem egy pont után *magát* a klímaválságot is, aminek a retorikai stratégiáját és tétjét röviden bemutatom ugyan, de hely hiányában csak egy másik tanulmányban tudnám részletesen elemezni.

De vajon egyáltalán hogyan lehetséges, hogy egy olyan népszerű alkotás, mint a *Star Trek*, a technológiai fejlődés pozitívumai mellett tesz hitet, s *mégsem* korának kapitalista morálját legitimálja? Az űrhajó-etikát érvényesíteni kívánó különböző gazdaságpolitikai elképzelésekben közös pont, hogy a gazdálkodás alapja a rendszeren belüli ökoszisztémikus folyamatokhoz való alkalmazkodás, a fenntarthatóság. Fontos azonban megjegyezni, hogy a koncepció csak a szemléletet minősíti, a technológiai fejlettségre *nem* utal. A szóban forgó fogalmak történeti referenciái ugyanakkor nagyon is könnyen technooptimista keretbe helyezhetik a cowboy-gazdaságtól az űrhajó-gazdaságba való átmenetet.

A cowboy-etika történetileg a fehér emberek által meghódított területeken meghonosított vadkapitalista gazdasági mechanizmusokat legitimálta – s így az ipari forradalom technológiájával kapcsolható össze. Gondoljunk csak a vonat újszerűségének szinte minden westernben kötelező motívumára. Az „űrhajó-etika” ezzel szemben a fogalom referenciái alapján a 60-as években elindult űrtechnológiájához kapcsolható (*nem* pedig az amerikai őslakosok regeneratív gazdálkodásához, holott a „cowboy-gazdálkodásnak” ez is az alternatívája lehetne).¹ A „cowboy-gazdaságból” az „űrhajó-gazdaságba” való átmenet így valójában a környezeti Kuznets-görbe hipotézisét

---

1 A regeneratív gazdasági szemlélet „arra törekszik, hogy elősegítse és megőrizze az emberi egészséget és jóllétet egy fenntartható gazdaság keretei között”, aminek feltétele, hogy „a rendszer fogyasztása nem haladhatja meg a gazdarendszer termelőképességét, és a rendszer hulladékképződése nem múlhatja felül a gazda asszimilációs/újrahasznosítási kapacitását” (Jain 2021: 2). A tradicionális bennszülött közösségekre általában ez a fajta gazdaság szemlélet jellemző. Az őslakosok többnyire lakóhelyük földjének „örzökiént élnek, felismerve az élő folyamatok és a környezet természeti ökoszisztémák biofizikai áramlásainak és készleteinek regenerációja iránti felelősséget”; manapság éppen ezért hangoztatja az ökológiai gazdaságtan, hogy milyen fontos „összehangolni a modern tudományt az ősi bölcsességgel” (Zisopoulos et al. 2025: 9, 2).

szemlélteti, amely „fordított U alakú kapcsolatot feltételez a környezetkárosítás és a gazdasági fejlődés között” (Dasgupta et al. 2002: 147), s magyarázatot ad rá, miért lehet, hogy a fenntarthatóbb egyben technológiailag is fejlettebb. A Kuznets-görbe azt sugallja, hogy „a környezettudatos magatartás és a hathatós környezetvédelmi intézkedések mindig csak az anyagi jólét egy bizonyos fokán jelennek meg – azaz előbb pazarolnunk kell, hogy utóbb takarékoskodhassunk” (Lányi 2020: 14).

Az olyan epizodikus tv-műsorok esetében, mint amilyen a *Star Trek* sorozat is, kötelező strukturális mozzanat, hogy az epizód során „az alapszituáció egyensúlya megtörik, majd a végén ismét helyreáll, sőt, már az adott műfaj konvencióin múlik, milyen formában jön létre a narratív szakadás” (Mittel 2014: 76). A *Star Trek*ben a konfliktust igen gyakran a hatékonyságot növelő új felfedezés vagy a profitabilitást fokozó gépek okozzák, a „narratív szakadást” pedig újabb, immár pontosabb tudományos számításokkal és kevésbé káros technológiai invenciókkal „foltozzák” be. Az epizodikus narratíva strukturális szükségszerűségeit mindez csodálatosan összeegyeztethetőnek mutatja a környezeti Kuznets-görbe struktúrájával. Így amikor az egyes epizódok (szándékosan vagy szándékolatlanul) utalnak a valós világot éppen foglalkoztató klímaproblémákra, a narratív megoldás egyszerre segít feloldozást nyerni a nézőnek az ökológiai büntudat alól, és tovább éltetni a technológiai megváltásba vetett reményt. Ez pedig korántsem magától értetődő, hiszen, mint Daniel Dinello egy teljes könyvvel bizonyítja, a sci-fi filmek túlnyomórészt technofóbiáról tanúskodnak (Dinello 2006: 1–2), az ökológiai problematika beemelése esetében pedig méginkább effajta attitűdöt várhatnánk. Az antropocén kialakulásának okait illető domináns nézet szerint ugyanis éppen a technológiai előrelépések, az ehhez szükséges szemlélet és az erre épülő életmód vezetett a természeti erőforrások fokozott kimerítéséhez és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez (Grierson 2014: 2, 8), ami miatt a Kuznets-görbe „igazságát” is sokan megkérdőjelezik. Lányi András sarkos megfogalmazása szerint például

tévedésnek vagy egyenesen rosszhiszemű hazugságnak bizonyult az a technooptimista vélekedés is, hogy éppen az emberi képességeket helyettesítő technológiai újításoktól remélhetjük a nélkülözés és a társadalmi igazságtalanság különféle nemeinek felszámolását, az ember fogyatékoságainak „tökéletesítését” (Lányi 2020: 161).

A *The Next Generation* és a „globális felmelegedés”

A hidegháború csúcspontján elindított *Star Trek* jövőről alkotott víziója arra alapul, hogy a kortárs politikai bonyodalmak és társadalmi feszültségek ellenére sem *elképzeltetlen*, hogy az emberi faj nem pusztán a tudományos-technológiai fejlesztésekben jut előrébb, de megtanul versengés és háborúzás helyett együtt élni más fajokkal (Austin 2010: 67). Ha nem így lenne, már kihaltunk volna, sugallja a sorozat, bár ma már egyre inkább úgy tűnik, hogy ennek megakadályozásához egyéb tényezők is szükségeltetnének – nevezetesen a klímaváltozás problémájának felismerése és

kezelése. Az a gondolat, hogy a túléléshez nem egyszerűen technológiai fejlődésre, hanem a technológia zöld és szelíd irányba való átalakítására volt szükség, a sorozatban is megjelent, méghozzá nem véletlenül akkor, amikor a „globális felmelegedés”, ennek veszélye és okai is közbeszéd tárgyává váltak a médiában. A *Star Trek* első sorozata, a *The Original Series* (1966–69) még azelőtt lefutott, hogy az ökológiai válság lehetősége és a gazdasági berendezkedéssel való összefüggése a Római Klub 1972-es jelentésének köszönhetően igazán közismertté vált volna. A Reagan-kormányzat idejétől kezdve – a neoliberais gazdasági fordulatba és a szabadpiac hatásába fektetett remények folytán – viszont hosszú időre alábbhagyott az aggodalom, mivel hihetőnek tűnt, hogy el lehet kerülni a környezeti válságot, ha „a piacra bízunk a szennyezés (termék) árának és a mennyiségének szabályozását, s az állam a lehető legnagyobb mértékben a háttérben marad” (Kocsis 2002: 889), elvégre is a tulajdonosok nyilván nem akarnak kárt tenni a tulajdonukban és a környezetükben (Smith 1995: 133). Így a ma klímaválságnak nevezett jelenség először az 1988-ban indult *The Next Generation* ötödik évadában (5.9.), az 1991-es „Csak idő kérdése” („A Matter of Time”) epizódban kerül elő közvetett módon, majd két évvel később „A természet ereje” című részben („Force of Nature” – 7.9., 1993) vált központi témává. Mind a két esetben úgy, hogy a cselekményben elbeszélte esemény, amelynek révén a kérdéses probléma megnyilvánul, vagy egy másik civilizációt érint, vagy pedig egy másik civilizáció fejletlenségét és helytelen szemléletét minősíti. A téma időszerűségét jelzi, hogy „a klímaváltozásról szóló keret-egyezményt 1992-ben fogadták el a riói konferencián” (Hetesi et al. 2016: 58).

Az 1991-es, „Csak idő kérdése” című epizódban az Enterprise űrhajó segítséget nyújt egy bolygónak, ahol egy természeti katasztrófa következtében hirtelen lehűlt a klíma, amit az űrhajó tudósai úgy gondolnak orvosolni, hogy lézergyűk segítségével felszabadítanak néhány földalatti szén-dioxid-zárványt, ami az előrejelzés szerint gyors felmelegedést fog okozni – vagyis szándékosan váltják ki az „üvegház-hatást”, ami ekkor lett egyre gyakoribb téma a médiában, mint a jövő jelentős problémája:

1988-ban James Hansen amerikai meteorológus, a NASA munkatársa, az Egyesült Államok Kongresszusa előtt tartott beszédében már egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a légkörbe kerülő üvegházhatású gázok felmelegedéshez vezetnek. [...] Az előadással a sajtó is foglalkozott. Az éghajlatváltozás attól kezdve már nemcsak szakmai viták témája volt, hanem egy széles körű társadalmi vita részévé vált (Antal Z. 2014: 29).

A „Csak idő kérdése” epizóddal a *Star Trek* is beleszólt a vitába: ügyes retorikával úgy illusztrálja a néző számára, hogy miért lehet problémás az ember által kiváltott klímaváltozás (aminek a lehetőségét ekkor még igen sokan tagadták), hogy ezt egy természeti katasztrófa megoldásaként mutatja be. Amivel egy kalap alatt azt is demonstrálja, milyen kockázatos következményekkel járhat egy, a teljes planéta működését befolyásolni kívánó „bolygómérnöki” vállalkozás. Naomi Klein például így ír erről:

Az atomenergia és a bolygómérnökség [geoengineering] nem megoldás az ökológiai válságra; ezek pontosan azt a fajta vakmerő, rövid távú gondolkodást erősítik meg, ami miatt ebbe a zűrzavarba kerültünk. Ahogyan az üvegházhatású gázokat a légkörbe lövelltük, azt gondolva, hogy a holnap soha nem jön el, úgy ez a két rendkívül kockázatos technológia is csak még több veszélyes hulladékot termelne, miközben egyikhez sem kapcsolható világos kivonási stratégia (Klein 2014: 58).

Az Enterprise beavatkozása ugyan sikeres, a kiváltott felmelegedés viszont komoly turbulenciákkal jár, többek közt olyan vulkánkitöréseket eredményez, amelyeknek a törmeléke méginkább fokozza a problémát.² Szerencsére azonban a jövőbeli tudomány és technológia erre is megoldást kínál, s a bolygó klímáját végül visszaállítják az eredetihez hasonlóra. Az epizód tehát segít elképzelni a klímaváltozást, a bolygómérnökség esetleges hatásait, ugyanakkor mégis bizalmat indítványoz a koncepcióval kapcsolatban – legalábbis amikor semmilyen más út nem járható.

Az 1993-as, „A természet ereje” című epizódban az Enterprise-től a Föderáció egy távoli bolygójának tudósai kérnek segítséget, ugyanis méréseik és az abból alkotott tudományos hipotézisük szerint bolygójuk a közeljövőben el fog pusztulni a környező űrjárműforgalom következtében; a bolygó körüli űr szerkezetére bomlasztó hatással van az űrutazást lehetővé tevő térhajtómű kibocsátása. A Földet is magába foglaló bolygók szövetsége ugyan kivizsgálásra érdemesnek tartja az ügyet, az alatt az idő alatt azonban, amíg a megfelelő bizonyítékok összegyűlnek, a bolygó elpusztulna, így az egyik tudós egy öngyilkos merénylet keretében szándékosan előidézi a megjósolt katasztrófát. Ezzel pedig valóban eléri azt a hatást, hogy a térhajtóművek sebességét korlátozzák a térségben. A történet számos szempontból világos analógiát mutat az ökológiai válság vízióival. Az űr szerkezetének szétesése a földi környezet „életfenntartó rendszereinek” az ipari jellegű tevékenységek általi megrongálódására, károsodására rímel, a térhajtóművek káros hatása a 20–21. századi földi járművek széndioxid-kibocsátásával analóg. Az pedig, hogy a politikai döntéshozatal nem követi vagy legalábbis nem elég *gyorsan* követi a tudományos előrejelzéseket (ami miatt a főszereplő (öko)terrorista merényletre kényszerül), a közelmúlt földi történelme során is alapvető jelentőséggel bírt. Végül is ez tette lehetővé, hogy a felmelegedés átlépje azt a küszöböt, amikor a krízis már nem megakadályozható, és hozzájárult ahhoz is, hogy a „poszttermészeti világhoz” való alkalmazkodás se haladjon megfelelően. Mint Richard Mosey írja:

A tudományt a politikai húsdarálóban felszeletelik és feldarabolják. A tudósok rossz munkát végeztek a problémák sürgős voltának közvetítésében és a nyilvánosság

---

² Érdekes, hogy a vulkáni hamu hatása a Föld bolygómérnöki lehűtésének módszere utáni kutatás során is felmerült mintaként: „A szulfát sztratoszférába permetezését gyakran Pinatubo-opciónak is nevezik, a Fülöp-szigeteki Pinatubo-hegy 1991-es kitörése után. A legtöbb vulkánkitörés hamut és gázokat juttat az alsó légkörbe”, és „a permet a sztratoszférában marad nagyjából egy-két évig, míg a globális hűtési hatásai még tovább tarthatnak” (Klein 2014: 258).

számára érthető módon történő bemutatásában. A rövid távú haszonszerzésben és a vállalati pártfogásban érdekelt önző politikusok pedig a múltban is megakasztottak minden komoly intézkedést, és valószínűleg a jövőben is ezt fogják tenni. (Mosey 2009: 48.)

A *The New Generation* említett két epizódja tehát szinte a „globális felmelegedéssel” kapcsolatos kérdések allegorikus megjelenítésének tekinthető: egyik epizód sem utal közvetlenül az ábrázolt események földi „előzményeire” vagy párhuzamaira, a minta azonban felismerhető. Mindkét epizód a kortárs ökológiai problémáknak a másokra való projektálása segítségével éri el, hogy az eseményekben a nézők úgy szembesüljenek a saját jelenüket foglalkoztató problémákkal és kapjanak javaslatokat a megoldására, hogy az üzenet közben ne legyen didaktikus. Ne keltsen büntudatot a közönségben, és egyszersmind hihetővé tegye, hogy a technológia megoldással fog szolgálni.

Bár a riói egyezményt 1992-ben írták alá, az intézkedések csak 1995-ben léptek hatályba – amikor a *Voyager* sorozat is indult. Ebben a sorozatban jól érzékelhető nemcsak a klímaváltozás tudatosulásának folyamata, de a probléma komplexitásának és társadalmi/politikai dimenzióinak a felismerése is. Eleddig a *The Next Generation* epizódjai közül azok, amelyek a globális felmelegedés témáját idézik fel, a problémát többnyire természeti jelenségként, az emberi tevékenység „véletlen” mellékhatásaként vagy éppen szándékos, ám jóindulatú beavatkozás következményeként értelmezték, míg a megoldás halogatását a tudományos bizonyítás szükségszerű lassúságával magyarázták. A *Voyager*ben megjelenő klímaallegóriák viszont már egytől egyig a környezet profitmaximalizáló célzatú kizsákmányolásához kapcsolódnak. A következőkben bemutatott két rész a környezetszennyezést tematizálja; a téma aktualitásáról árulkodik az ugyanebben az évben a mozikba kerülő *Zavaros vizeken* és a két évvel későbbi, Oscar-díjjal is jutalmazott *Erin Brockovich* is.

A *Voyager* és a környezetszennyezés

Az 1998-as, „Éjszaka” című epizódban („Night” – 5.1.) a *Voyager* csillaghajót megtámadja egy faj, de gyorsan kiderül, hogy tévedés történt, valójában egy harmadik faj – az ún. „malonok” – hajóját próbálták működésképtelenné tenni. Mégpedig azért, mert ezek a hajók „téta-sugárzást” bocsátanak ki, ami halálos méreg a helyi civilizáció lakosainak a szervezetére. A sugárzás azonban nem véletlen: a malon civilizáció ipari hulladékát szállítják a szektorba. Ugyanebben az évadban a sorozat még egyszer visszatér a malon környezetszennyezés témájához. A „Bosszúvágó” című epizódban („Juggernaut” – 5.21., 1999) egy malon hajó balesetet szenved és a felrobbanás küszöbén áll, ami az egész szektort elpusztítaná. A *Voyager* megpróbálja megakadályozni a robbanást, eközben azonban kiderül, hogy a „baleset” mögött egy kizsákmányolt munkás áll, aki így áll bosszút a munkaadóin és a világon.

Ezek az epizódok nem allegorikusak vagy metaforikusak: egyszerűen a jövő univerzuma egy kifejezetten „elmaradott” civilizációjának a jellemzőjeként ábrázolják a

fenntarthatatlan életmódot, ami egyszerre menteteti a néző világának aktuális állapotát (amely így a „fejletlenség” velejárójának mutatkozik), és jelzi a változás szükségességét (ami „fejlődésként” idealizálódik). A Voyager terében leképeződő jövő civilizáció ugyanis már túl van az efféle problémákon. Janeway kapitány a malonoknak felajánl egy szerkezetet, amellyel az oly veszélyes melléktermék átalakítható, pontosabban a hulladékot vissza lehet forgatni energiává – amivel a sorozat világosan és hangosan hitet tesz a környezetvédelem és az újrafelhasználás mellett. A narratíva azonban nem áll meg itt. A „Bosszúvágó” című epizód, amely a sci-fi műfaját az ökohorrorral kombinálja, a korábbi rész ökológiai következményeinek a továbbgondolása. A katasztrófa azért következhet be, mert az „Éjszaka” című epizódban a malon vezető nem fogadja el a zöld technológiát – mondván, hogy a hulladékszállításból él: „Az önök technológiája rövid úton ellehetetlenítené a szemétszállítási iparágat, én pedig feleslegessé válnék”. A malon gondolkodás ezek szerint pontosan követi a kapitalizmus logikáját, amelyben

a természet absztrakt érték, kiszakítva természetes környezetéből, az értékáramlás gazdasági körforgásába integrálva. A természet komplexitása egy egyszerű, fetiszizált kategóriává redukálódik: természeti tőkévé. Ez lehetőséget ad a közgazdászoknak arra, hogy a természettel úgy számoljanak, mint bármely más eszközzel. A hulladékot az élő szervezetek és a szerves-szervetlen kapcsolatok összességének figyelembevétele nélkül dobják be a bolygórendszerekbe. (Altvater 2016: 149.)

Erre az eljárásra, amelyet a közgazdaságtanban externalizációnak neveznek, Altvater a bányászatot hozza példaként, ahol a nyersanyag-kitermelésnek negatív kumulációs hatása van: először jön a kitermelés csúcса, végül azonban csak egy fekete lyuk marad (uo. 148). Az epizód címét adó „éjszaka” tökéletesen megfelel a „fekete lyuk” e képzetének. Janeway végül beomlasztja az átjárót, amivel megakadályozza, hogy a szemétkerítés profitábilis legyen.

A „Bosszúvágó” című részben a malon kapitány azzal érvel, hogy a szemét máshol történő kidobásával a gyönyörű malon világot védi. A Voyager hajógépésze kifakad: „És vajon hány világot volna hajlandó beszennyezni, hogy a világa ilyen szép és tiszta maradjon?” A kérdés nem pusztán a logikája vagy a szenvedélyessége miatt figyelemreméltó, hanem a relevanciája miatt is: a való világban éppen a 90-es években elkezdődött globalizáció az, amelynek során a környezetszennyező cégek – az adókedvezmények és az olcsó munkaerő miatt – a harmadik világba tették át a székhelyeiket és a szemetüket, ekképp a fejlődő országok lakosságával fizettetve meg a nyugati világban már erősödő környezetvédelem ökológiai árát (György 2000: 201). Ami ráadásul azt az illúziót kelti, hogy minden rendben van, hiszen – mint Janeway is mondja a mérgező antianyag-lerakatról – „amit nem látunk, arra nem gondolunk”.

Mint láttuk, az eddig említett epizódnarratívákra többnyire az volt a jellemző, hogy az antropocént kialakító *anthropos* szerepét az alkotók valamely elmaradott idegen fajra osztották, ami lehetővé tette, hogy a nézők Másokra projektálják az ökológiai bűntudatukat, míg a néző „ideális énjét” képviselő hősök a fenntarthatóság élharcosainak

a szerepében tetszeleghetnek. A sorozat egyik korai epizódja 1995-ből ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy megértsük, valójában mi az, ami miatt büntudatot érezhetünk. A *Voyager* történetének meghatározó tényezője, hogy egy anomália során a hajó az űr egy olyan szegmensébe – az ún. Delta-kvadránsba – került át, ahonnan nem tud kapcsolatba lépni a Föderáció egyéb hajóival, tehát magára van utalva. Ennek ürügyén újra és újra felmerül az energia elégségségének a kérdése, és sok szó esik a pazarlás elkerüléséről. Mint már volt róla szó, a *Star Trek* űrhajói térhajtóműveket használnak, ezek energiaellátása pedig egy dilithium nevű ásványi anyag segítségével történik. Első pillantásra úgy tűnik, csupán az utánpótlás okoz gondot, ám gyorsan kiderül, hogy más is a takarékoság mellett szól. Például az, hogy az energiahasználat mellékhatásokkal jár (amire „A természet ereje” epizód már reflektált), sőt a megszerzése is kárt okoz a környezetnek.

Az első évad 5. epizódja („A felhő”) azzal kezdődik, hogy a kapitány kávéra vágyik, a replikátor azonban nem vehető a megszokott módon igénybe, mert a gép ugyan minden anyagot képes szintetizálni, viszont ehhez óriási mennyiségű energia szükséges, aminek a beszerzése, mint láttuk, nehézkessé vált. Ezért Janeway kapitány elhatározza, hogy egy, a hajó elé kerülő, a *Star Trek* világában használt energiahordozóban gazdag „omikronrészecskékből” álló felhőből gyűjt erőforrást a hajó és a legénység, no meg saját igényeinek a kielégítéséhez. Rá kell jönniük azonban, hogy a felhő egy életforma, amelyet a hajó megjelenése károsít, a felhő önvédelmi mechanizmusai pedig a hajót károsítják. Janeway kapitány ekkor habozás nélkül úgy dönt, hogy „jóváteszí” az életforma elleni bünt, és a fotontorpedókkal „bevarrja” a sebet, amit a hajó a felhő-lényen ejtett. A szituációnak az erőforrás-kitermelés – például az olajbányászat – során okozott környezeti károkkal való párhuzama eltéveszthetetlen, de a helyzet *orvoslásának* a képessége és az arra való hajlandóság is figyelemreméltó. Janeway felelősséget vállal a kárért, és példát mutat a saját maga által elkövetett hiba jóvátételében – ahogyan azt a klímaegyezmények az egyes nemzetektől várják.

Az epizódban mégsem ezek a mozzanatok, hanem a szóban forgó létforma ábrázolása a legérdekesebb. A felhő a sorozatban megszokott és az emberekkel egyenlően kezelt idegenekkel ellentétben nem humanoid, sőt más eddig ismert lényhez sem hasonlít. Látszólag különálló részecskékből áll, ám, mint Janeway rájön, organizmusként működik, mert a „sebesülésre” védekező mechanizmusokkal reagál, és az is felvetődik, hogy az űrhajóra ható fizikai erőhatások, áramlatok a „keringési rendszernek” a részei. Az űrhajó és a fegyverek okozta „seb” begyógyításának szándékát a lény nem ismeri fel, így Janeway szerint el kell terelni a figyelmét, mint a kutyáét, amikor fájdalmas kezelésnek vetjük alá. Az említett organikus analógiák azért figyelemreméltóak, mert az életformát az epizódban nem mutatják „intelligens” létformának (hiszen hangsúlyosan egy kutyához hasonlítják), mégis magától értetődő, hogy helyre kell hozni a benne tett kárt. Ha az eset a környezetben a luxus-életszínvonalat (kávé) kiszolgáló erőforrásigény kielégítése következtében kialakuló akaratlan károkozást

idézi fel, akkor az a kár helyrehozására irányuló imperatívusz immár nem abból ered, hogy a Voyager ki van szolgáltatva a felhőnek, hanem abból, hogy elismeri a felhő önértékét, valamint az élethez és egészséghez való jogát, ami a mélyökológia szemléletének beszivárgását jelzi a sorozatba.

A mélyökológia azt vallja, hogy *minden* élet egyenlő, és egyetlen élet sem fontosabb a másíknál, amit az irányzat alapító atyja, Arne Næss „bioszférikus egalitarizmusnak” nevez (1995: 151). Azt tanítja továbbá, hogy az ember kitejeshet és nagyobb érettségre tehet szert, ha a természetben próbálja megtalálni magát és kölcsönhatásba lép azzal, hiszen eleve a természeti közösség egyszerű kiterjesztései vagyunk (Næss 1989: 175, 165; Capra 1996: 7). Ez az önvizsgálatra biztató szellemiség az epizód egy másik szálában összponstosul, amely arról szól, hogy a kapitány őslakos indián elsőtisztjéhez fordul spirituális útmutatásért, és arra kéri a férfit, hogy mutassa meg, hogyan tud spirituális kapcsolatba lépni állati „szellemvezetőjével” az álmok „felhőjében”. Az epizód ahelyett, hogy babonaként utasítaná el a rituálé mögött álló természetvallást, pszichológiai eljárásként gondolja újra azt.

Az ezredforduló után ez a fordulat negatív kritikák özönét kapta: az őslakos mítoszok iránti érdeklődést ekkor már úgy kezelték, mint ami „az őslakos »területek« nyugati gyarmatosítását folytatja, beleértve a tudását is” (Owen 2008: 19), és „miközben megpróbálja bemutatni, a show valójában hiteltelenné teszi az őslakosok tudását és életmódját” (Garcia-Siino 2022: 51). Ökokritikai szempontból azonban talán nem ennyire problémás az epizód, amelynek a szóbanforgó mozzanata lazán az epizód bioetikai témájához kapcsolódik, amennyiben azt próbálja megvalósítani, amit a mai ökokritikai szövegek a szekuláris világban a tudomány tárgyává tett természet „újravarázsosításának” hívnak (Parker 2020: 42). Hiszen az állati szellemvezető hatásának az elismerése hallgatólagosan jótékonynak tekinti az őslakos mitológia azon aspektusát is, amely szerint a nememberi lények is lélekkel bírnak, sőt olykor isteni hatalommal az ember felett.

Az ökoantropológia szerint az effajta hitvilágok mindig és mindenhol védelmet jelentettek az élővilág számára az emberi túlkapásokkal szemben. A bennük megfogalmazódó látszólag irracionális tabuk „ökológiailag racionálisak”, vagyis az emberi érdekek szempontjából rövid távon károsak, az adott ökoszisztéma egésze szempontjából viszont hosszú távon hasznos viselkedésre ösztönözték a bennszülötteket például a túlvadászat vagy az állatokkal szembeni kegyetlenség tiltásával (Burch 2007: 129; Maiteny 2012: 54). Az, ahogyan Janeway az omikronmezőt képező felhő entitásával szemben viselkedik, a természeti világhoz való indián viszony modern, tudatos megfelelője. És nem utolsósorban azt a modern mítoszt is felidézi, amely a túl sokat akaró emberi (vagy humanoid) faj(ok) és a környezet kapcsolatát a kórokozó és a gazdaszervezet viszonyaként látta, s a környezeti problémákat betegséggént teszi könnyebben elképzelhetővé. Ez az ábrázolási mód viszont a Gaia-hipotézisben testet öltő szellemiség szándékos vagy akaratlan hatását, illetve tudományos hitelét jelzi a sorozatban.

Gaia-hipotézis és kibernetika

Az 1991-ben megjelent *Gaia, The Practical Science of Planetary Medicine* című könyvében Lovelock azt állította, hogy a bolygó „elégé hasonlít egy élő szervezethez ahhoz, hogy betegségnek vagy sérülésnek legyen kitéve”. És bár Gaia öngyógyító, „az emberek száma és ennek zavaró hatása oly mértékben megnőtt, hogy jelenlétünk érzékelhetően úgy hat Gaiára, mint egy betegség”, ami ellenreakciót vált ki, azzal a céllal, hogy „elpusztítsa a betolakodó kórokozókat” (Lovelock 1991: 153). A Gaia-hipotézis neve (szándékosan) a névadó Földanya-istennő kultuszára játszik rá, s annak idején szinte azon nyomban összekapcsolódott a hippimozgalom által is elősegített neopogány spirituális vallásos mozgalmak ágendájával (Farkas 2024: 62, 65; Hay 2002: 24). Szimptomatikus, hogy a *Voyager* is egy olyan epizódban idézi fel a koncepciót, amely egyébként az amerikai őslakos mitológia előtt is tiszteleg. Lovelock Gaia-hipotézise maga azonban nem annyira a misztikumot és a tudományt, hanem sokkal inkább az *organikust és a technológiai*t egyesíti a koncepcióban. Méghozzá oly módon, ami nagyon is jól illik egy technooptimista sci-fihez. A koncepciót megalapozó 1979-es *Gaia: A New Look at Life on Earth* című könyv szerint ugyanis a Föld és az összes rajta található biológiai életforma együtt egy „kibernetikai” rendszert alkot, mivel az élőlények működése az információáram és a visszacsatolások révén tartja fenn a légkör stabilitását (Hayles 2024: 91; H. Nagy 2019: 28).

A kibernetika persze sokkal inkább a robotokat juttatja a néző eszébe – joggal, hiszen a kibernetika a gépek önfenntartó működésének a lehetőségét is kutatta. A sci-fi koncepciója pedig szinte elválaszthatatlan a jövőbeli mesterséges intelligenciát illető fantáziáktól, és így van ez a *Star Trek*ben is, ahol a technooptimizmust olykor éppen a robotok fenyegetése által előhívott technofóbia tartja egyensúlyban. A *Star Trek: The Original Series* Blake Tyrrell általi 1979-es elemzése a mesterséges intelligenciát következetesen úgy ábrázolja, mint ami az ember riválisaként jelenik meg a hatalomért folytatott harcban. A főszereplő emberek (és humanoidok) a kreativitás, az érzelmek és az empátia képességére támaszkodva győzedelmeskednek a robotok felett (Tyrrell 1979), amelyeket az éppen domináns technológiának megfelelően ekkor még szinte mindig emberszerű felépítésű és individuális gépként képzeltek el.

A *The New Generation* – amelyben az egyik főszereplő, Data egy jóindulatú android – látszólag távolodik ettől az antropocentrikus szemlélettől. Data azonban pontosan azért lehet a legénység egyik legfontosabb tagja, mert epizódról epizódra bizonyítja, hogy vannak vágyai és érzelmei, azaz emberszerű, ami a sorozat emberközpontúságát inkább megerősíti, mint aláássa. Ezzel szemben a *The New Generation*tól kezdve a Borg jelenítette meg azt az új rémálmot, amelyben az emberi szervezet egy nagyobb mechanikus gépezet részévé válik, megfosztják individualitásától, elfojtják az érzelmeit és egy tisztán racionális és funkcionális tevékenységre kényszerítik (Cornea 2007: 230). A legtöbb említett esetben ez a halálnál is rosszabb állapotként tűnik fel.

Am ha egy „kibernetikus rendszer” nem fenyegeti a szubjektumként való létezését, a sorozatban nem negatív a megítélése. A „Jelek a homokban” című részben egy bolygó

terraformálása során derül ki, hogy az élettelelnek gondolt planétán egy szilikon-alapú létforma él, amely védekezni kezd a lakóhelyét elpusztító és saját kedvük és céljaik szerint átalakító emberek ellen. Mint Spering rámutat, a terraformálás már az epizód elején is hübrisztikus és antropocentrikus tevékenységként jelenik meg (2022: 318), amely kezdetben azért csodálatraméltó, mert „életet teremt”. Ám hamarosan kiderül, hogy valójában inkább pusztít, amennyiben egy eddig nem ismert életformát veszélyeztet.

A bolygó földjéből a hajón ragadt szilikon minta ugyanis kommunikálni kezd, és megérteti az emberekkel, hogy vissza szeretne jutni az „otthoni földre” (ez adja az epizód eredeti címét). Az Enterprise űrhajó legénysége a kérés teljesítése mellett dönt, ám nem azért, mert az életforma fenyegető vagy emberszerű, hanem pusztán azért, mert kétségkívül él. Hasonló a helyzet az „Evolúció” című epizódban is, ahol a hajóorvos fia tanulmányi célból, véletlenül „életre programoz” néhány nanobotot, amelyek saját magukat továbbprogramozva örült iramban fejlődni és szaporodni kezdenek. Picard kapitány végül kiteszi a nanobot-közösséget egy lakatlan bolygóra, hogy saját társadalmat és civilizációt építhessenek. Az élet tisztelete ezekben a részekben már a nem-organikus entitásokra is kiterjed, amit az entitások kommunikatív képességei indokolnak. És miért éppen ez?

1980-ban megjelent *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living* című könyvében Maturana és Varela „azt állították, hogy az élő rendszerek kognitív rendszerek, és az élet mint folyamat a megismerés folyamata. Ez az állítás minden idegrendszerrel rendelkező és idegrendszer nélküli szervezetre érvényes” (Hayles 2024: 89). Az említett epizódok így összekötik a „kibernetikait” és az élő, miközben a Lovelocki Gaia-elméletet is felidézik (hiszen Lovelock magát a bolygót is efféle rendszerként képzelte el). És bár első pillantásra a „Jelek a homokban” csak egy kitalált életformának az élethez való jogát ismeri el, az „otthoni föld” élő, érző és kommunikáló entitásként való elgondolása, illetve a szóbanforgó „földet” a saját érdekében, meggondolatlanul átalakító humanoid faj viselkedése a néző jelenének ember-Föld viszonyait is igen jól jellemzi.

Mint láttuk, a *Voyager* hat évvel későbbi, „Felhő” című epizódja hasonló tiszteletet árul el a nem-antropomorf élet iránt, mint a „Jelek a homokban” és az „Evolúció”, hipertextusként pedig itt is felmerült a Gaia-hipotézis. A *Voyager* „A 12-es szint kísértete” című, 2000-ben készült epizódjában („The Haunting of Deck Twelve” – 6.25.) a *Voyager* újjól egy felhőbe kerül, ahonnan egy „elektromágneses” életforma bejut a *Voyager* űrhajó rendszereibe, megtanulja használni ezeket, majd hamarosan kommunikálni is képes lesz, és azt követeli, hogy vigyék vissza a felhőbe, ahonnan származik.³ Amint azonban kiderül, az „otthona” addigra feloszlott, haragra gerjed: először meg akarja ölni, ki akarja túrni a *Voyager* legénységét, hogy a hajót tegye lakhelyévé.

---

³ Így az epizódban megjelenő életforma nemcsak azért „kísértet”, mert a narratívában ehhez hasonlítják testetlen jelenlétét, hanem azért is, mert elég erőteljesen felidézi a „Jelek a homokban” üzenetét, „szellemét”.

Janeway azonban felismerteti vele, hogy az emberek nélkül nem tudja karbantartani a technológiát, így az ő életformája és a humanoidok kölcsönösen egymásra vannak utalva, ha túl akarják élni a kalandot. Az epizód az életformák interdependenciáját hangsúlyozza a földönkívüli (és ezeken keresztül a földi) ökoszisztémákban, de az ökoetikai üzenet nem redukálódik erre.

Ez az epizód már nemcsak az antropomorfizálást, de a „Felhő”-re jellemző zoomorfizálást is elkerüli. A „Jelek a homokban” szilícium-entitásának ábrázolásmódját pedig abban haladja meg, hogy hangsúlyozza a hajót „megszálló” intelligencia és a hajó rendszereinek kompatibilitását, s ezt az ábrázolás a megfogalmazás szintjén is az „elektromossághoz” köti. Az epizód így voltaképp élő szoftverként képzei el a 12. szint kísértetét, amely ugyanakkor az organikus életformák egy *sajátos variánsának*, nem pedig azok ellentétének vagy ellenségének minősül. Ezt még inkább megerősíti, hogy az ismert recept helyett, ahol az öntudatra ébredő MI a hatalomért és/vagy a szabadságért küzd, a „kísértet” az ökohorroroknak megfelelően csak az otthonát védi, a humanoidokkal pedig pusztán azért kerül ellenséges viszonyba, mert azok (megint csak akaratlanul és tudatlanul) megfosztották ettől. Ebben az epizódban a számítógépes rendszer és az organikus közösség már csak a „huzalozás módjában” különbözik egymástól. Arra azonban még 17 évet várni kellett, hogy ne csak a két közösség egymás mellett élése, hanem együttélése, sőt összefonódása is elképzelhető legyen.

Poszthumán szimbiózis a *Discovery*ben

Amikor a *Star Trek: Discovery*t 2017-ben sugározni kezdték, a kibernetika fogalma már egyáltalán nem volt bevett kifejezés az „élő rendszerek” általános leírására, sőt éppen a számítógépes rendszereknek az organikus rendszerekkel való összekeverhetősége miatt kezdték egyre kevésbé használni. A Gaia-konceptió népszerűsége – többek közt a 2009-es *Avatarnak* köszönhetően – tovább nőtt, de az információs technológiával való kapcsolata, a két diszciplína „cinkossága” egyre inkább elhomályosult. A számítógépes rendszerek természet-szimulációként való elgondolása a *Star Trek: Discovery*ben is a háttérbe szorul. Ezért is lehetséges, hogy a felerősödő ökológiai problematika, amelyet a *Voyager* idejében még globális felmelegedésnek, a *Discovery* megjelenésekor viszont már klímaválságnak neveztek, időnként kifejezett technofóbiával társul. A sorozat második évada éppen az MI elszabadulásának a klasszikus témáját dolgozza fel, oly módon, amely arról árulkodik, hogy az alkotók a kibernetikát és a természetet a jól ismert tradíciónak megfelelően egymást kizáró kapcsolatban, nem pedig analógiában képzei el. A koncepció szerint az MI célja egyenesen az organikus élet minden formájának kiirtása. Ennek ellenére a jövő „zöld” technológiáját mégis a természet és a technológia összeshöződése jelenti a sorozatban, méghozzá éppen a két, látszólag radikálisan különböző terület rendszerszerűsége miatt.

A *Discovery* bevezető évada egy felfedezés köré épül: a hajó „asztromikológusa”, Paul Stamets (aki a nevét egyébként egy valódi mikológusról, azaz gombakutatóról kapta) feltalálja a már addig is oly sok baj forrásaként megjelenített térhajtóművet felváltó „spórahajtóművet”. Az utazás ettől kezdve a gombafonalak hálózatán folyik, amelyről a kapitány „A kontextus a királyoké” („Context is for kings”) című epizódban egyenesen „galaktikus ökoszisztémaként” beszél. Ez a képzet újólaga a Gaia-elméletet idézi fel, csak éppen most a gombahálózat révén érzékelteti a bolygó entitásai közti interdependenciákat. Susan Simard biológusnő bizonyította 1997-ben, hogy „a növények közti szénátadás földalatti kapcsolatokon keresztül, közvetlenül történik a gombák csőszerű hifáinak segítségével”, vagyis az erdő fáit a gyökérzetükhöz szövődő gombák egy egységes hálózatba kapcsolják össze. A gombák működése így

segít elképzelnünk, hogy az ember is sokfajú lények közössége; úgynevezett holobionta, vagyis olyan létező, amely nem egységes és különálló szervezet, hanem különböző életformák, biomok bonyolult kapcsolati hálózata. Ahogy világunk, beleértve a kultúrát, a hagyományt is, rendkívül sűrűn összekötött komplex rendszerek sokaságából áll. (H. Nagy 2023: 69.)

A gombahálózat ugyanakkor nem pusztán az ökoszisztéma fogalmát segíthet újólaga megérteni más kortárs irodalmi és vizuális művekhez hasonlóan (vö. Borbíró 2024: 97–98), hanem ennek a rendszernek a „kibernetikus” jellegét is új fényben láttatja. Simard felfedezésének jelentőségét a hipotézist kidolgozó professzor, „az akkoriban felfedezett és frissen beüzemelt world wide web, azaz világháló jelentőségéhez, sőt jellegéhez hasonlította” (Federmayer 2023: 55). Feltehetőleg ennek köszönhető azután a Simardtól származó és az erdei ökoszisztémákra használt „wood wide web” fogalom is, amely egyszerre játszik rá az organikus rendszereknek a szervesen információs hálótól való különbségére és az ahhoz való hasonlóságára. A hifarendszer vizuális felvillantása a *Discovery*-ben például az agy neuronhálózatát is imitálni látszik, illetve az ereket vagy akár a test strukturális vázát is a néző eszébe juttathatja. Valóban, Stamets sokatmondó módon úgy magyarázza el a gombarendszer működésére irányuló kutatást, hogy „el akartunk jutni a galaxist összetartó erekhez és izmokhoz” („A kontextus a királyoké”, 1.3. 27:36).

A sorozat mindent megtesz, hogy elősegítse ezeknek az analógiáknak a megteremtését, hiszen éppen ezek révén válik hihetővé, hogy a gomba az űrutazás fogalmának a forradalmasításához vezethet. A spórahajtómű segítségével a hajó egy szempillantás alatt jut el a tér egy másik, távoli pontjára, a (nem túl világos) koncepció alapja pedig, úgy tűnik, az, hogy a spórák révén létrejövő gombafonalak nemcsak a Földet, hanem az űrt is behálózzák, és így az erekhez és a neuronhálózathoz hasonlóan útvonalak sűrű hálózatát kínálják az űrhajónak a féreglyukakon belül, amelyek (köztudottan) lerövidítik a távolságot a tér két pontja közt, és így gyorsítják fel az utazást. A hajó úgy halad, ahogyan az asszociáció működik az ideghálózatban – vagy ahogyan az internet

egy pillanat behívja a fogalmat, amelyre a felhasználó rákeres. Így a hifarendszerben való utazás a *Discovery*-ben kifejezett párhuzamba kerül az internetes szörföléssel, amit megerősít az utóbbi metafora hajózási jellege is.

Szemben a *Star Trek*-franchise korábbi részeivel, ebben a sorozatban a szereplők egyértelmű kijelentéseket tesznek arról, hogy a sorozat világának múltjában – azaz a néző jelenében – a technológia működtetéséhez használt energiához való hozzáférés miként károsította a környezetet a Földön, és milyen negatív hatással volt mindez a társadalmi-gazdasági viszonyokra. De a Kuznets-görbe is működni látszik: most kiderül, hogy az emberiség valóban azért tarthat ott, ahol a *Star Trek* univerzumában tart, mert miután „a Földet majdnem megfojtotta a légszennyezés”, mondja a tudós, „mindannyian észhez tértünk, és egy generáció alatt a kenyérpirítóktól a teherautókgig mindent napelemekkel szereltek fel. Tegnap napelemek, ma pedig gombok.” Vagyis ebben a sorozatban a spórahajtómű találmánya jelenik meg úgy, mint amelynek le kellene számolnia az örökölt és az új utazás ellenére is tovább élő „cowboy-ökológiával”, és valódi „úrhajó-gazdasággá” kellene tennie az úrhajóval szimbolizált társadalmat. Az új technológia pedig már önmagában is tökéletesen szimbolizálja a célt, hiszen az elv az, hogy a hajó a gombafonalak által kialakított útvonalakon közlekedve kihasználja ugyan az organikus rendszerek önfenntartó működése által nyílt „kiskapukat”, de nem zsákmányolja ki, nem károsítja ezeket a rendszereket.

Ezúttal tehát már nem a számítógépes rendszer szimulálja a természetet, hanem a természet működik a szelíd zöld technológia alapjaként a kapitány által „szerves hajtóműnek” nevezett rendszer formájában. Mint volt róla szó, a 20. század *Star Trek* sorozataiban a Borg volt a legfőbb ellenség, amely azzal fenyegetett, hogy az emberi testeket gépi hálózatba kötve és különálló individuális szubjektivitásukat megszüntetve egy óriás „kibernetikus organizmus” mátrixába „asszimilálja” őket. A *Discovery* megoldása az ökológiai kihívásokra mégis az, hogy a hajó navigációs mechanizmusává válva Stamets önkéntesen kiborggá alakul, és bizonyos értelemben egyesül a géppel. Az így kialakuló rendszer pedig tökéletesen megfelel a szerves és szervetlen élő rendszerek „kibernetikai” definíciójának: a hajó a benne lezajló ember–állat–gomba–gép szimbiózis következtében önvezérlő és önfenntartó rendszerré válik.

Vajon az immár magától értetődő internet, amelynek virtuális hálózatába a felhasználók örömet és önkéntesen „asszimilálódnak”, mennyiben járulhatott hozzá, hogy a *Discovery*-ben Stamets ne váljon szörnyeteggé? Vajon az, hogy az MI-t immár nem öntudatra ébredő androidként, hanem egyre gyakrabban a hálózat kumulatív intelligenciájaként gondoljuk el (vö. Farkas 2022: 204), mennyire segített abban, hogy a Gaia-elmélet összefésülhetőnek tűnjön az információs hálózat koncepciójával? A Stamets által navigált posztumán ember–gomba–gép létforma implikációit talán Braidotti szavaival lehetne leginkább érzékeltetni, aki szerint „a kortárs technokultúrának a társadalmi képzeletben oly erős mutáns vagy hibrid szimbolikája” (Braidotti 2002: 139) akkor lesz az ökológiai igazságosság iránti igény kifejezésére is alkalmas, amikor „az én és mások közötti kapcsolat érzésének felerősítésére alapul, beleértve a nem emberi vagy »földi« másokkal való kapcsolatokat is”, ami „megköveteli és erősíti az énközpontú individualizmus elutasítását” (Braidotti 2013: 48).

Technopessimizmus és komplex narratíva

A *Star Trek: Discovery* 2017-ben indult – pár hónappal azután, hogy az (először) elnökké választott Donald Trump bejelentette, hogy az USA kilép a 2015-ös párizsi klímaegyezményből, amelyben „a fő célkitűzés az volt, hogy a globális átlaghőmérséklet-növekedés ne legyen 2 Celsius-foknál több, mint az iparosodás előtti korokban” (Hegyeshalmi 2020). A sorozat atmoszférája a 21. század második évtizedében fokozódó klímaszorongságnak megfelelően nemhogy nem olyan felhőtlenül bizakodó, mint amilyen a 20. századi sorozatok voltak, de egy olyan jövőbeli történelmet rajzol fel, amely az előző sorozatokkal szöges ellentétben végül is nem a klímaválság megoldását extrapolálja a jövőbe (ahogyan azt Stametsnak a napelemekről szóló kiselőadásából sejthetnénk), hanem éppen ellenkezőleg, egy *galaktikus ökológiai és társadalmi válságot* prognosztizál (amelyben a néző felismerheti saját kora hibáit és ellentmondásos megoldásra törekvését egyaránt). De vajon mindez hogyan egyeztethető össze az- zal, hogy az egyes epizódok szerkezete továbbra is a környezeti Kuznets-görbe szerint alakul? Hogyan konstruálódik meg ez a jövőkép, amikor a karakterek még a korábbi- nál is egyértelműbben és immár tudatosan azon igyekeznek, hogy az „úrhajó-etika” irányelvei szerint cselekedjenek?

Külön epizódok szólnak arról, hogy mi történik, ha fennáll a gyanú, hogy ez nem sikerült. Két ilyen eset is kapcsolatos a spórahajtóművel. Az első az állati jogok hatás- körébe tartozik. A hajó befog egy furcsa ragadozót, amelyet a kapitány biológiai fegy- verként szeretne használni az éppen aktuális háborúban. Hamarosan azonban kide- rül, hogy ez a lény valójában békés, és csak önvédelemből támad: a Földön teljesen általános, mikroszkopikus méretű lény, a medveállatka óriásira nőtt rokonáról van szó, amely szimbiózisban létezik a spórahajtómű általi utazást lehetővé tevő gomba- fajjal, a *Prototaxites stellaviatorival*. Az állat frontális agykéregállományának a neu- ronjai képesek belső transzdimenzionális kaput képezni más dimenziókba. Így a lényt organikus „szuperszámítógépként” kezdik használni a spórahajtómű navigációjához.

Csakhogy, mint a „Válaszd meg a fájdalmadat” című epizódban („Choose Your Pain”, 1.5., 2017) kiderül, az effajta igénybevétel iszonyatos fájdalmat okoz az állatnak. A főszereplő egy rémálom során saját magát látja az állat helyében, és átéli a kínjait: a jelenet világosan jelzi a nememberi lényekhez való empatikusabb hozzáállás szük- ségességét, és azt sugallja, hogy a kegyetlenség alól nem ment fel a „vészhelyzet”, ami azért sem nélkülözi az aktualitást, mert a gyógyászati állatkísérletek esetében még ma is pontosan efféle érvekkel találkozhatunk. A medveállatkát végül is szabadon enge- dik, szerepét pedig Stamets hadnagy veszi át, akit génmódosító kezeléssel tesznek al- kalmassá a szerep betöltésére. Az állatjóléti üzenet világos, a retorikája pedig arra is alkalmas, hogy a „cuki” vagy szép külsejű emlősöknek az állatvédelmi intézkedések meghozása során tapasztalható, ökológiailag indokolatlan előnyéből (Manning 2022) valamennyit lefaragjanak a mikroszkopikus és/vagy ijesztő életformák javára. Ha a nem látható s ennél fogva figyelmen kívül hagyott fajták láthatóbbak lennének és/vagy efféle megható történetet kapnának, talán több rendelkezés terjedne ki ezeknek az életformáknak a védelmére is, sugallja a sorozat.

Egy másik alkalommal az merül fel problémaként, hogy a hajó a gombafonalakon való keresztülhaladás során kárt okoz a micéliumhálózatban – amit a gomba úgy ad a hajó légénységének a tudtára, hogy megfertőzi az egyik tisztet, akit ezek után médi-umként használ a kommunikációhoz. Az eset egyszerre idézi fel azt az ősi gyakorlatot, amelynek során a törzsi sámánok a „varázsgombák” segítségével módosított tudatállapotban közvetítettek az emberi és a transzcendens dimenziók között, illetve azt a relatíve új tudományos elgondolást, hogy bár emberi szájszervvel ugyan csak az ember fejezi ki a szándékait, *minden* élőlény kommunikál és döntéseket hoz (Gagliano et al. 2017: xix; Abram 1997: 39; Wheeler 2011: 271). Nicholas Money egyenesen „gombaelméről” beszél, és azt állítja, hogy „a micéliumokról feltételezhetjük, hogy képesek a térfelismerésre és tanulásra, mely rövid távú memóriával párosul” (2021: 257). Nem meglepő tehát, hogy a *Discovery* utasai egyenlő félként kezelik a kollégájukon keresztül panaszkodó gombát, és úgy alakítják a mozgásukat, hogy ne okozhassanak többé kárt az életformában (Hódosy 2023: 356). Ezúttal tehát a spórahajtómű találmánya jelenti az utat a kolonizáló „cowboy-gazdálkodástól” az „űrhajó-gazdaság” felé. A klímaszorongás korában ez a gondolat reménykeltő – de vajon nem pusztá délibáb-e?

Az a lehetőség, hogy a sorozat önidentikus maradjon és egyszerűen kifejezhesse a 21. század második évtizedének pesszimista hangulatát is, az epizodikus narratíva komplexebb válásával nyílt meg (Mittel 2008: 41). Bár már a *Voyager* idején is jellemző volt az egymást kommentáló párhuzamos történet-szálak használata, és a sorozat időtálló jellegét is a narratíva gondolatébresztő jellege adta meg, ezek a történet-szálak általában összeértek és lezárultak az egyes epizódok végén, ahogyan azt a tévés műfaj megkövetelte. Az „Evolúció”-ban például a nanobotok intelligens és a hajóétől független közösséggé válása párhuzamos az őket létrehozó fiú kamaszodásával, a családjától való személyes függetlenedés keresésével: a két problémakör egymást kommentálja, majd az epizód végére le is zárul. A *Discovery*-ben ezzel szemben az epizódok struktúráját egy, az évadon átívelő cselekményszál uralja, és míg az egyes részek konfliktusai többnyire reménytelen módon oldódnak meg, a felettes történet-szál a szeriális narratívákban megszokott módon gyakran cliffhangerrel ér véget, ami következetesen a megoldások *elégtelességét* sejteti.

A karakterek ábrázolása szintén hozzájárul ahhoz, hogy a megoldás egyszerűségét megtévesztőnek érezzük. A főszereplők ugyan továbbra is megejtően áldozatkész, empatikus és heroikus figurák, őszinte jószándékukat azonban a kamera folyamatosan a hatalom képviselőinek sokkal kevésbé önzetlen szándékaival ellenpontozza. Az első évadban, a klingonok ellen vívott háború közepette például a kapitány úgy veszi rá hőseinket a medveállatka végletes kizsákmányolására, hogy közzétesz a hajón egy videót, amely egy klingonok által megtámadott bolygón lakó anyák és gyermekek szenvedését közvetíti. Az állatkínzás megfizethető árnak tűnik a sok ártatlan humanoid élet megmentése érdekében. A néző azonban folyamatosan olyan jeleneteknek is tanúja, amelyekben a vezetőség egyértelművé teszi, hogy a megtámadott bolygók védelme

csak az ott bányászott erőforrások miatt értékes a számukra. Hasonlóképp, miközben a főszereplők egyre inkább aggódnak a medveállatka hogyléte miatt, a vezetőség direktívákat ad a lehető legtöbb medveállatka „levadászására”, mivel az állat használata stratégiai előnyt biztosít az ellenséggel szemben.

Míg tehát az egyes epizódokban hőseink heroizmusa révén többnyire a biocentrikus szemlélet győzedelmeskedik az örökölt antropocentrikus tradíciók fölött, az epizódokon átívelő cselekményszálban a biocentrikus szemlélet háttérbe szorul a *biopolitikai* megfontolások mögött. Ennek következtében az egyes epizódokban az „űrhajó-etika” meghaladni látszik ugyan a „cowboy-etikát”, a narratíva egészében azonban az előbbire törekvő egyéni erőfeszítések kudarcnak bizonyulnak az utóbbi dominanciájának árnyékában. Az egyes epizódok narratívája a Kuznets-görbét írja ugyan le, az évad narratívája azonban a Jevons-paradoxon szerint alakul, ami nem más, mint az „a 19. században felismert összefüggés, hogy ha a technológiai fejlesztés mérsékli egy szolgáltatás anyag- vagy energiaigényét, akkor abból többet fogyasztanak, és így az összigeny nem csökken, hanem tovább növekszik” (Lányi 2020:15), ennek következtében pedig a nagyobb anyagi bőség egyaránt jár nagyobb ökohatékonyssággal és nagyobb egy főre jutó ökológiai lábnyommal (Kerekes 2012: 20).

Valóban, az előremutató megoldások a *Discovery* első évadában folyamatosan visszacsatornázódnak az erőforrások még erőteljesebb kiaknázásának föderációs gyakorlatába, és csak növelik annak drasztikusságát, ez pedig az egyenlőtlenségek további növekedéséhez, háborúkhöz és az élet további pusztulásához vezet. Az első évad egyik mellékszereplője mindezt úgy fogalmazza meg, hogy kritikája nemcsak a (jelenlegi fejlett északi félteke analógiájára elgondolható) Föderáció politikáját, de a korábbi *Star Trek* sorozatok technooptimista *filmnarratíváját* és annak a westernhez fűződő problémás viszonyát is érinti. Amikor ugyanis a kapitány a klingonokkal vívott háború megnyerésének fontosságáról beszél, az említett férfi szarkasztikusan így válaszol: „Akkor kellett volna ezt meggondolniuk, amikor úgy döntöttek, *hogy eljussanak oda, ahová még ember nem merészkedett*. Mit gondoltak, mi történik, ha valaki mégsem szeretné magukat a hátsó kertjében látni?” A *Discovery* ezzel hivatalosan is revizionista úrwesternné tette magát. Igazad van, kedves néző, sugallja az idézet, hogy a vadnyugat civilizálásának mítosza, ami oly sokáig a sorozat meghatározó intertextusa volt, „a kíméletlen kereskedelem ideológiáját társítja a vad háborúskodás doktrínájával” (Slotkin 1998: 79). A westernfilm műfajában persze nem mai keletű ez a felismerés: „Ahogy a határvidék nagy elbeszélése széttöredezett a történelmi revizionizmus súlya alatt, úgy a filmes western is egyre anakronisztikusabbnak számított, ami a »poszt« címke hozzáadáshoz vezetett, mint például a »posztwestern« elnevezésben” (Carter 2014: 1). A *Star Trek* narratívája is kezdettől fogva kritikával viszonyult önnön western gyökereihez – legalábbis ököpolitikai szempontból. Ha mégis a „poszt” címkével akarnánk érzékeltetni a sorozat „fejlődését”, akkor ezt a főszereplők viselkedését és céljait kezdettől jellemző űrhajó-etika poszthumanizálódásaként írhatnánk le.

Konklúzió

Lewis Mumford a második világháború után azt jósolta, hogy egy olyan korszak előtt állunk, amely az élet visszatéréséről, „az organikusnak a mechanikus rovására való előrelépéséről” szól majd, és amely hatással lesz az oktatásra, a tudományra, az ipari vállalkozások működésére és a városok erőforrás-szervezésére is (1944: 598–599). A fenntartható technológiák alkalmazása és a nyersanyagokkal való takarékos gazdálkodás kulcsfontosságú lesz ahhoz, hogy megőrizzük bolygónk ökológiai egyensúlyát és kulturális integritását. A 90-es években Fritjof Capra szintén azt hangsúlyozta, hogy a jelenlegi fenntarthatatlan gazdasági és társadalmi trendek átalakításához s a nagyobb környezeti problémák megoldásához olyan radikális változások szükségesek, amelyek a Kopernikusz-féle forradalomhoz hasonlóan alapjaiban változtatják meg gondolkodásunkat és értékeinket. Capra ezt a radikális szemléletváltást a mechanikai szemléletet felváltó rendszerszemléletben látta (Capra 1996: 4, 297). Mint fentebb megpróbáltam bemutatni, ezt a koncepciót a *Star Trek* már a *The New Generation* óta népszerűsítette.

Az ökokritikában ma már közhely, hogy a természet és az ember közötti kapcsolatot újra kell értelmezni, elkerülve a szubjektum–objektum szembeállítást, ami helyett holisztikus szemléletet és kölcsönös függőségen alapuló viszonyokat kell kialakítani. Gál Réka Patrícia szerint a mai közbeszédben „az űrhajók az ember természet fölött állásának példáiként értelmeződnek, miközben anyagi valóságuk csak még inkább rámutat az emberi és a nem emberi viszonyok kölcsönösségére. A világűr kevéssé vendégszerető körülményei ugyanis még a fizikailag legrátermettebb asztronautát is függő helyzetbe kényszerítik” (Gál 2020).⁴ Gál számára a hajó és a Föld-rendszer közti eltéphetetlen kapcsolatot érzékelteti az ökológiai interdependencia alapvető jellegét. „Oxigén- és élelemellátás, hulladékkezelés, páratartalom-kontroll mind technológiailag üzemeltetett módon szolgálják az űrhajósokat, ez azonban folyamatos fenntartást, utánpótlást igényel a Földről” (uo.). Az önfenntartó hajó gondolata – amely a mai médiadiskurzusban gyakran a lakhatatlanná váló Föld hátrahagyásával kapcsolódik össze – könnyen a testet a mechanikussal helyettesíteni kívánó transzhumanizmus megnyilvánulásának tűnhet.

Ám az „űrhajó-etika” és az „önfenntartó” csillaghajó képzete a *Star Trek* sorozataiban nem a Földtől és a testi léttől való megszabadulás utópiáját igenli, hanem sokkal inkább a zárt ökoszisztéma önfenntartásába fektetett kollektív munkát teszi ideállá, azaz Gál szavaival „tökéletes analógiája annak, hogy hogyan kellene a Földön lévő fenntartó rendszereinkkel *gondoskodási* kapcsolatot kialakítani” (Gál 2020). A *Discovery* 4. évadának első, „Kobayashi Maru” című epizódjában Saru, a sorozat első nem emberi fajú (és nem is különösebben humanoid külsejű) kapitánya szülőbolygójára visszatérve egy olyan beszéddel próbálja meggyőzni fajtársait az együttműködésről, ami

---

4 Oldalszámozás nélküli online szöveg, lásd: <http://tranzitblog.hu/klimavaltozas-covid-19-es-az-urkabin-a-gondoskodas-politikaja-az-urgyarmatositas-arnyekaban/> (letöltés: 2025. 06. 22.).

feltehetően az alkotók részéről szándékoltan értelmezhető a *Föld fenntarthatóságért* való összefogás kampánybeszédékeként:

Itt élünk, szeretünk és termelünk a napunk fényénél. Csakhogy ez nem a *mi* napunk. Másik hat bolygóval osztozunk rajta a naprendszerünkben. Abban a rendszerben, amely csak egy a sok közül közös galaxisunkban. E galaxison túl pedig ott az úr. Igazság szerint egy szigeten élünk együtt, és fel kell tennünk magunknak a kérdést: kellő tisztelet tanúsítunk-e a kapcsolataink iránt? Vagy inkább befelé fordulunk, mint a fáról letépett levél? (4.1. 13:40–14:25)

Hivatkozott irodalom

- Abram, David (1997): *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*. New York: Vintage.
- Altvater, Elmar (2016): The Capitalocene, or, Geoengineering against Capitalism's Planetary Boundaries. In *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. J. W. Moore (szerk.). Oakland: PM Press, 138–152.
- Antal Z. László (2014): *Klímaparadoxonok*. Budapest: L'Harmattan. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.30.1.2748>
- Austin, Allan W. (2010): The Limits of Star Trek's Final Frontier: „The Omega Glory” and 1960s American Liberalism. In *Space and Time. Essays on Visions of History in Science Fiction and Fantasy Television*. David C. Wright, Jr., Allan W. Austin (szerk.). Jefferson: McFarland. 61–81.
- Besenyei Mónika, Fülöp Sándor és Hetesi Zsolt (2016): Vigyázó szemünket Párizsra vetettük. A klímaváltozás és a klímamegállapodás versenyfutása. *Acta Humana* 2: 53–73.
- Borbíró Aletta (2024): Within the Hypha: The Deconstruction of the Anthropocentric Perspective in László Sepsi's Novel *Fruiting Bodies*. *Pangeas. Revista Interdisciplinar de Ecocrítica* 6: 93–110. DOI: <https://doi.org/10.14198/pangeas.27426>
- Braidotti, Rosi (2002): *Metamorphoses: Towards a Materialist Theory of Becoming*. Cambridge: Polity Press.
- Braidotti, Rosi (2013): *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Braidotti, Rosi (2018): A poszthumántudományok felé. *Helikon* 4: 435–451.
- Brown, Lester (2004): An Eco-Economy in Harmony with Nature. In *Environmentalism and the Technologies of Tomorrow. Shaping the Next Industrial Revolution*. Robert Olson és David Rejeski (szerk.). Washington: Island Press, 20–28.
- Boulding, Kenneth E. (1966): The Economics of the Coming Spaceship Earth. In *Environmental Quality in a Growing Economy*. Henry Jarrett (szerk.). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 3–14.
- Burch, Ernest S. Jr. (2007): Rationality and Resource Use among Hunters. Some Eskimo Examples. In *Native Americans and the Environment*. Michael E. Harkin és David Rich Lewis (szerk.). Lincoln–London: University of Nebraska Press.
- Capra, Fritjof (1996): *The Web of Life*. London: HarperCollins.
- Carter, Matthew (2014): *Myth of the Western. New Perspectives on Hollywood's Frontier Narrative*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cornea, Christine (2007): *Science Fiction Cinema. Between Fantasy and Reality*. Edinburgh: Edinburgh University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780748628704>
- Daly, Herman E. (1991): *Steady-State Economics*. (2. ed.) Washington: Island Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/1242508>

- Dasgupta, Susmita, Benoit Laplante, Hua Wang és David Wheeler (2002): Confronting the Environmental Kuznets Curve. *Journal of Economic Perspectives* 16(2): 147–168. DOI: <https://doi.org/10.1257/0895330027157>
- Dinello, Daniel (2006): *Technophobia! Science Fiction Visions of Posthuman Technology*. Austin: University of Texas Press. DOI: <https://doi.org/10.7560/709546>
- Farkas, Judit (2024): Religion and Ecology. In *Environmental Issues – Community Answers. Environmental Humanities Reader*. Farkas Judit (szerk.). Budapest: L'Harmattan-Ökopresszó, 55–71. DOI: <https://orcid.org/0000-0003-1919-1639>
- Farkas Zsolt (2022): Egy igazi isten. In *Poziciók és kompozíciók*. Budapest: K.E.R.T. Kiadó, 191–223.
- Federmyer Éva (2023): A női emlékezés mikorrhizás hálózata Suzanne Simard A bölcs erdő titkai (2021) című memoárjában. *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudományá Interdiszciplináris eFolyóirat* 13(2): 52–74. DOI: <https://doi.org/10.14232/tntef.2023.2.52-74>.
- Gagliano, Monica, John C. Ryan és Patrícia Vieira (2017): Introduction. In *The Language of Plants. Science, Philosophy, Literature*. Gagliano, Monica, John C. Ryan és Patrícia Vieira (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, vii–xxxiii.
- Gál Réka Patrícia (2020): Klímaváltozás, COVID-19 és az űrkabin: a gondoskodás politikája az űrgyarmatosítás árnyékában. *xtró realm / Klímaképző Reader VII.*, 2020. 06. 08. Interneten: <http://tranzitblog.hu/klimavaltozas-covid-19-es-az-urkabin-a-gondoskodas-politikaja-az-urgyarmatositas-arnyekaban/> (letöltés: 2025. 06. 22.).
- Garcia-Siino, Leimar (2022): Star Trek: Voyager. In *The Routledge Handbook of Star Trek*. Leimar Garcia-Siino, Sabrina Mittermeier és Stefan Rabitsch (szerk.). New York: Routledge, 46–55. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429347917-7>
- Grierson, David (2014): Technology and Ecology. In *Transitions to Sustainability: Theoretical Debates for a Changing Planet*. David Humphreys, Spencer S. Stober (szerk.). Common Ground Publishing LLC, 105–118. DOI: <https://doi.org/10.18848/978-1-61229-545-9/cgp>
- György Lajos (2000): Tud itt valaki megoldást? In *A természet romlása, a romlás természete*. Gadó György Pál (szerk.). Budapest: Föld Napja Alapítvány, 191–207.
- Hay, Peter (2002): *A Companion to Environmental Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781474469005>
- Hayles, N. Katherine (2024): Detoxifying Cybernetics: From Homeostasis to Autopoiesis and Beyond. In *Cybernetics for the 21st Century*. Vol.1. Hui, Yuk (szerk.). Hong Kong: Hanart Press, 85–100.
- Hegyeshalmi Richárd (2020): Az USA végleg kilépett a párizsi klímaegyezményből. *Qubit*, novem ber 4. Interneten: <https://qubit.hu/2020/11/04/az-usa-vegleg-kilepett-a-parizsi-klimaegyezmenybol> (letöltés: 2025. 06. 22.).
- H. Nagy Péter (2023): Az emberek halnak, a gomba él. In *Evidens közegek*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó, 66–74.
- H. Nagy Péter (2019): *A képzelet tudománya. Praxeológiai bevezetés*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar.
- Hódosy Annamária (2023): *Klímaszörnyek*. Szeged: Tiszatáj.
- Jackson, Tim (2009): *Prosperity without Growth. Economics for a Finite Planet*. London: Earthscan. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781849774338>
- Jain, Yashi (2021): Regenerative Economies: A New Approach Towards Sustainability. In *No Poverty*. Walter Leal Filho et al. (szerk.). Cham: Springer, 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-69625-680-1>
- Jonas, Hans (2001): *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology*. Evanston: Northwestern University Press.

- Kallis, Giorgio, Christian Kerschner és Joan Martinez-Alier (2012): The Economics of Degrowth. *Ecological Economics* 84: 172–180. 04319(5). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.08.017>
- Katz, Eric, Andrew Light és David Rothenberg (2000): Introduction: Deep Ecology as Philosophy. In *Beneath the Surface: Critical Essays in the Philosophy of Deep Ecology*. Katz, E., Light, A. and Rothenberg, D. (szerk.). London: MIT Press, xiii.
- Kerekes Sándor (2012): A fenntartható fejlődésről válság idején. In *Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj*. Kerekes Sándor és Jámbor Imre (szerk.). Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 27–28.
- Klein, Naomi (2014): *This Changes Everything*. New York: Simon and Schuster.
- Kocsis Tamás (2002): Állam vagy piac a környezetvédelemben? A környezetszennyezés-szabályozási mátrix. *Közgazdasági Szemle* 49(10): 889–892.
- Kovács József (2008): Környezeti etika. *Világosság* 49(9–10): 75–107.
- Lányi András (2020): *Bevezetés az ökofilozófiába kezdő halódóknak*. Budapest: L'Harmattan.
- Latouche, Serge (2011): *A nemnövekedés diszkrét bája*. Szombathely: Savaria University Press.
- Lovelock, James E. (1991): *Gaia, the Practical Science of Planetary Medicine*. Oxford: Oxford UP.
- Maiteny, Paul (2012): Longing to be Human: Evolving Ourselves in Healing the Earth. In *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Mary-Jane Rust és Nick Totton (szerk.). London: Karnac.
- Manning, Lauren (2022): Cute and Cuddly: Unpacking Animal Conservation Bias. Mancunion. 04.05. Interneten: <https://mancunion.com/2022/05/04/cute-and-cuddly-unpacking-animal-conservation-bias/> (letöltés: 2025.12.14.).
- Meadows, Donella H. et al. (1972): *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Mittel, Jason (2008): Narratív komplexitás a kortárs amerikai televíziózásban. *Metropolis* 4: 30–53.
- Mittel, Jason (2014): A filmes és televíziós elbeszélés. In *Narratívák 12. Narratív televízió*. Kisantal Tamás és Kiss Gábor Zoltán (szerk.). Budapest: Kijarat, 69–83.
- Money, Nicholas P. (2021): Hyphal and Mycelial Consciousness: The Concept of the „Fungal Mind.” *National Library of Medicine* 125(4): 257–259. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.funbio.2021.02.001>
- Mosey, Richard M. (2009): *2030: The Coming Tumult. Unlimited Growth on a Finite Planet*. New York: Algora Publishing.
- Mumford, Lewis (1944): *The Condition of Man*. New York: Harcourt Brace and Company. 598–599.
- Næss, Arne (1989): *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Cambridge University Press.
- Næss, Arne (1995): The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary. In *Deep Ecology for the Twenty-First Century*. Sessions, George (szerk.). Boston: Shambhala, 151–155.
- Owen, Suzanne (2008): *The Appropriation of Native American Spirituality*. London: Continuum International Publishing Group. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781472549396>
- Shrader-Frechette, Kristin (2005): Úrhajó-etika. In *Környezeti etika. Szöveggyűjtemény*. Lányi András és Jávor Benedek (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 129–141.
- Slotkin, Richard (1998 [1985]): *The Fatal Environment: The Myth of the Frontier in the Age of Industrialisation, 1800–1890*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Smith, Carlton (2000): *Coyote Kills John Wayne: Postmodernism and Contemporary Fictions of the Transcultural Frontier*. Hanover: University Press of New England.
- Smith, Tony (1995): The Case against Free Market Environmentalism. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 8(2): 126–144.
- Sperling, Alison (2022): Environment and Ecology. In *The Routledge Handbook of Star Trek*. Leimar Garcia-Siino, Sabrina Mittermeier és Stefan Rabitsch (szerk.). New York: Routledge, 313–321. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429347917-49>

- Tyrrell, Blake (1979): Star Trek's Myth of Science. *The Journal of American Culture* 2(2): 288–296.
- Wheeler, Wendy (2011): The Biosemiotic Turn: Abduction; or, The Nature of Creative Reason in Nature and Culture. In *Ecocritical Theory: New European Approaches*. Goodbody, Axel és Kate Rigby (szerk.). Charlottesville: University Press of Virginia, 270–82.
- Zisopoulos, Filippos K. et al. (2025): Towards an Ecological Metaphor for Regenerative Circular Economies. *Ecological Economics* 231: 108545. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2025.108545>

Hivatkozott filmek

- „A 12-es szint kísértete” („The Haunting of Deck Twelve”), *Star Trek: Voyager*, 6. évad 25. epizód, rend. David Livingston, 2000.
- „A felhő” („The Cloud”), *Star Trek: Voyager*, 1. évad 5. epizód, rend. David Livingston, 1995.
- „A kontextus a királyoké” („Context is for Kings”), *Star Trek: Discovery*, 1. évad 3. epizód, rend. Akiva Goldsman, 2017.
- „A természet ereje” („Force of Nature”), *Star Trek: The Next Generation*, 7. évad 9. epizód, rend. Robert Lederman, 1993.
- „Bosszúvágó” („Juggernaut”), *Star Trek: Voyager*, 5. évad 21. epizód, rend. Allan Kroeker, 1999.
- „Csak idő kérdése” („A Matter of Time”), *Star Trek: The Next Generation*, 5. évad 9. epizód, rend. Paul Lynch, 1991.
- „Éjszaka” („Night”), *Star Trek: Voyager*, 5. évad 1. epizód, rend. David Livingston, 1998.
- „Evolúció” („Evolution”), *Star Trek: The Next Generation*, 3. évad 1. epizód, rend. Winrich Kolbe, 1989.
- „Jelek a homokban” („Home Soil”), *Star Trek: The Next Generation*, 1. évad 18. epizód, rend. Corey Allen, 1988.
- „Kobayashi Maru”, *Star Trek: Discovery*, 4. évad 1. epizód, rend. Olatunde Osunsanmi, 2021.
- „Öröklődés” („Inheritance”), *Star Trek: The Next Generation*, 7. évad 10. epizód, rend. Robert Scheerer, 1993.
- „Válaszd meg a fájdalmadat” („Choose Your Pain”), *Star Trek: Discovery*, 1. évad 5. epizód, rend. Lee Rose, 2017.

A lokalitás problémája a 2020-as évek elején megjelenő „zöld” animációkban

Vécsey Virág ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, egyetemi tanárségéd

Absztrakt: Ez a tanulmány a posztkolonialista ökokritika elméleti keretéből kiindulva az európai környezetvédelmi diskurzus populáris kultúrabeli megnyilvánulását vizsgálja a lokalitás szerepére koncentrálván. Az írás két kortárs, fősodorbeli, zöld animációs filmet elemez e célból, a *Farkasok népét* (2020) és a *Kojot négy lelkét* (2023), az animáció olyan formanyelvi, esztétikai sajátosságaira is fókuszálva, mint a metamorfózis, az antropomorfizmus és az animált tér. Az „indián” kultusz kelet-európai alakulásának, valamint az angolok őrországi gyarmatosító tevékenységének kontextusában olvasva az alkotások által megfogalmazott ökológiai üzenetek társadalmi, kulturális és ideológiai összefüggésekre világítanak rá, amelyek hiányában a környezeti problémák és tágabban ember és természet viszonya nem érthető meg és értelmezhető a maga teljességében. Az írás rávilágít azokra a komplex viszonyrendszerekre, amik miatt univerzalizáló és inkohereus vagy épp lokális, de azon túl is érvényes és ökológiailag progresszív környezetvédő üzenetek fogalmazódnak meg és alakítják a tömegkultúra kortárs diskurzusait.

Kulcsszavak: animáció, európai animáció, posztkolonialista ökokritika, ökológia, indián, észak-amerikai őslakos

Tensions of the Global and the Local in Contemporary Green Animations

Abstract: Drawing on the theoretical framework of postcolonial ecocriticism, this paper examines the pop-cultural manifestation of the European environmental discourse, considering the role of locality. To this end it analyses two contemporary, mainstream European green animated films, *Wolfwalkers* (2020) and *Four Souls of Coyote* (2023), focusing also on the formal and aesthetic specificities of animation such as metamorphosis, anthropomorphism and reverberating space. Contextualised by the history of the cult of native-americans in (Eastern) Europe and the British colonialism of Ireland, the ecological messages of the works highlight social, cultural and ideological contexts without which environmental problems, and more broadly the relationship between humans and nature, cannot be fully understood and interpreted. The paper highlights the complex set of relations that give rise to universalising and ambivalent or – the opposite – local, ecologically progressive environmentalist messages that are applicable globally.

Keywords: animation, European animation, postcolonial ecocriticism, environmentalism, native-americans, indigenous people

*What forms does love of nature
take in particular historical contexts?
For whom and at what cost?
In what specific places, out of which
social and intellectual histories,
and with what tools is nature constructed
as an object of erotic and intellectual desire?
(Haraway 1989: 1)¹*

Ebben az írásban két példán keresztül járom körül a lokalitás szerepét a kortárs, főszórbeli európai zöld animációban, elemzésem tárgya a magyar *Kojot négy lelke* (2023) és a nyugat-európai együttműködésben létrejött *Farkasok népe* (2020).

Az ökokritika – az a tudományos diszciplína, amely ember és természet viszonyának kulturális lenyomatait vizsgálja – az irodalomtudományból került a kritikai kultúrákutató fókuszába (Buell 2005; Coupé 2013). A szimbolikus és anyagi rend kölcsönhatásából, mi több, kölcsönös meghatározottságából kiinduló kultúrákutató

---

1 Milyen formákat ölt a természet szeretet a különböző történeti kontextusokban? Ki (nyilvánul meg) és milyen áron? Milyen társadalmi és szellemi háttérből, hol és milyen eszközökkel konstruálódik meg a természet, erotikus és intellektuális vágyak tárgyaként? (Saját ford.)

zöld ága azért vizsgálja ember és természet örök és mégis folyton változó viszonyának diszkurzív reprezentációit, mert felismeri ennek jelentőségét a mindenkori politikai, gazdasági és – az ipari forradalom óta legalábbis – ökológiai rendben. Ezen összefüggések rendszerében a gyarmatosításnak és az attól elválaszthatatlan globalizációnak az elnyomó logikája súlyos analógiákat mutat a kizsákmányolás társadalmi és materiális, természeti formáiban. A kezdetben fehér, angolszász, magas irodalommal foglalkozó ökokritika a 90-es évekre nyitott a populáris kultúra felé és az euroatlanti világon túlra (Marland 2013). Ezt a nyitást, amelyet olyan kritikai reflexivitás jellemezett, amely felismerte a társadalmi erőviszonyokat meghatározó struktúrák és a természet elnyomása és kizsákmányolása közötti összefüggéseket, az ökokritika harmadik hullámának nevezik, és a posztkoloniális, valamint feminista ökokritika határozza meg (Marland 2013; De Loughrey 2014; McMurry 2019). A lokalitás, a hely kérdése az ökokritikában később is kulcsfontosságú volt, amely miközben elismeri a természeti károkozás komplex, egész Földet behálózó összefüggéseit és a környezeti problémák (pl. a tengerek elsavasodása, a mikroműanyag-szennyezés, a légkör szén-dioxid szintjének emelkedése) globális voltát, az univerzáló környezetvédő narratívákat és hozzájuk kapcsolódó, dekontextualizált, globális természeti képeket gyakran illeti kritikával, a helyi szintű megoldásokat és diskurzusokat sürgetve. Utóbbi a felvilágosodás és gyarmatosítás örökségeként cipelt és a neoliberais gazdasági rendszerben végletekig fokozott homogenizáló globalizmus hamisságára adott válaszként értelmezhető. A posztkolonializmus elutasítja az univerzális történelmi narratívákat, amelyek általában az euroatlanti normákhoz kötődnek, és ezek felfeslését, a törésvonalakat és különbözőséget keresi (DeLoughrey 2014: 321). A posztkolonializmusnak egyidejűleg két jelentését használjuk, egyrészt egy történelmi, időbeli jelölőként a nyugat-európai gyarmatok feladásának idejére vonatkoztatva, másrészt egy kritikai megközelítésmódként, amely azokat a hatalmi viszonyokat térképezi fel, amelyek nemcsak a gyarmatosítás idején működtek, hanem a neokolonializmus formájában ma is tovább élnek reprezentációs kérdésekben, a globális munkamegosztás vagy éppen a környezeti terhelés egyenlőtlenségeiben (Rivi 2007). Ahogy arra Luisa Rivi felhívja ugyanakkor a figyelmet, utóbbi kapcsán fontos lenne a gyarmatosító és gyarmatosított kőbe vésett binaritását felülírni, mert ezzel örökre a *másik* szerepébe kényszerül a gyarmatosított (Rivi 2007: 112). Másfelől a posztkoloniális ökokritika önreflexíven felismeri, hogy milyen veszélyeket rejt a Globális Dél „zöld” narratíváinak középpontba állítása a jellemzően Globális Észak tudós társadalma által (DeLoughrey, Didur és Carrigan 2015: 4). Kerüli tehát azt, hogy ezeket a kulturális reprezentációkat piedesztálra állítva a „primitív” népek természettel harmonizáló életmódját vetítse azokba, pont ez vezet ugyanis például az „ökoindian” mítoszának megszületéséhez. Az általam elemzett két animációs film annak ellenére illeszkedik a felvázolt tudományos diskurzusnak a keretébe, hogy nem a Globális Dél országaiból, hanem Európából ered. A kontinens évszázados megosztottsága Keletre és Nyugatra, gyarmatosító birodalmakra és a „másik” Európára vagy épp Írország esetében a (brit) birodalomra és az általa elnyomott népre, árnyalja a fehér, kizsákmányoló Nyugat és a távoli, egzotikus, nem-fehér, primitív másik duális szembeállításának képét.

A globális és lokális közötti feszültség és átmenet ökokritikát meghatározó dilemmáját jól írja körül Timothy Morton (2010: 20): „The local is better than the global. These are some of the slogans of environmental movement since the late 1960s. I’ll be proposing the exact opposite.” („A lokális jobb, mint a globális. Ez volt a ‘60-as évek környezetvédő mozgalmainak egyik jelmondata. Én ennek pont az ellenkezőjét állítom.”) A globális–lokális dichotómiát oldja és új értelmezési nézőpontot adott az ökokritikának az olyan őslakos kultúrák felfogása a helyről, amelyben a planetáris elemek (Nap, Hold, csillagok, ég stb.) is fontos szerepet töltenek be (Monani 2024). Ez az ökokritikában is egy új fejlemény, sokáig ugyanis az őslakos episztemológiákat, mint mellékeset és spirituálisat, ugyanis nem vették figyelembe.

A következőkben vizsgált két animáció nagyon eltérő módon és nem feltétlenül tudatosan reagál a környezeti problémák földrajzi és kulturális értelemben vett helyhez kötöttségére, a különbségeik azonban egyrészt jól reprezentálják a témával járó ambivalenciát, másrészt rávilágítanak a posztkolonialista zöld narratívák eltérő értelmezési lehetőségeire. Tanulmányomban figyelmet fordítok az ökológiai üzenetek közvetítésében fontos eszközzé váló animációs formai és esztétikai jegyeknek, úgymint az antropomorfizmus, a metamorfózis, alak és mozgás plazmatikussága és az animált tér (részletesebben ld. Vécsey 2024).

Kojot négy lelke

A *Kojot négy lelke* öt év munkájával született meg a magyar Cinemon Entertainment gyártásában, Gauder Áron rendezésében. Az egész estés animációt két rövidfilm (*Kojot és a sápadtarcú*, 2014; *Kojot és a szikla*, 2015) előzte meg. A film rangos fesztiválokon ért el sikereket, 2023-ban elnyerte a zsűri díját Annecyban, a legjobb animációs film díját Sanghaj A-kategóriás nemzetközi fesztiválján, a fődíjat a Los Angeles-i New Media Filmfesztiválon, és 2024-ben Magyarország a *Kojottal* nevezett az legjobb nemzetközi filmnek járó Oscarra. Az európai, ázsiai és amerikai fesztiválok mellett a filmet a magyar és egyesült államokbeli mozikban is vetítették, itthon már több mint húszezren váltottak rá jegyet (NFI 2025).

Az ökológiai elkötelezettségű film az észak-amerikai őslakosok teremtéstörténetét dolgozza fel, de a gyarmatosítástól a jelenig is elvezet, így a diegetikus idő a földi élet megjelenésétől napjainkig terjed. Bár az ősi időkben játszódó mítosz teszi ki a cselekmény nagyját, a film keretes szerkezete egy építkezés által fenyegetett őslakos rezervátum napjainkban zajló küzdelmeinek tükrében mutatja azt be. A történet szerint a szárazföldet és az azt benépesítő flórát és faunát egy Bölcs Öreg teremtette a víz mélyéről felhozott anyagból. A bonyodalmat az Öreg álmából megszökő Kojot okozza, aki ellopja az ősananyagot, és megteremti az első emberpárt. Kojot testesíti meg a testi vágyakat és ösztönöket az éhségtől a szexualitásig, megjelenése előtt ugyanis az állatok nem ettek húst, csak növényeket, és társaik sem voltak, mert minden fajhoz csak egy egyed tartozott. Az örökké elégedetlen, teremteni és pusztítani vágyó Kojot hozza

magával a ragadozó ösztönöket és ezzel a halált is. Amikor felbujtja a legerősebb állatot, a bölényt, hogy csukott szemmel fusson versenyt az emberrel, a bölény vaktában a szakadékba rohan, és elpusztul. A halott állat teteméből lakmározó fiú és Kojot annyira felbőszíti az Öreget, hogy dühéből megszületik a villám és a tűz. A nemi, vadász- és fajfenntartó ösztönök feszültségeihez vezetnek az állatok és az ember között, aminek egy önmérsékleten alapuló egyezség vet véget. Kojotot számúzik, a villámot megkötik, ők azonban összefognak, majd a történet egy időugrással a földrajzi felfedezések korában folytatódik, amikor a telepes gyarmatosítók² bírvágya, mohósága és agresszív rasszizmusa az őslakos törzset pusztulással fenyegeti. A mitikus állat szembeülvé tettének következményeivel, próbálja megmenteni az általa teremtett emberpárt és utódait, azonban a férfit és később Kojotot is lelövi az európai had vezére. A törzs egyes tagjai az Öreg vezetésével elmenekülnek a közeli hegyre, amelyet generációkkal később a jelenben egy olajvezeték lefektetésének munkálatai fenyegetnek. A történet megnyugtatóan zárul. Az Öreg unokája békepipát nyújt a buldózzert vezető munkásnak, amelyet az elfogad a fehér (galléros) főnökei nyomásgyakorlásának ellenére.

A fentiekből egyértelmű, hogy a *Kojot négy lelke* az ember és a rajta kívüli természet problémáját nem európai, hanem egy sajátos és ismeretlenül is ismerős észak-amerikai kontextusba helyezve vizsgálja. Ennek produkciós háttere elsősorban egészen személyesnek tűnhet, hiszen a mítoszokhoz a rendező barátja, Cseh Tamás „indián” játékaiban hangfelvételeit vette alapul. Az őslakos mítoszok hiteles átadása érdekében Charles Cambridge kulturális antropológussal is szorosan együttműködtek a film készítői, aki maga is a navajo törzs tagja, és tanácsadóként segítette a rendező munkáját. A film zenéjének készítésében őslakos³ származású művészek is közreműködtek (mások mellett: Ulali, Mariee Siou és Joanne Shenandoah is). Az animációban nemcsak egy európai rendező látásmódja keveredik az észak-amerikai őslakosok mítoszaival, hanem különböző környezetvédelmi megközelítések és mozgalmak narratíváinak elemei is, úgymint a mélyökológia, a posztkolonializmus zöld ága és kismértékben a társadalmi ökológia.⁴

2 A kritikai tanulmányok megkülönböztetik a gyarmatosítás és a telepes gyarmatosítás fogalmát; utóbbi annyiban különbözik az előbbitől, hogy itt kifejezett cél az őslakosság eltüntetése, míg előbbi nemritkán az őslakosok munkájának kizsákmányolásából is profitot termel (Wolfe 2006). Közös bennük ugyanakkor, hogy egy kívülről jövő társadalmi csoport teljes uralomra és kontrollra törekszik egy másik nép és az általa lakott terület felett.

3 A magyarul nehezen visszaadható tartalmú *first nation*, vagyis első nép vagy nemzet, jobban körülírná az amerikai őslakosok társadalmi és kulturális státuszát.

4 Az 1970-es évek elején Arne Naess norvég filozófus munkássága nyomán megszületett mélyökológia a bioszférikus egalitarianizmus elvén alapul, melynek értelmében az élet nem kvantifikálható, egyik élőlénynek sincs több vagy kevesebb joga az élethez (Naess 1989). Másik fontos alapvetése az azonosulás, amely az ember képessége arra, hogy másban: egyénekben, növényekben vagy nagyobb egységekben is meglássa önmagát, ami a szolidaritás alapja (Naess, 1998). Naess ökozófiája nagy hatást gyakorolt a környezetvédelmi mozgalmakra, Gestalt-alapú, holisztikus megközelítése az ökoszisztéma olyan komplex egységeinek (pl. egy folyó vagy egy hegy) megbonthatatlanágát hirdette, amelyek a jog nyelvén nem rendelkeznek védettséggel (Bövebben ld. Naess 1988, 1989, 1998; Sessions 1995; Horváth 2017; Safi 2017).

Metamorfózis és mélyökológiai spiritualitás

Gauder Áron filmje ember és állat viszonyára kérdez rá, a kettő különbözőségét és hasonlóságát vizsgálja. Ember és állat megkülönböztetésén keresztül tematizálja az ember helyét és szerepét a nem emberi természetben. Az egyformaság és különbözőség ambivalenciáját a bemutatott teremtésmítosz úgy jeleníti meg, hogy az ember azért más, mert a többi állattal szemben nem a Bölcs Öreg teremtette, hanem az Öreg álmából kipattant és később száműzött Kojot, és azért hasonló mégis, mert ugyanabból az anyagból gyúrták. Sok (pl. kínai, ruandai vagy maori) teremtésmítoszban az emberek és az állatok is földből vagy agyagból gyúratnak. A közös anyagi eredet és a határok képlékenységet jelző metamorfózisok sokasága pedig arra utal, hogy az ember eleinte nem különböztette meg magát radikálisan a többi állattól (Sax 2011).

A *Kojot*-ban az emberpár és a többi állat viszonyának feszültsége két kulcsjelenetben manifesztálódik, amelynek mind a két esetben az emberek mássága az oka. Az elsőben az állatok az emberhez hasonlóan társat szeretnének, akit a Bölcs Öregtől meg is kapnak. A Bölcs Öreg minden állatnak társat teremt, akik így tovább szaporodhatnak. Teremtés és szaporodás körforgásban jelennek meg, a folyamat esszencializmusa és megszakíthatatlan cirkularitása metamorfózisban ölt testet a vásznon. A fajok párvai körkörös ábrázolásban olvadnak össze és alakulnak át egymásba, a rókák morfolódnak⁵, mosómedvékké, azok pedig siketfajdökká stb. A metamorfózis tehát nemcsak az élet körforgását jeleníti meg, hanem a fajok közötti határokat is elmosza, így teremtve egységet a különbözőség helyén. A társtalanságnál problematikusabb a ragadozó életforma kérdése. A szakadékba zuhant bölény testéből lakmározik nemcsak Kojot, de az első férfi is. A sokasodó állatok is húst akarnak a saját kicsinyeiknek. Azért problémás a vadászat és a húsevés, mert a másik feláldozásával jár, ehhez viszont el kell ismerni a fajizmust, vagyis azt, hogy a saját fajom érdeke és fennmaradása a másik fajénál előbbre való. Ugyanakkor a húsevés és szaporodás ösztönét a film úgy keretezi, mint ami éppen pont az emberben volt meg először, és nem az állatban, ami alátámasztja a foucault-i gondolatot, miszerint a természetességről alkotott fogalmaink szituatívák, kulturálisan meghatározottak és történetileg változóak. Ennek alátámasztására Foucault (1978) a szexualitás megítélésnek ambivalenciája kapcsán pont azt hozza fel, hogy azt egyszerre tartották állatiasnak és természetellenesnek,

---

Ezzel szemben Murray Bookchin a naessi ökozófia spiritualitásának éles kritikusként erős baloldali, szocialista indíttatással a társadalmi ökológia atyjának tekinthető. Ő úgy vélte, hogy a társadalmi problémák és egyenlőtlenségek minden környezeti kizsákmányolás elsődleges okai; ahogyan az ember leuralta a fajtársait, úgy próbálja dominálni a természetet is (Bookchin 1982, 1988). Egy szabad és nem hierarchikus társadalomban a környezet kizsákmányolásának gondolata is eltűnik. Bookchinhez hasonlóan vélekedik az ökofeminizmus számos képviselője is (pl. Val Plumwood, Ariel Sallah), akik a nemek közötti társadalmi elnyomás és kizsákmányolás mintázatainak tükörképét látják a természet leigázásában (Federmayer 2019).

5 Morfolódnak nevezik az animációban a kép (is) fokozatosan, a néző szeme láttára végbe menő alakváltást.

a látszólag ellentétes jelzők pedig mindkét esetben a megbélyegzést, az elítélést voltak hivatottak igazolni.

Míg ma az állatias ösztönök közé soroljuk a vadászösztönt és a szexuális ösztönöket, sőt általában az ösztönt mint biológiához tartozó tényezőt, addig a film az észak-amerikai őslakosok teremtésmítosza jegyében azokat – Kojot katalizátor szerepén keresztül ugyan, de – az első emberekhez köti. A második kulcsjelenetben az állatok minden teremtett köréből ki akarják zárni az embert annak mássága okán. Mássága egyrészt külsődleges, nincs szőre és karma, másrészt viselkedésbeli, hiszen ő vadászik, míg a többiek nem, harmadrészt ontológiai, hiszen eleve más a teremtője. Az ember éppen különbözőségére hivatkozva követel helyet magának, amikor azt mondja, hogy karmok nélkül is van fegyvere, hiszen egyedül ő tudta megszelídíteni a tüzet. Az első férfi beszédében kimondja, hogy „aki éhes egyen. Húst. De csak annyit, öljön, amennyit feltétlenül kell. Ez a préri mindannyiunké, egyikünk sem élhet a másik nélkül.” Ez a mondat összhangban áll a mélyökológia bioszférikus egalitarianizmusával. A naessi princípium (Sessions 1995) értelmében senkinek nincs több vagy kevesebb joga az élethez és a boldoguláshoz. A pusztítás bizonyos mértékig elkerülhetetlenül része az életnek, de az olyan igényeink kielégítéséhez, amik távolról sem tartoznak a létszükségleteinkhez, nem vehetjük semmibe az állatok szükségleteit. A bioszférikus egalitarianizmus azonban – csakúgy, mint a mélyökológiában – a filmben is csak elv marad, gyakorlati megvalósulása minduntalan akadályba ütközik, épp az ember különbözősége révén. Az ember kitüntetett szerepét abban az értelemben nem szabad alábecsülni, hogy az ember az, aki képes felfogni más élőlények élni akarását, és ez rá nézve felelősséggel jár. Így a filmben is az első férfi az, aki kimondja az egymásrautaltság és önmérséklet imperatívuszát, az állatok útána következnek. A fajok ontológiájának dilemmájában az is megkülönböztetett szerephez juttatja továbbá az embert, hogy bár nem a Bölcs Öreg teremtette az első emberpárt, ők az egyetlenek, akik hasonlítanak az emberalkatú Istenhez, vagyis az Öreghez. A mélyökológiához köti a filmet nemcsak a benne megjelenő relacionalista, egalitáriánus filozófia, de a narratíva egészét átható spiritualitás is. Az „indián” mítosz spiritualitása a képernyőn animizmus, metamorfózis és plazmatikusság segítségével jelenik meg. A naessi relacionálizmus értelmében az ökoszisztéma egyes elemei csak egymáshoz való viszonyukban érthetőek meg, az entitások egymáshoz való viszonya ugyanis kölcsönösen meghatározza őket magukat. Ennek a filozófiának a transzcendentalizmusát hordozza a Bölcs Öreg gyerekekhez intézett tanítása is: „A Nagy Titokzatos átjár mindent. Ezért a folyó vize a ti véretek is egyben. Az élet ez, ami körülvesz.” Ezt az azonosságot és relacionálizmust szimbolizálja a teremtés ősanysága is, amelyen minden állat osztozik, de egymáshoz való viszonyukban mégis kirajzolódik különbözőségük. Ebből az ősanyságból teremtődik a filmben minden állatfaj, de minden növény és domborzati elem is, a víz kivételével. A szabadon morfolódó agyagot szétmorzsolva és elhajítva madarak röppennek a levegőbe, a megölt bölény májából pedig újabb bölények formálódnak képlékeny ruganyossággal az Öreg keze nyomán. Az anyag körforgása és szabad alakíthatósága – a metamorfózisokkal egymásba alakuló állatok mellett – a füstből, csillagokból

alakuló formákon keresztül is manifesztálódik. Az Öreg pipájának füstjével rajzolja meg a négy égtájat és jelöli ki a teremtés körét, amelyben mindenki, állatok és emberek is egyenlőek; a film végén a hibáit felismerő és megbánó fehér testű Kojot áldozatából szétrepülő fehér részecskékből keletkeznek a csillagok. Annak ellenére, hogy csak az Öreg rendelkezik a teremtés képességével, emberalakúságát, vagyis esendőségét érzékelteti, hogy dühében, illetve álmában képes rosszat is teremteni. A filmben Kojot mellett a tűz atyja, a villám jelenik meg negatív karakterként. A természeti jelenség animista megjelenítése során változó alakokat ölt: hol kígyószerű állat, hol szörny, hol emberszerű. Az animizmus a film egészére jellemző, nem abból indul ki ugyanis, hogy a nem emberi entitásokban rejlik valami emberi, hanem abból, hogy az emberi és nem emberi entitásokban van valami közös lélek vagy szellem. A villámban laknak olyan érzelmek és indulatok, amelyek az állatokban, az emberben vagy épp a természetben is megvannak, mint pl. a düh, a bánat, a sértettség, a vágyak. A filmet átható animizmus eredményeképp a megjelenített állatkarakterek annyiban antropomorfak csak, hogy beszélnek és ki tudják fejezni vágyaikat, a kifejezett vágyak azonban nem mutatnak túl azokon az ösztönökön, amikkel egy biológiai állat valóban rendelkezik. Így bár itt is igaz az állatkarakterekre, hogy oszcillálnak a Wells-féle (2009) bestiális/állati ambivalencia⁶ kategóriái között, elsődlegesen ember és állat közösségét hangsúlyozzák, amit Wells *humanimal*nek, vagyis emberállatnak nevez. Ezt erősíti az is, hogy az emberi nem kritikáját a filmben csak a fehér ember vonatkozásában nyújtják, ebben viszont az állatok osztoznak az „indiánokkal”. A fehér ember gyarlóságát elsősorban a mértéktelenségében látja a film, melynek visszatérő mondata, egyfajta mottója, hogy „nincs már más vágyam, most már igazán elégedett vagyok”. A fehér embert újabb és újabb vágyak hajtják, amelyek közül az elsődleges a birtoklás vágya, amit a természet leigázásán, dominanciáján keresztül tud csak kielégíteni. Ez az, ami elválasztja az állatokról és az őslakosoktól is, és ezzel reked kívül a teremtésnek azon a körén, amelyben mindenki egyenlő. Az egalitarianizmusból, azonosságból és egységből a film tehát nem az embert, hanem – bőrszín alapján különbséget téve – a fehér embert taszítja ki. A film végén az őslakos aktivista lány a körbe való belépést kínálja fel szimbolikusan, amikor a békepipát, melynek füstje kijelölte a kört, átnyújtja a bulldózer vezető férfinak. A kör és cirkularitás motívuma állatfajokat és (emberi) rasszokat, valamint ezek generációit köti össze, az azonosságot hangsúlyozza és a film különböző idősíkjaikat fűzi össze, csakúgy, mint ahogy azonos a teremtő Bölcs Öreg az aktivista lány nagypjával.

---

6 Paul Wells (2009) *Bestial Ambivalence* című könyvében az animált állatkarakterek négyosztatú tipológiáját állítja fel, és emellett érvel, hogy ezek az animált forma plazmatikuságát tükrözve folyamatos fluxusban vannak nemcsak egy-egy filmben, de egy-egy karakteren belül is; a rögzített, „köbe vessz” jelentéseket kérdőjelezi meg tehát ezzel a fogalommal.

Sápadtarcúak

Azonosság, spiritualitás és bioszférikus egalitarianizmus a mélyökológiához kötik a filmet, a fehér ember gyarmatosító attitűdjének és gyakorlatainak kritikája viszont pont a posztkolonialista ökokritika gondolataival rokonítja. Utóbbi képviselői felismerték, hogy a gyarmatosítás korának birodalmi logikája és rasszizmusa él tovább ma is a környezetet pusztító gyakorlatokban (Huggan és Tifflin 2015; Clark 2019; Kochar és Khan 2021; Zandi és Barekat 2022; Monani 2024). Éppígy Gauder Áron filmje is összeköti a jelenben zajló pusztítást, amit az olajvezetékek lefektetése okoz, azzal, amit a gyarmatosítók aranyláza okozott évszázadokkal korábban, mert mindkettőt ugyanazok a motivációk hajtják, és ugyanaz az ideológia legitimálja. Ezt hangsúlyozza a karakterek látszólagos azonossága az ábrázolásban. A gyarmatosítás nemcsak társadalmi, de környezeti szinten is zajlott és zajlik, az ökológiai imperializmus fogalma azt a gyakorlatot takarja, amelynek során a behurcolt állatok és növények kiszorították a gyarmatosított területek őshonos fajait, úgy, ahogy az európaiak kiirtották és kiszorították az őslakosokat (Crosby 2004). A filmben a nyugati embert fehér embernek nevezik a szereplők, ami közösséget teremt nemcsak az állatok és navajók között az európaiakkal szemben, de minden elnyomott ember és állat között a kizsákmányolókkal szemben. A narratíva egyértelműen a nem fehér ember oldalára állítja a közönséget, és a nem fehér „mi”-vel szemben a másság tárgya ez esetben épp a domináns fehér ember. Ezt fokozza, hogy a filmben fontos szerepet kap a buldózer vezetője, aki a történet elején megtagadja a munkálatok megkezdését, és aki a végén átveszi a békepipát az aktivistáktól. A Saunders nevű karakter szintén a színes bőrű és a kiszolgáltatott munkásosztálybeli ember megtestesítője, akit a fehérgalléros és fehér bőrű főnöke kirúgással fenyeget. Saunders és a többi munkás a történet végén egyetértésben áll az őslakosok mellé, egyesülve a kizsákmányoló tőkésekkel szemben, igaz, ezt a motívumot a film nem bontja ki részletesebben, csak egy gesztussal sejteti. Kizsákmányoló és elnyomott szembeállítás, a természeti és társadalmi elnyomás rendszerszintű mintázatainak analógiája a filmet a társadalmi ökológia gondolataival is rokonítja. Val Plumwood (1993), akire a társadalmi ökológia és az ökofeminizmus képviselőjeként egyaránt tekinthetünk a gyarmatosító logika első lépésének a platóni racionális filozófiát tartja, amely megteremtette a domináns férfi ideáját. A *Kojotban* a nemi szerepek kiegyensúlyozottabbak: a teremtő férfi, de az őslakos aktivisták vezetője, a konfliktus feloldója és az olajvezeték építését irányító, parancsolgató szereplő is nő. Ugyanakkor ebben az írásában hívja fel Plumwood (1993: 43) a figyelmet azokra az egymást kölcsönösen megerősítő ellentétpárookra, amelyek a nyugati gondolkodás fogalmi kereteit meghatározzák, és amelyek között olyanokat találunk, mint ember és természet, civilizált és primitív (természetes), én és a másik, racionalitás és állatiasság. Ezek a történetileg kialakult dualitások arra szolgálnak, hogy a hatalmi elnyomás faji, nemi és osztályhoz köthető alakzatait semlegesnek, eleve adottnak és magától értetődőnek, ha úgy tetszik, természetesnek állítsák be. A *Kojotban* szembevetés

fehér és nem-fehér ember szembeállítás: a film rendre előbbieket tételezi morálisan alantasnak, és utóbbit jónak. Ez a leegyszerűsítő dualizmus egyrészt legitimnek tekinthető a gyarmatosítás történelmi tapasztalatának tükrében és rendezői eszközként, másrészt akarva-akaratlanul megerősíti azt az etnografikus narratívát, ami a hatvan évvel korábbi népszerű „indiános” tematikájú ifjúsági regényeket jellemezte, és amit a rendező meg akart haladni.⁷ Az eredetmítosz mint témaválasztás is ezt húzza alá, az őslakosok ruházata, külseje sem a személyiségüket hivatott kifejezni, hanem azt, hogy *mások* kulturális és etnikai értelemben is. Továbbá megtestesítői azoknak az erényeknek és jó tulajdonságoknak (pl. bátorság, becsületesség, őszinteség), amikkel szemben határozzák meg a gyarmatosító imperialistákat. Tovább erősítik a filmben ezt a szembeállítást az aktivista lány film végén elmondott szavai: „Nagypapa, azt hiszem, tudom, mit keresnek a fehérek, miért nem nyugszanak soha [...] Úgy gondolom, a helyüket keresik az élők nagy körében.” Ez az esszencializáló megközelítés az etnografikus reprezentáció velejárája, mivel szükségszerűen homogenizálja a megjelenített csoportot (Paryz 2023). Marek Paryz lengyel szerzők hidegháború alatt megjelent, „indián” tematikájú irodalmát vizsgálja, amelynek mennyisége ugrásszerűen megnőtt ebben az időszakban. A szerző megkülönbözteti egymástól az etnografikus, a történelmi, valamint a kaland-narratívák sémáit. Mindháromban közös, hogy a fehér embereket morálisan az észak-amerikai őslakosokhoz való viszonyuk alapján ítéli meg. A lengyel főszereplők rendre szimpatizálnak a hangsúlyosan másmilyen őslakosokkal, és a mindent látó, uraló tekintetet birtokló olvasó a „rassz”-alapú megosztottság megszokott kereteiből szemléli az eseményeket. Az észak-amerikai őslakosok inkább fokalizátorként, viszonyítási pontként funkcionálnak ebben a felállásban, akik a figyelmet egyes fehérek gyarlóságára és más fehérek kiválóságára irányítják. A *Kojot* megfordítja ezt a fokalizációt, és az őslakosokat állítja a középpontba, de a játékidő nagy részében etnografikus és történelmi narratívát visz. Az etnografikus ábrázolás az észak-amerikai gyarmatosítás bemutatásakor talán nehezen elkerülhető a történelmi tények tükrében, ennél problémásabb viszont az, hogy a filmnek mindössze a keretezése zajlik a jelenben, ami az észak-amerikai őslakosokat a távoli múltba, illetve egy mitikus világba utalja.

Kié a föld melege?

A Plumwood által leírt négylépcsős gyarmatosítás második lépését a karteziánus filozófia dualisztikus felfogása teszi lehetővé azzal, hogy a gyarmatosítandó területet, mint a természethez tartozót, üresnek látja. Ebben benne foglaltatik a természet

---

⁷ Egy interjúban (Borbély 2023) a rendező arra a kérdésre, hogy kinek ajánlaná a filmet, így felelt: „Én úgy szoktam mondani, hogy minden sápadtarcúnak. Az indiánoknak nem kell. Mindenkinnek, akiknek az indiánokról a harci kiáltás és a fejdísz jut eszükbe, azoknak, akikben egy 60 évvel ezelőtti kép él.”

mássága, az, hogy az emberen kívül áll, és az is, hogy mint ilyen nem bír értékkel, nem is létezik, amíg az ember le nem igázza, munkára nem fogja, vagyis a saját hasznára nem tudja fordítani. Plumwood (1993: 44–55) szerint az eurocentrizmus és az antropocentrizmus a gyarmatosító logikában elválaszthatatlanok, hiszen a földet, amit „felfedeztek”, arra hivatkozva sajátították és használták ki a gyarmatosítók, hogy az üres, nem használja senki. Annak ellenére volt az önlegitimáció eszköze ez a hamis narratíva, hogy a gyarmatosítók tisztában voltak azzal, hogy ezeket a területeket őslakos népek lakják (Veracini 2010).

A természetnek ezt a semmibevételét a filmben jól érzékelteti az, ahogyan az építési kivitelezést vezető nő semmibe veszi a munkások aggályát azzal kapcsolatban, hogy hiányzik az építéshez a környezetvédelmi hatástanulmány. A *Kojot* teremtésmítosza szerint a tájnak minden elemét a Teremtő alkotta meg a vízből felhozott anyagból. Nemcsak az élővilágnak, hanem mindennek a Földön közös materiális eredője van tehát. Ebből az anyagból lett a hegy, amely szó szerint és átvitt értelemben is kimagaslik a környezetéből, itt lakik a Teremtő Bölcs Öreg, amíg ébren van, itt köti meg az elszabaduló villámot, ide fekszik le és ennek a földjéből kel ki, amikor újra alászáll rendet teremteni a Földön. Az isteni lakhely az ember számára nem elérhető, a gyarmatosítók elől ide menekülnek az észak-amerikai őslakosok a 15. században, de most épp ezt a szent helyet fenyegeti az olajvezeték építése. Ez a hely azonban a városi beruházók szemszögéből nézve csak egy leküzdendő kellemetlenséget jelent csupán, éppúgy nem létezik, mint az élet minden formája, ami rajta és benne él, amit a kivitelező cég vezetője így fogalmaz meg telefonnal a kezében: „Itt, itt [vagyok] a világ végén.” A világ vége egyet jelent az életen kívüliséggel, a civilizáció végével, a *mássággal*. A modernitáskritika olyan kihagyhatatlan és némileg elcsépelet motívumai, mint az autó és a mobiltelefon a környezettől, vagyis az őket fizikai értelemben szó szerint körülvevő materiális valóságtól távolítja el a beruházókat, akik nem veszik észre a hegyet, mert a telefonjuk képernyőjén nézik a térképet. A civilizáción kívül eső hegyen és az észak-amerikai őslakosokon kívül nem ad meg közelebbi támpontot a történet helyét és idejét illetően a film, amelynek spirituális jellege egyfajta téren és időn kívüli, örök érvényű üzenetet szeretne közvetíteni.

Szimbolikus az is, hogy a nem létezőnek, üresnek tekintett természetet a lefektetett olajvezeték mentén szó szerint kiürítették, vagyis megsemmisítették a beruházók. Ezzel a sík, kopár, barna pusztasággal áll éles kontrasztban a zölden magasodó hegy, amelyen az őslakosok élnek. A természet *tabula rasá*jához azonban hozzátartoznak az ott élő természeti népek is, akik a beruházó szemében szintén nem léteznek. „Milyen indiánok?”, kérdezi, majd elfordul telefonálni. A hatástanulmány hiánya és az „indiánok” élőhelye nem akadályozhatja a munkát, a föld munkára fogását, mert, mint mondja, „majd megérkezik [a hatástanulmány], addig is haladnunk kell”. A haladás eszméje, amely a lineáris és végtelen fejlődésbe vetett hiten nyugszik, a kapitalista gazdasági rendszer alapja és a zöld kritika legfőbb célpontja. A fejlődés nyugati ideológiájának megkérdőjelezése és alternatívák keresése a posztkolonialista ökokritikának

is a kiindulópontja. A fejlődés gyakran csak neokolonializmus áruhában, ideológiája a felvilágosodás korából maradt ránk; a fogalma a második világháborút követően a nyugati országok arra használták, hogy ezzel propagálják a harmadik világbeli országok beilleszkedését a kapitalista gazdasági rendszerbe (Huggan és Tiffin 2015). A posztkolonialista ökokritika fontos eleme a vérvonal kérdése a természeti erőforrásokkal való rendelkezéssel kapcsolatban. Kié a föld? Azé, aki megműveli, vagy azé, akinek van hatalma birtokba venni? A filmben az ökológiai önrendelkezés kérdésére adott csattanós választ az Első Ember fogalmazza meg, amikor azt mondja a brit hadvezetőnek, hogy nem adhatja át a földet, hisz a föld melegét nem lehet átadni. Vagyis az ökoszisztéma olyan elemei, mint a föld, nem képezhetik tulajdonát senkinek, hiszen a materiális elemek kölcsönösen függenek olyan immateriális elemektől, mint a napfény, a tiszta levegő, és más materiális elemektől, mint a víz vagy a széllel szálló virágpór. Ez az ökológiai természetfelfogás lényege is, vagyis hogy a természet elemei nem vizsgálhatóak önmagukban, hiszen disszipatív struktúrákként csak viszonyok hálójában határozhatóak meg, amelyek kölcsönös egymásrautaltságon alapulnak (Soper 1995). Ezen a ponton rövid kitérőt kell tennünk, ugyanis az, hogy „a föld melegét nem lehet eladni és megvenni”, egy oktatásban és tömegkultúrában is sokat idézett szöveg a '70-es évek vége óta Európában és az USA-ban egyaránt (Kaiser 1987). A mondatot egy bizonyos Seattle nevű törzsfőnöknek tulajdonítják, aki valóban létezett, a *suquamish* és *duvamis* őslakosok vezetője volt a 19. század elején. Seattle város máig őrzi a nevét, két beszédének hitelessége azonban megkérdőjelezhető. Ezek 1885-ben a Point Elliot-egyezség során hangzottak el, amikor az őslakos területeik egy részét átadta, egy részét pedig rezervátummá nyilvánították. Kaiser (1987) munkájában a szövegek különböző verzióit kutatva kijelenti, hogy azoknak sokféle verzióját adták ki, és egyik sem hiteles. A legtöbbet idézett verzió Ted Perry 1972-es *Home* című filmjéből származik, amelybe a forgatókönyvíró és baptista szerzetesek is beledolgoztak részeket. A szövegek autentikusságáról szóló viták nem pusztán a történészek számára bírnak jelentőséggel, bizonyos részleteinek továbbélése a populáris kultúrában felveti a posztkolonialis elméletek kulturális kannibalizmussal kapcsolatos aggályait is. Donna Haraway írásában (1989) ezzel a kifejezéssel illeti a Nyugatnak azokat a gyakorlatait, amelyekkel a saját éppen aktuális érdekeinek, világlátásának, ideológiájának megfelelően keretezik újra és használják fel más kultúrák más céllal keletkezett elemeit. Erre jó példa az is, ahogy a modern, nyugati környezetvédő mozgalmak felhasználták és újrakonstruálták az „indián” törzsfőnököt és a neki tulajdonított, átalakított beszédet. Gauder Áron ötven évvel Perry filmje után újrahasznosítja a beszédet, ami nemcsak azt jelzi, hogy az ökológiai üzenetek populáris kultúrabeli megfogalmazásainak toposzává erősödött ez az idézet, függetlenül attól, hogy autentikus vagy sem, hanem azt is, hogy tradicionális és modern szembeállítás, a nyugati ember romantikus nosztalgiaja továbbra is kivetíti a természettel harmóniában élő ember képét más kultúrákba. A projektálásnak ez a logikája a gyarmati büntudatról

és az *othering*ről⁸ éppúgy árulkodik, mint arról, hogy továbbra sem tudta saját „zöld” mítoszt és ideálját megteremteni és önmaga elé példaként állítani.

„Indiánok” Kelet-Európában

Megkerülhetetlen kérdés, hogy egy európai, teljes egészében magyar gyártású film miért az észak-amerikai őslakosok teremtésmítoszában és jelenkori kizsákmányolt, fenyegetett helyzetén keresztül fogalmazza meg környezetvédelmi üzeneteit. Az ökokritika negyedik hullámában hangsúlyos szerepet kapott az őshonos (*indigenous*) tudás ember és természet békés és fenntartható viszonyáról és ennek gyakorlati alkalmazása a jelenben. Legalább ennyire hangsúlyos eleme ennek a gondolatnak azonban a lokalitás, a másság, a különbség hangsúlyozása is, vagyis a globális narratívák elutasítása, amit elsődlegesen a Nyugat-centrikus, de magukat univerzálisnak tételező megközelítések kritikája indukált. A posztkolonialista környezetelmélet (*postcolonial environmentalism*) óva int ugyanakkor attól is, hogy a Globális Dél vagy az őslakosok történeteit és tudását kontextusukból kiragadva globális érvényűvé növezzük és univerzálissá tegyünk (Adamson 2014; DeLoughrey 2014; DeLoughrey, Didur és Carrigan, 2015; Monani 2024). A jelenség, amit Larry Lohmann (1993) zöld orientalizmusnak nevezett, a nyugati ember a mesés, spirituális, a természettel harmóniában élő Keletről alkotott konstrukcióját jelöli, aminek kedvelt topozsa az „ökoindián”. Ez a framing a nyugati környezetvédők fantáziájának kivetülése, és éppúgy hozzájárul a leegyszerűsítő kulturális sztereotípiák és az azokhoz kapcsolódó elnyomó társadalmi gyakorlatok fenntartásához, mint az orientalizmus más formái. Ramchandra Guha posztkolonialista elméletalkotó esszéjében (1989) a mélyökológiát vádolja azzal, hogy nemcsak nem veszi figyelembe a környezetpusztítás okai között a legmeghatározóbbat, a társadalmi egyenlőtlenségeket, de orientalista felfogása miatt minden keleti filozófiát összemoss és szükségszerűen biocentrikusnak és spirituálisnak állít be. A zöld orientalizmus elkerülése azonban nem jelenti azt, hogy a nyugati emberek nem mesélhetik el más népek, így akár a Globális Délhez tartozók történeteit (Lohmann 1993). A problémát inkább az újrameselés mikéntje, keretezése és a történetek globális és univerzális igazságának hangoztatása jelenti, amely nem képes elengedni azt a képet, hogy az őslakos legyen elmaradott, tradicionális életformája pedig ugyanúgy nézzen ki és ugyanúgy álljon harmóniában a természettel, mint

---

8 Másként kezelés, a másság keresése és konstruálása, amit az angol nyelvű szakirodalom zömében a domináns, hatalmi pozícióban lévő társadalmi csoportoknak az elnyomott, marginalizált, kisebbségben lévő, Globális Délhez tartozó társadalmi csoportokkal szembeni viszonyára alkalmaz. Ennek a leereszkedő hozzáállásnak, amely a másokra elmaradottként tekint, nyújtja történeti elemzését Edward Said (1978) Ázsia és Észak-Afrika kapcsán, Valentin-Yves Mudimbe (1988) pedig Afrika egésze vonatkozásában.

évszázadokkal ezelőtt. A *Kojot* üzenete erősen univerzalizáló, a teremtésmítosz üzenetét ma és mindenkor érvényesnek tartja, és a cselekmény nagy részében a hagyományos „ökoindián” képét tárja közönsége elé. Ugyanakkor a jelenben játszódó részek, amelyek a történetet keretezik, egészen más képet mutatnak. Ebben az aktivista őslakos lány egyszerre kínálja a szimbolikus békepipát a destruktoroknak, terepjárót vezet, mai öltözéket visel, és aktivista mozgalmat szervez, amelyben fehér emberek is részt vesznek. A teremtésmítosz újramesélésén aligha lehet számonkérni az autentikusságot, hiszen a hitelesség és érintettség tisztelete kiemelt jelentőséggel bírt az alkotói folyamatban. Számos észak-amerikai őslakos alkotó vett részt a filmgyártás különböző fázisaiban, kezdve a film konzulens szakértőjével.

Az autentikusság kérdésénél érdekesebb, hogy Gauder kelet-európaiként miért egy ennyire távoli kultúrához nyúl? Miért nem tett kísérletet arra, hogy európai vagy magyar hagyományos tudással hozza kapcsolatba a közönséget? A személyes okoknál célravezetőbb egyfel hátrébb lépve megvizsgálni a kérdést, amihez egy rövid történeti kitérőt érdemes tenni. Ginelli Zoltán (2024) az „indián” kultúra magyarországi appropriációjának történetét feltárva rámutat arra, hogy a több mint kétszáz éves múltra visszatekintő „indiánkultusz” – a hazafias nacionalizmustól az antikommunista ellenálláson át a spiritualizmusig – milyen különböző önmeghatározások és politikai pozíciók kialakításában játszott közre. Az első világháborút követően a Nyugathoz tartozás, a szövetségkeresés eszköze volt, amire Ginelli (2024: 120–121) Teleki Pál „indián” fejdíszének példáját hozza fel, amit az amerikai cserkészektől kapott 1933-ban, amikor tiszteletbeli törzsfőnökké választották. Ez az amerikai kapcsolatok erősítésében érdekelt magyar külpolitika számára egy kedvező szimbolikus gesztus volt, és ennek megfelelően kommunikálták. Az 50-es években fordított helyzet állt elő: még Karl May könyveit és a cserkészeket is betiltották szovjet nyomásra az országban, de az 1960-as években lazult a szabályozás, és számos „indiános” ifjúsági regény jelent meg magyar szerzőktől is, amelyek szabadságkereső és ellenálló jellegét gyakran nem néz-te jó szemmel a rendszer. Magyarország nem volt egyedülálló ebben, Németország és Lengyelország példája is hasonló. Paryz (2023: 156) megjegyzi, hogy a lengyel cenzorok éppenséggel kedvelték az „indián” regényeket a közös tulajdon visszatérő motívuma miatt. Ugyanakkor a szerző szerint az olvasók nem e miatt az ideológiai töltet miatt olvasták ezeket, hanem mert segítségükkel kiszakadhattak a valóságból. Lengyelországban a nacionalizmus, a hazafiasság az „indiánkultusz” álcája mögé búj-t a 70-es évek második felében megjelent történelmi „indián” regényekben, amelyek a lengyelek és az észak-amerikai őslakosok rokonságát hangsúlyozzák: szabadságszere-tüket, elnyomott, áldozat és marginalizált voltukat (Paryz 2023). A keleti blokkban a saját nyelven írt „indiános” kultúrát némileg a kényszer szülte, az NDK-ban például a nyugati „indiános” filmek terjesztése akadályokba ütközött, ezért kellett saját változatot készíteni (Lutz 2020). Ezek a keleti „indián” filmek viszont megfordították a hagyományos hollywoodi narratívát, amiben a cowboyok voltak a jók, és az őslakosok a rosszak, hiszen mindig az őslakosok morális felsőbbrendűségét hirdették.

Az 1960-as évektől az „indián játékok” is új erőre kaptak Magyarországon, 1961-ben megalakult Cseh Tamás vezetésével a bakonyi „indiánok törzse”. Ennek tagja lett 1992-ben Gauder Áron is. A bakonyi csoport még az „indiános” szubkultúrán belül is egyfajta alternatívát képviselt, hiszen a korábban Baktay Ervin vezetésével megalakult dunakanyari „indián törzstől” függetlenül jött létre.⁹ Ahogy Ginelli (2024) megjegyzi, a Cseh Tamás-féle csoportosulás rendszerkritikája nemcsak a kommunizmust, hanem a kapitalizmust is érintette, eszképzismusa és alternatív világa pedig inkább a hippi kultúrára emlékeztetett, míg a dunakanyari „indiánoknál” erősebb volt a hazafias motívum. Látható tehát, hogy történetileg nagyon különböző ideológiák mögé szuszakolták be az észak-amerikai őslakos kultúra feldolgozásait és az ezekkel való azonosulást (Kelet-)Európában. Hartman Lutz (2020) német példán mutatja be, hogy az őslakos kultúra appropriációja a Weimari Köztársaságban, a nácizmus korában és a hidegháborús megosztottságban is fontos szerepet töltött be. A németek rajongását az észak-amerikai őslakos kultúra iránt az *Indianthusiasm*¹⁰ fogalommal érzékelteti, amely nagyon is eltérő projekciók és gyakorlatok sorát írja le, amit a történelmi kontextus és a politikai-ideológiai motivációk alakítottak. A németek indiánokhoz fűződő viszonyának jóval gazdagabb a szakirodalma, mint a kelet-európaiaké, ami tükrözi a hatalmi erőviszonyokat a tudomány Nyugat-centrikus világában, ugyanakkor érdekes párhuzam, hogy sem a magyaroknak, sem a németeknek nem voltak tengerentúli gyarmatai, így mindkettő az „ártatlanabb” fehérséget vindikálja magának az észak-amerikai őslakosokhoz való viszonyában. A félperiféria „indiánja” egyszerre tükrözi a Nyugathoz tartozás vágyát, átszínezve annak az észak-amerikai őslakosokról kialakított, gyarmatosításból fakadó képét, és a Nyugattól való elhatárolódást, mert a kelet-európaiként megélt kirekesztettség és marginalizáltság empatiszabbá teszi az elnyomott észak-amerikai őslakosok iránt. A látszólag empatiszabb hozzáállás azonban alig leplezi a gyarmatosítás vágyát, és megtartja a rasszok közötti választóvonalra és hierarchiára épülő attitűdöt (Ginelli 2024; Lutz 2020). Cseh Tamás és követői „az indiánokat” (Cseh Tamás Archívum, é. n.). Hatott tehát a regények és filmek nyomán az észak-amerikai őslakosokról kialakult kép. A témánk szempontjából fontos, hogy az őslakosok szabadságszeretete és bátorsága, ha úgy tetszik, ellenálló karaktere mellett a természethez való viszonyuk tette őket a kíváncsiság tárgyává. Ezek a vonások persze esszencializálók és a nyugati ember projekciói, amelyek homogenizálják az amerikai őslakosokat, de funkciójukat tekintve a modern társadalomtól való elfordulást és a természethez való visszatérést voltak hivatottak katalizálni. A regresszió, az idealizált állapothoz való visszatérés vágya nem idegen a környezetvédő diskurzusokban.

---

9 Baktay Ervin 1931-től „indián” táborokat szervezett, sőt megalapította az első magyarországi „indián törzset” is, amelynek – Heverő Bölény néven – ő volt a törzsfőnöke.

10 Az indian és az enthusiasm (‘rajongás, lelkesedés’) szavak ötvözése által kialakított fogalom.

Gauder filmjével kétségkívül tovább erősíti a fehér ember „ökoindián”-mítoszát, ugyanakkor a kortárs problémákba ágyazott kerettörténettel aktualizálja és némiképp felül is írja azt. Az „indián” tematika választása, mint említettem, személyes szálakhoz is kötődik. A Cseh Tamás által 1961-től újraindított „indián” táborokhoz köthető, melyek évtizedek óta meghatározóak voltak a rendező életében. Ez azonban nem magyarázza kellő mélységben a döntést, amit igazán az kontextualizál, ha tekintetbe vesszük a populáris kultúra ilyen témájú műveinek európai piacon tett 20. századi hódítását. A Karl May-könyvek, a winnetou-s és a „cowboy-indián” tematikára épülő játékok, képregények, könyvek, valamint zömében Észak-Amerikából eredő rajzfilmek miatt – gondoljunk csak Lucky Luke-ra, a Playmobilra vagy a *Tesz-vesz város* idevonatkozó részeire – a legtöbb európai gyerek felnövésében megkerülhetetlen volt az „indiánosdi”. Annyi bizonyos, hogy a film körültekintően járt el az őslakos mítoszok parafrázisakor, és az újraakasztás során áttemeli az „ökoindián”-képet egy kortárs kontextusba, elismerve a változásokat. Ugyanakkor a globális tömegkultúrába könnyen beilleszthető „indián”-mítosz választásával a rendező hátat fordít annak a lehetőségnek, hogy egy saját, (kelet-)európai lokális választ adjon az ökológiai válság kortárs valóságára. Ami azért is érdekes, mert a korábbi egész estés filmje, a *Nyócker!* (2005) – amely 2005-ben a legjobb európai animációs filmnek járó díjat nyerte el Annecyban – a 2000-es évek eleji Budapest etnikailag sokszínű VIII. kerületének túpontos és humoros társadalmi szatírája volt.

A Kelet–Nyugat, fekete–fehér dichotómiáját sugalló kép egyszerre végletekig leegyszerűsítő, másrészt kártékony is, hiszen pont azokat az egyenlőtlen viszonyokat szilárdítja meg, amikkel szemben megfogalmazódik. Normatív kérdésekre nem feladata a választ megadni ennek az értekezésnek, mivel Hageman (2013) nyomán magam is úgy vélem, hogy a kulturális jelenségek ökokritikai nézőpontú elemzésekor az értéktétele megfogalmazása nem ad hozzá az elemzéshez, melynek célja sokkal inkább felmutatni a *status quót*, mintsem egyes alkotásokon és alkotókon számonkérni egy vágyott, tökéletes ökológiai üzenet, Hageman kifejezésével a mechanikus zöld (*clockwork green*) mediálását. A film tehát inkább tekinthető kora termékének, mint egyedi alkotói döntések sorozatának, és ekként lenyomata a különböző modern környezetvédő mozgalmak (mélyökológia, társadalmi ökológia, posztkolonialista környezetvédelem stb.) helyenként egymással ellentétes üzeneteinek, valamint magán viseli az 1960-as évektől a ’90-es évekig meghatározó, Nyugat által gyerekszerűen hangszerelt és torzított „indián” kultúra képének hatásait, amelynek rendezője ennek a kulturális elithez tartozó leágazásán szocializálódott, és ennek megfelelően képes azt reflexíven újragondolni. Az alkotás tünete annak, hogy a kelet-európai zöld gondolatnak nincsenek olyan lokális megfogalmazásai, amelyeket a populáris kultúra könnyen tárgyául választhat, valamint jelzi a kortárs környezetvédők kétségbeesését, akik a megoldást egy radikális társadalmi-gazdasági változásban látják, amelyhez számukra egy idealizált, nosztalgikus törzsi együttélési forma képe nyújt fogódzót. A helyi zöld narratívával egyelőre csak a magyar–szlovák koprodukcióban megvalósult *Műanyag égbolt* című animációs film (2023) kísérletezett, amelynek posztapokaliptikus víziójában

kimondottan hangsúlyos, megnevezett és vizuális jelölőkkel is jól felismerhetővé tett helyszín Budapest és Miskolc. Az ökodisztópia rendezőinek ezzel kimondott célja volt testközelbe hozni a tisztító környezeti válság fenyegetését (Kovács és Horváth 2023).

Az eddigiek fényében érdekes összehasonlítani a *Kojotot* a *Farkasok népével*; ennek a tematikus és gyártásbeli közös vonások szolgáltatnak alapot. Mindkét film a 2020-as években készült, kis, európai stúdióban, és mindkettőt rendezője olyan művész, aki nem először készít egész estés animációs filmet. Közös az animációkban továbbá az explicit környezetvédő tartalom és a múltba tekintő cselekmény, amely mítoszokat, legendákat is feldolgoz.

Farkasok népe

Az ír Cartoon Saloon nemcsak a kelta trilógia darabjaiban reflektál ökológiailag progresszív üzeneteket, hanem alkalmazott munkáiban is, például a vegán életmódot népszerűsítő *There's a Monster in my Kitchen* (2020) című, a Greenpeace UK számára készült animációjában is. A nyugat-európai stúdió a *Farkasok népét* egy luxemburgi és egy francia független stúdióval közösen valósította meg, amely az affinitív transznacionalizmus¹¹ példája az animációs gyártásban, és lehetővé teszi a hollywoodi mainstreamtől eltérő technikai és tematikai szabadságot is. Az ír–luxemburgi gyártású, 21. századi animációs trilógia utolsó darabja azt példázza, hogy a nem emberi és hibrid lények morfolódó plazmatikussága és antropomorfizmusuk oszcilláló jelentése hogyan közvetíti hatékonyan az ember és a természet közötti kölcsönös függőséget.

Az 1600-as évek közepén játszódó történetben hangsúlyos szerepet kapnak a gyarmatosító angolok és az írek közötti társadalmi és kulturális feszültségek. Az angol uralkodó „Lord Protector”, aki kimondatlanul bár, de Oliver Cromwell alakját idézi meg, egy megközelíthetetlen, autokratikus vezető, aki azért érkezik Kilkenny városába, hogy vezetésével a környező erdőkből fát termeljenek ki. Az erdőben élő rettegett farkasfalka azonban ennek útjában áll, ezért mindenáron meg akarják tőlük tisztítani az erdőt az angolok. Egyes őslakosok szerint ezzel egy régi egyezséget rúgnak fel, amelyet Szent Patrik kötött a farkasokkal a békés egymás mellett élésről, aminek záloga a területi határok kölcsönös tiszteletben tartása. Az angol vadászok vezetője lányának, a talpraesett Robynnak el kell játszania apja és a külvilág előtt a hagyományosan nőikkel asszociált háztartáshoz és gondoskodáshoz köthető szerepeket, és titkolnia kell, hogy ijáskodni, célba löni, solymászni és kalandozni szeret. Egy titkos útja során összebarátkozik a közeli erdő farkasfalkájának vezetőjével, az alakváltó Mebh nevű kislánnyal, majd egy farkaskarmolást követően maga is hibrid állatemberré alakul. A kalandos történetben végül ketten együtt fáradoznak azon, hogy jobb belátásra bírják az embereket, és megmentésük az erdőt és a benne élő falkát.

---

11 Mette Hjort (2010) transznacionális filmes együttműködéseketszerező tipológiája alapján, aki az etnikai, nyelvi, kulturális vagy akár földrajzi közelség alapján együttműködő országok filmes koprodukciónak sorolja ebbe a kategóriába.

A kétdimenziós, digitális rajzanimáció stílárú szempontból a Tomm Moore által jegyzett kelta trilógia legkiforrottabb darabja. A látványvilágra jellemző a kidolgozottság és a limitált stílus közötti váltakozás, a kereső vonalak és vonalakon túlfutó színek, a perspektívák váltogatása akár egy képen belül, a finom-organikus kimunkáltság és plazmatikusság a természeti tér és a metamorfózisok ábrázolásakor. Animációs formanyelvében a plazmatikusságot, a metamorfózist, az animálódó teret és az antropomorfizmust is használja. Ezek közül a legmeghatározóbb az antropomorfizmus, amely mindkét főszereplő karakter sajátja, de a film többi állatkaraktere is így reprezentálódik.

Wells (2009) animált állatkarakterek kapcsán felállított négyosztatú modelljének szintjei jól megfigyelhetőek a farkasok példáján keresztül. A tisztán állati („*pure animal*”) szint, amely csak az állatok biológiai értelemben vett tulajdonságait jelöli, a farkasfalkára illik, amikor eleinte ragadozók módjára, fogukat csattogatva vadul üldözik Robynt. A farkasfalka egy entitásként jelenik meg, az egyes tagok nem érzékelhetőek individuumként, nincs személyiségük, egy erőt képviselnek, közös szándékkal és céllal lépnek fel, külsejük megegyezik, stilizált külalakjuk és mozgásuk is közelebb áll a valódi farkasokéhoz, mint a főszereplők megjelenítése farkasokként. Az emberaspiráns („*aspirational human*”) kategóriát is képviseli ugyanakkor a falka, hiszen Mebh parancsának szelíden engedelmeskednek, vagyis taníthatóak, irányíthatóak, képesek egy külső akaratra engedelmeskedni, ami a természetbeli farkasfalkákra ebben a szélsőséges formában biztosan nem igaz. Főleg, hogy vadászösztönüket is képesek szabályozni és elnyomni, ha a falkavezér ember alakban erre inti őket. Az emberaspiráns kategóriáját Wells azokra az antropomorf állatjegyekere alkalmazza, amelyek az emberi nem előnyös tulajdonságait domborítják ki. A farkasfalka az emberaspiráns és a tiszta állat kategóriák között ingázik a wellsi modellel összhangban, amelynek fontos eleme, hogy az antropomorfizmus ezen kategóriái nem statikus besorolásnak szolgálnak alapot, hanem folyamatos fluxusban vannak, és egy szövegen (filmen) belül, sőt egy adott karakteren belül is többször váltakoz(hat)nak. Ez azonban nem okoz értelmezéssel zavar, a karakterek rezonálása a különböző jelentések között nem jelent problémát a befogadóban, mert az animáció képi konstruáltsága révén eleve eltávolítja a realitás elvárásától a percepciót. Az emberi nem kritikáját („*critical human*”), ami a Wells-féle taxonómia harmadik eleme, adja a filmben maga a metamorfózis, amelynek során Mebh és később Robyn is farkassá tud válni. Farkas alakban kiélesedik a szaglásuk, felgyorsul és szofisztikáltabb lesz a mozgásuk, és képesek lesznek felfedezni az erdő olyan titkos csodáit, amit hétköznapi emberként rejtve maradna előlük.

12 Ennek a szakasznak a korábbi verziója megjelent az *Ütközéspontok XI. A Doktoranduszok Országos Szövetsége Filozófiatudományi Osztály konferenciájának kötete* című kiadványban (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Filozófiatudományi Osztály, 2025, 174–192., szerk. Nemes Márk).

Ezt hangsúlyozza az animált tér is: nemcsak a farkasok érzékei lesznek élesebbek, hanem az erdő maga is feltárukozik az állatok előtt. Az ember alakban szűrős, áthatolhatatlan bozótos barátságos cserjéssé alakul, mely kettényílik a bundások előtt. Ez a feltárukozás az ágencyával bíró, rezonáló tér esetének tekinthető, amely ha nem is alakítja át fundamentálisan a cselekményt, mégis hatással van rá, amennyiben Mebh és Robyn barátságának alapélménye lesz a „nyitott erdő” felfedezése. Farkasokként a lányok megértik más állatok nyelvét, pl. Robyn állatsegítő karakterének, Merlinnek, a sólyomnak és a többi farkasnak a kommunikációját. A film tehát metaforikusan azt az állítást fogalmazza meg, hogy ahhoz, hogy megértsük és tiszteletben tartsuk az állatokat, empatikusan kell azonosulnunk velük. Az ily módon meganimált állatok rímelenek a Cubitt (2005) által leírt zoomorfikus introjekcióra, illetve a Claire Parkinson (2020) által elemzett szituatív antropomorfizmusok közül az empatikus helyzetre. Mindkét fogalom szubsztanciálisan pozitív antropomorfizmust jelöl, vagyis nem pusztán állat és ember különbözőségét hangsúlyozza, hanem egy beleélésen alapuló azonosulást, átlényegülést a másik fajhoz tartozókkal. Ez aláhúzza a parkinsoni gondolatot, miszerint az antropomorfizmus hatalmi viszonyok lenyomata, ami itt egy empatikus kapcsolódáson alapul, ennek azonban nem az antropomorfizmus pusztá alkalmazása, hanem kontextusának milyensége a záloga. Az azonosulás igénye másokkal, akár más fajok egyedeivel vagy természeti képződményekkel, az Arne Naess-i mélyökológia filozófiájának is központi eleme. Az állat–ember, ember–állat átalakulások itt is spirituális szintre emelik a történetet, akárcsak a *Kojot négy lelke*ben. A néző szemé láttára, fokozatosan végbemenő metamorfózis fajok határait lépi át, a levegőben zajlik, és légiesen könnyű, elillanó aranyszínű vonalakkal rajzolódik ki, erősítve a nem evilági hatást. A metamorfózis itt csodát jelöl, amelyben csak a kiválasztottak részeseülhetnek, jelen esetben a két gyermek karakter. Kiválasztottságukkal egyfelől kívül rekednek az emberek társadalmán, másfelől mediátorokként funkcionálnak emberek és állatok között. Környezetük számára szubverzívnek ható, empátián alapuló nézeteiket azonban hiába próbálják meg közvetíteni az emberek felé, jórészt süket fülekre találnak. A határok közti közvetítés nehézségét és kudarcát szimbolizálja Mebh anyjának halála, akin Robyn apjának nyila ejt halálos sebet. A mágikus, láthatatlan erők és érzéki stimulusok vizualizációjával a film élő és élettelen, valóságos és képzeletbeli, materiális és immateriális határait is átlépi, amit a metamorfózis eszközével tud megjeleníteni.

Wells (2009) negyedik kategóriája a hibrid állatemberé („*hybrid humanimity*”), amelyen olyan közös fogalmi kereteket, rendszerszintű párhuzamokat ért, amelyek az emberek és az állatok közti hasonlóságokra, analógiákra mutatnak rá. Ez a *Farkasok népében* is felfedezhető kategória szimbolikus, metaforikus szinten lép működésbe, és épp a faji demarkációk kölcsönös hangsúlyozásában érhető tetten, ami mind a farkasok, mind az emberek számára fontos. Mebh éppúgy gyanakodva és ellenszenvvel méregeti eleinte Robynt és általában az embereket a másságuk miatt, mint ahogy az emberek is a másság objektumaiként kezelik az erdőt és annak farkasait. Jól

szimbolizálja ezt, hogy Mebh Robynt a Városi becenévvel illeti. Az oppozíciók, mint a fogalmi gondolkodást és az attitűdöt meghatározó alapvetések, a film narratívája értelmében állatokra és emberekre egyaránt jellemzőek. A társadalom és a farka szervezőelvei is hasonlóak, mindkét esetben van vezető karakter, és vannak követők. A falusi tömeg és a farkasfalka ábrázolásában analóg a homogenitás hangsúlyozása, az egyforma méretű, színű alakú emberek, illetve farkasok csoportja ráadásul együtt is mozog. Amikor a farka tagjai, meghallván a farkavezér hívóhangját, együtt száguldanak az erdőben, szinte egy állattá olvadnak össze, mozgásuk fluid és dinamikus. Az embertömegek mozgása nem ilyen esztétizáló, de az őket mozgató félelmek és agresszió őket is egyé kovácsolják. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy a farkavezér egy nő, akinek távollétében a lánya veszi át ezt a szerepet, míg az embereknél egy angol férfi. A matriarchális berendezkedés felvetése jól illeszkedik a film erős feminista állásfoglalásához. Az ökofeminizmus üzenetével összhangban a *Farkasok népében* a főszereplő lányokat ugyanúgy elnyomja, dominálja és sarokba szorítja a férfiak vezette társadalom, mint ahogy a farkasokat az emberek. A bináris oppozíciók meghatározzák a film narratív struktúráját, és nemcsak az állat–ember kettősségben ragadhatóak meg, hanem a város–vidék, férfi–nő, protestáns–katolikus, barbár–civilizált, hagyományos–progresszív ellentétpárokban is. Ezek az ellentétpárok akár Val Plumwood (1993) már említett szövegéből is származhatnának, aki szerint az ilyen és ehhez hasonló dichotómiák felszámolása az ökokritika egyik legfontosabb célkitűzése. Ezek az egymást kölcsönösen erősítő és fenntartó kettősségek megalapozzák a nyugati gondolkodást, és meghatározzák a materiális rendszerekhez való viszonyunkat.

Robynnak titokban kell tartania, hogy íjászkodik, a Lord Protector és apja utasítása értelmében nem szabad elhagynia a város falait, főként kell viselnie, és háztartási munkákat szabad csak végeznie. Amikor Robyn nem engedi az apjának, hogy lelője a ketrecbe zárt farkasanyát, az apja így szól: „Úgy félek! Félek, hogy egy napon téged is ketrecbe zárnak”, mire Robyn azt feleli, hogy „de már most is egy ketrecben vagyok”. A ketrecek, a falak és a zsilipek fontos szimbolikus motívumai a filmnek, ezek a materiális választóvonalak húzzák meg a határt erdő és város, ember és állat, vad és barbár, félelmetes és otthonos között. A gyerekeknek és pláne a lányoknak nem szabad elhagyni a város több méter magas falait, amit a film rendre felülnézetből mutat, akkor is, ha ez kettős perspektíva alkalmazását jelenti egy képen belül. Ezzel, valamint a fallal körülvevett élettér természetellenes geometrikus formájával hangsúlyozza Moore képileg a szimbolikus és materiális körbezártságot. A határokat erősítik a stiláris különbségek is. A fallal körülvevett város házai és lakói szögletesebbek, körvonalai a fametszetek vastos fekete vonalaira emlékeztetnek, ami egyfelől egy 17. században bevett grafikai eljárást idéz meg, másfelől zordabb és merevebb, mint a falon kívüli erdő körvonalai. A várost uraló angol katonák, akik a városfal zsilipeit kezelik, tehát beengednek és kirekesztenek, teljesen uniform módon jelennek meg, talpig vértben, tekintetük rejtve marad sisakrostélyuk szűk rése mögött, kontúrjaik vastagok, míg a városlakó írek szakadtabbak és kerekdedebbek. Az erdőben az ősz színeinek akvarelljei dominálnak, narancssárgák, sárgák és zöldek, szemben a város fakó szürkességével

és sötét árnyaival, a falon túli természet jeleneteinél pedig a vonalvezetés sokkal íveltebb, gyakran kacskaringós, Mebhet és anyját, valamint a farkasfalka mint entitás képi reprezentációját is a fluid lekerekítettség határozza meg. Robyn, aki főhősként város és természet között próbál közvetíteni, eleinte maga is farkasvadász akar lenni, és ennek megfelelően szögletesebb körvonalú, majd ahogyan megnyílik a farkasok felé, úgy lágyulnak karakterének vonásai, halványulnak és ívelődnek a kontúrjai. A vonalvezetés tehát stiláris analógiája a film központi metaforáinak. A ketrecebe kerülnek nemcsak a vadállatok, de a lázadó személyek is. A falu népének homogenitását egy karakter töri meg szubsztanciálisan, egy birkapásztor, akit a film elején, amikor megharapja egy farkas, Mebh és anyja gyógyít meg. Ez a pásztor fennen hirdeti a Lord Protectorral szembeni megvetését, és ő az ír őslakostudás közvetítője a történetben. A férfi cinkos barátságot köt Robynnal, megosztja vele a tudását a gyógyítani képes farkasemberekről („*wolfwalkers*”). Ő az, aki hisz Szent Patrikkal kötött alkuban, miszerint, ha nem bántjuk az erdőt, a farkasok sem bántják az embert. A férfi így a hagyományos ír, katolikus tudást testesíti meg, amiért az angol katonák rögtön a film elején foglyul ejtik és tömlöcbe vetik. A közvetítő szerepbe került Robyn a film folyamán többször nyit ki ketreceket, illetve szökik át a falon, a materiális értelemben vett határsértései pedig ezeknek a határoknak a jogosságát kérdőjelezi meg. A főszereplő kimondatlan célja a határok átlépése és lebontása. A film tehát amellettt érvel, hogy csak egy igazságosabb és elfogadóbb társadalmi rend teremthet ökológiai szempontból is fenntartható rendszert, ami Murray Bookchin (1982) társadalmi ökológiájának központi tétele is. A bookchini felfogásban nem az a fő, sőt nem is helyes, ha az emberre úgy tekintünk a természet részeként, mint aki pusztán egy a fajok sorában, hiszen szerepe és felelőssége is nagyobb bármely másik fajnál az ökoszisztémák működésében. Ennél fontosabb ugyanis, hogy az emberi társadalomban felszámoljuk a hierarchikus, kizsákmányoláson alapuló berendezkedést, mert csak ebben merülhet fel a természet elnyomásának gondolata.

A brit–ír, katolikus–protestáns ellentétpár két pólusát Lord Protector és a birkapásztor személyesíti meg a filmben. Az angol vezető parancsait mindig Isten nevében hozza meg, reprezentációja képileg is rendre a többiek fölé helyezi őt, alulnézetből, illetve fekete lova magas nyergéből láttatja a rendező. Beszédes neve utal az őt motiváló félelemre, amivel a bestiális farkasok iránt viseltetik. Odújukra az ördög földjeként tekint. Retorikájában az isteni hivatkozás mellett gyakoriak az olyan kifejezések, mint *tame*, *clean*, *beast*. Az erdőt meg kell tisztítani a farkasoktól, hogy az emberek kivághassák a fákat, és ott is legeltethessék az állataikat. A félelem mellett tehát a gazdasági haszonszerzés reménye miatt kell leigázni és embernek (valamint Istennek) tetsző módon megtisztítani és átalakítani a természetet. A cselekmény előrehaladtával a tiszta természet ideáját akár az erdő felgyújtása árán is el kell érni. A természet dominálásának vágyával egy töről fakad a nők feletti hatalomgyakorlás vágya és a gyarmatosító logika, amivel a britek az írekkel bánnak. A paternalista Lord Protector, a populista vezetők által kedvelt retorikai eszközével élve, védelmet ígér, miközben ő maga az, aki a veszedelmet a népre szabadítja. A Szent Patrik-féle alkut tiszteletben

tartó és hirdető birkapásztor a helyi tudás hordozója, szemben a gyarmatosító Lord Protectorral. Ez a szembenállás a posztkolonialista környezeti gondolattal rokonítja a filmet, mely elutasítja, de legalábbis megkérdőjelezi az univerzalizáló narratívákat és elméleteket. Ehelyett a hangsúlyt a környezeti problémákat övező diskurzusokban bizonyos közösségekhez és konkrét helyszínekhez köthető helyi problémákra és történeti megfigyelésekre és megoldásokra fekteti (DeLoughrey, Didur és Carrigan 2015). A *Farkasok népe* 1650-ben játszódik Kilkennyben, vagyis az angol Oliver Cromwell vezette seregek sikerét követő belső gyarmatosítás (internal colonisation) következményeit mutatja be. Az ír kultúra elnyomásának hosszabb és fájdalmasabb a története, mint a walesieké. VIII. Henrik céljaival összhangban a katolikus, ír települések élére angol és skót telepesek kerültek, és a tengerentúli kolóniákhoz hasonló ültetvényrendszert építettek ki (Tomlinson 2019: 54–55). A gyarmatosító angolok ugyanazzal a félelemmel vegyes arroganciával viseltettek a tengerentúli és a szigetországi őslakók iránt, mint az angol munkásosztállyal szemben. Ez a félelemmel vegyes idegenkedés és a vallási ellentétek a *Farkasok népében* is hangsúlyosak, a Lord Protector azért akarja sürgősen megtisztítani a farkasoktól az erdőt, mert egy felkeléstől tart. Az írség szerepe hangsúlyos a filmben, és nacionalista felhangok nélkül is képes a helyi történetiség és tudás fontosságát közvetíteni. Az ír birkapásztorok egyszerűsége és mélasága nem idealizáltan jelenik meg, de a kívülről, felülről rájuk erőltetett erőszakos erdőirtás fenntarthatatlanságát mégis ők érzik. A posztkolonialista ökokritika szemüvegén keresztül nézve különösen érdekes Tomm Moore trilógiája, mert egy olyan nép történetéhez nyúl, ami a Globális Délre koncentrálnak diszciplína fókuszán rendre kívül esik. Az ökokritikai szakirodalomban a gyarmatosító és a gyarmatosított népek hagyományosan tematizált viszonyába rendre egy, a Globális Északhoz tartozó gyarmatosító és egy, a Globális Délhez tartozó tengerentúli gyarmatosított nép kerül. Az írek elnyomásának története persze nem ismeretlen, ökológiai összefüggéseit azonban nem érintette eddig a diskurzus. Az írek kizsákmányolását Noel Ignatiev (1995) tárgyalja részletesebben, és a fehérség eleve adottnak tételezett kategóriájának konstruáltságára hívja fel a figyelmet. Az íreket ugyanis a britek társadalmi, vallási és gazdasági elnyomásuk és kizsákmányolásuk idején fehér négeknek nevezték, ami a 18. században a rasszista megvetés és kirekesztés legsúlyosabb explicit megnyilvánulásának tekinthető. Moore írként a saját népe történelméhez nyúl, amivel árnyalja az elnyomó–elnyomott dichotómiát, és rámutat arra, hogy a gyarmatosító britek hasonló módon jártak el Európán belül is, mint azon kívül. Utóbbinak pedig nemcsak társadalmi, de azzal analóg ökológiai következményei is voltak. Ebben az olvasatban a farkasok üldöztetése és leigázása az ír népével lesz rokon, ami hidat ver emberi és nem emberi természet közé.

Konklúzió

A fent elemzett két film explicit módon fogalmaz meg környezetvédő üzeneteket, amelyeket társadalmi és hatalmi viszonyrendszerekkel hoz összefüggésbe. Mindkettőben hangsúlyos a gyarmatosító attitűd társadalmi és ökológiai vonatkozásai közötti analógia. A gyarmatosító angolok, illetve a *Kojot*-ban a gyarmatosító fehér ember a hatalmi elnyomás megtestesítője, aminek a nem emberi természet és az őslakosok is áldozatai. Továbbá mindkét film megjeleníti valamilyen formában az olcsó természet kizsákmányolására irányuló, Jason W. Moore (2021) által a kapitalista értékviszonyok kapcsán leírt attitűdöt, amit nyersanyagként, energiaként, élelmiszerként és munkaerőforrásként használ a tőke. A *Kojot*-ban a kőolaj és az arany, az ír animációban pedig a fa és az állati eredetű élelmiszer, illetve mindkét filmben maga az ember mint munkaerő lesz a kizsákmányolás tárgya. A sors keserű fintora, hogy a gyarmatosított írekből az angolok seregeket toboroztak, amelyek segítségével területeket kolonizálhattak a tengerentúlon (Tomlinson 2019).

Kapitalizmuskritikájuk és posztkoloniális reflektáltságuk hasonlóságai ellenére a filmek lokalitáshoz való viszonyának eltérései különböző attitűdökre világítanak rá. Gauder filmjének üzenete az emberiség egész történetét felölelő idővonalra és az észak-amerikai őslakosok – mint homogén, távoli, de a kulturális elsajátítás (*cultural appropriation*) évszázados gyakorlatai révén mégis mindenki számára „ismerős” – társadalmának felhasználása miatt univerzalizálónak hat. Ezzel szemben a jobban körülhatárolható történelmi korszakot és eseményeket allegorikusan feldolgozó *Farkasok népe* inductívabb módon az írek gyarmatosításának történetét alapul véve mutat rá a környezeti igazságosság alapvető összefüggéseire. Az „indian”-kultusz kelet-európai alakulásának, valamint az angolok írországi gyarmatosító tevékenységének kontextusában olvasva, az alkotások által megfogalmazott ökológiai üzenetek társadalmi, kulturális és ideológiai összefüggésekre mutatnak rá, amelyek hiányában a környezeti problémák és tágabban véve ember és természet viszonya nem érthető meg és értelmezhető a maguk teljességében.

A Kulturális és Innovációs minisztérium Ekö-p-25 kódszámú egyetemi kutatói ösztöndíj programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Hivatkozott irodalom

- Adamson, Joni (2014): *Cosmovisions: Environmental Justice, Transnational American Studies, and Indigenous Literature*. In *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Greg Garrard (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 172–187. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.013.007>
- Bookchin, Murray (1982): *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Riverview, FL: Cheshire Books. DOI: <https://doi.org/10.3817/0983057226>
- Borbély Zsuzsa (2023): Gauder Áron, a magyar indiánok animációs filmes krónikása. *Papageno*. Interneten: <https://papageno.hu/intermezzo/2023/05/gauder-aron-a-magyar-indianok-animaciosfilmes-kronikasa/> (letöltve: 2025. június 16.).
- Buell, Lawrence (2005): *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clark, Timothy (2019): *The Value of Ecocriticism*. Cambridge: Cambridge University Press, 137–159. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316155073.007>
- Cilano, Cara és Elizabeth De Loughrey (2007): Against Authenticity: Global Knowledges and Postcolonial Ecocriticism. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 14(1): 71–87. DOI: <https://doi.org/10.1093/isle/14.1.71>
- Coupe, Laurence (2013): Green theory. In *The Routledge Companion to Critical and Cultural Theory*. Paul Wake és Simon Malpas (szerk.). London: Routledge, 170–182. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203520796>
- Crosby, Alfred W. (2004): *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805554.010>
- Cseh Tamás Archívum (é. n.): Indián. Interneten: <https://csehtamasarchivum.hu/indian> (letöltve: 2025. 06. 17.).
- Cubitt, Sean (2005): *Ecomedia*. Amsterdam: Rodopi. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004454910_002
- DeLoughrey, Elizabeth (2014): Postcolonialism. In *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Greg Garrard (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 302–341. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.013.016>
- DeLoughrey, Elizabeth, Jill Didur és Anthony Carrigan (2015): Introduction: A Postcolonial Environmental Humanities. In *Global Ecologies and the Environmental Humanities-Postcolonial Approaches*. Elizabeth DeLoughrey, Jill Didur és Anthony Carrigan (szerk.). New York – London: Routledge, 19–50. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315738635-8>
- Federmyer Éva (2019): Ökofeminizmus. Női kalauz az ökológiai-társadalmi összeomlás elkerüléséhez. *Imágó Budapest* 8(4): 58–75.
- Foucault, Michel (1978): *The History of Sexuality: an Introduction*. New York, NY: Random House.
- Ginelli, Zoltán (2024): ‘Hungarian Indians’ Race and Colonialism in Hungarian ‘Indian Play’. In *Off White: Central and Eastern Europe and the Global History of Race*. Catherine Baker, Iacob Bogdan C., Imre Anikó és James Mark (szerk.). New York, NY: Manchester University Press, 113–137. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526172211.00012>
- Guha, Ramchandra (1989): Radical American Environmentalism and Wilderness Preservation: A Third World Critique. *Environmental Ethics* 11(1): 71–83. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315239897-12>
- Hageman, Andrew (2013): Ecocinema and Ideology: Do Ecocritics Dream of a Clockwork Green? In *Ecocinema Theory and Practice*. Stephen Rust, Salma Monan és Sean Cubitt (szerk.). London: Routledge, 63–87. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203106051-5/>
- Haraway, Donna (1989): *Primate Visions. Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. London: Routledge.
- Hjort, Mette A. (2010): On the plurality of cinematic transnationalism. In *World cinemas, transnational perspectives*. Natasa Duricová, Kathleen Newman (szerk.). London: Routledge, 12–33. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203882795-9>

- Horváth Bence (2017): Járjanak-e a folyóknak ugyanolyan jogok, mint az embereknek? *444.hu*. Interneten: <https://444.hu/2017/06/27/jarjanak-e-a-folyoknak-olyan-jogok-mint-az-embereknek> (letöltve: 2025. 08. 14.).
- Huggan, Graham és Helen Tiffin (2015): *Postcolonial Ecocriticism*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203498170>
- Ignatiev, Noel (1995): *How the Irish Became White*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203473009>
- Kaiser, Rudolph (1987): A Fifth Gospel, Almost: Chief Seattle's Speech(es): American Origins and European Reception. In *Indians and Europe: An Interdisciplinary Collection of Essays*. In Christian Feest F. (szerk.). Aachen: Rader Verlag, 505–526.
- Kochar, Shubhanku és Anjum M. Khan (szerk.) (2021): *Environmental postcolonialism: A literary response*. New York, NY: Bloomsbury Publishing USA. DOI: <https://doi.org/10.5771/9781793634573>
- Kovács Kata és Horváth Bálint (2023): Filmhu podcast #72: Bánóczi Tibor és Szabó Sarolta. A Műanyag égbolt rendezőivel beszélgettünk. *Filmhu*. Interneten: <https://magyar.film.hu/filmhu/hir/filmhu-podcast-72-banoczi-tibor-es-szabo-sarolta> (letöltve: 2025. 08. 12.).
- Lohmann, Larry (1993): Green Orientalism. *Ecologist-London and Wadebridge Then Slinfold* (23): 202–212.
- Lutz, Hartmut (2020): Indianthusiasm: Indigenous Responses. In *Indigenous Responses*. Hartmut Lutz, Florentine Strzelczyk és Renae Watchman (szerk.). Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 15–54. DOI: <https://doi.org/10.51644/9781771124010-002>
- Marland, Pippa (2013): Ecocriticism. *Literature Compass* 10(11): 846–868. DOI: <https://doi.org/10.1111/lic3.12105>
- McMurry, Andrew (2019): Ecocriticism and Discourse. In *Routledge Handbook of Ecocriticism and Environmental Communication*. Scott Slovic, Swarnalatha Rangarajan és Vidya Sarveswaran (szerk.). London: Routledge, 16–37. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315167343-2/>
- Moore, Jason W. (2021): Olcsó élelmiszer és klímaváltozás, avagy hogyan jutottunk az értéktöbblettől a negatív értékig a kapitalista világökológiában. *Fordulat* (29): 9–67.
- Monani, Salma (2024): *Indigenous Ecocinema: Decolonizing Media Environments*. Morgantown: West Virginia University Press
- Morton, Timothy (2010): *The Ecological Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjh3skj>
- Mudimbe, Valentin-Yves (1988): *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Bloomington: Indiana UIP.
- Naess, Arne (1989): *Ecology, Community & Lifestyle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Naess, Arne (2003): Az ökológiától az ökozófiáig. Létezik-e elsődleges, másodlagos és harmadlagos tulajdonságok a természetben? In *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Lányi András (szerk.). Budapest: Osiris, 66–72.
- NFI (2025): A Nemzeti Filmintézet által támogatott filmek nézőszámai. Interneten: <https://nfi.hu/a-film-intezetrol/hirek/a-filmalap-által-tamogatott-filmek-nezozsamai.html> (letöltve: 2025. június 16.).
- Parkinson, Claire (2020): *Animals, Anthropomorphism and Mediated Encounters*. London: Routledge.
- Paryz, Marek (2023): Polish Literary Depictions of Native Americans in Soviet-Era Adventure Novels. In *Tribal Fantasies: Native Americans in the European Imaginary, 1900–2010*. James Mackay és David Stirrup (szerk.). Cham: Palgrave Macmillan, 155–173. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137318817.0011>
- Plumwood, Val (1993): *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Rivi, Luisa (2007): *European Cinema after 1989. Cultural Identity and Transnational Production*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/9780230609280>
- Said, Edward W. (1978): *Orientalism*. New York: Vintage Books. (Magyarul: *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000.)

- Safi, Michael (2017): Ganges and Yamuna Rivers Granted Same Legal Rights as Human Beings. *The Guardian*. Interneten: <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/21/ganges-and-yamuna-rivers-granted-same-legal-rights-as-human-beings> (letöltve: 2025. 08. 12.).
- Sax, Boria (2011): What is this Quintessence of Dust? The Concept of the ‘Human’ and its Origins. In *Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments*. Rob Boddice (szerk.). Leiden–Boston: Brill, 21–37. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004187948.i-348.14>
- Session, Georges (1995): *Deep Ecology for the 21st Century. Reading on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*, Boston: Shambala.
- Soper, Kate (1995): *What is Nature? Culture, Politics, and the Non-Human*. Cambridge: Blackwell.
- Tomlinson, Sally (2019): *Education and Race. From Empire to Brexit*. Bristol: Policy Press. DOI: <https://doi.org/10.1332/policypress/9781447345824.001.0001>
- Vécsey, Virág (2024): A zöld forma nyomában. Animáció és ökokritika – szakirodalmi áttekintés. *Apertúra*. DOI: <https://doi.org/10.31176/apertura.2024.19.4.6>
- Veracini, Lorenzo (2010): *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-63926-5>
- Wells, Paul (2009): *The Animated Bestiary. Animals, Cartoons and Culture*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. <https://doi.org/10.36019/9780813546438>
- Wolfe, Patrick (2006): Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*, 8(4): 387–409. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623520601056240>
- Zandi, Sorena és Behzad Barekat (2022): Agency, Development & Displacement an Introduction to Post-Colonial Ecocriticism. *Journals of Environmental Education and Sustainable Development*, 10(4): 97–109. DOI: <https://doi.org/10.30473/EE.2022.63430.2502>

Drog és média

Arnold Petra festménye

A drogjelenség médiareprezentációja a 2022-es online sajtóban

Arnold Petra Semmelweis Egyetem ETK Addiktológiai Tanszék

Elekes Zsuzsanna Budapesti Corvinus Egyetem Társadalom- és Politikatudományi Intézet

Urbán Ágnes Budapesti Corvinus Egyetem Adatelemzés és Informatika Intézet

Paksi Borbála Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet

Absztrakt: A drogfogyasztással kapcsolatos magyarországi kutatási és kommunikációs embargó feloldása óta eltelt négy évtizedben sajátos, egyfajta „vargabetűvel” leírható utat járt be az addiktológia szakma, a drogjelenség politikai/szakpolitikai megközelítése és a hozzá kapcsolódó intézményrendszer éppúgy, mint a drogfogyasztók társadalmi megítélése. A kezdeti útkeresést követően a szakterület kibontakozásának másfél-két évtizeden keresztül tartó időszakát szinte minden területen a fokozatos „leépülés, az „erózió kora” követte. Hasonló ciklikusság a drogfogyasztókkal kapcsolatos lakossági vélekedésekben is nyomon követhető volt: a drogfogyasztók társadalmi kirekesztettségének 2001–2007 közötti csökkenése 2015-re megfordult, a legutóbbi, 2023-ban készült lakossági vizsgálat szerint pedig minden idők legmagasabb stigmatizációját élhették meg a drogfogyasztók. Jelen tanulmány ebben a változó társadalmi kontextusban vizsgálja a drogjelenség médiareprezentációjának alakulását. A kutatás során a 2022. évi 10 legolvasottabb hazai internetes portálon megjelent drog tematikájú írások reprezentatív (N=238) mintáján kvantitatív tartalomelemzést végeztünk, majd a kapott eredményeket időbeni kontextusba helyeztük. Az eredmények azt mutatják, hogy a korábbi sajtóelemzésekben megjelenő kedvezőbb irányú tendenciák után 2022-re újra a sematikus, szenzációhajhász, elítélő, jellemzően nem szakmai, differenciálatlan tállalásmód jelenik meg. A drogjelenség politikai-, társadalmi- és médiareprezentációjának szinkronitása felveti a drogfogyasztással kapcsolatos médiaközlésekre vonatkozó ajánlási rendszer kidolgozásának szükségességét.

Kulcsszavak: drog, kábítószer, médiaelemzés, társadalmi távolság, trend

Representations of Drug-Related Issues in Online Media During 2022

Abstract: Over the four decades since the lifting of the embargo on research and communication related to drug use in Hungary, the field of addiction medicine has followed a distinctive trajectory—one that can be described as a “zigzag.” This pattern is mirrored in the political and policy approaches to the drug phenomenon, the associated institutional frameworks, and the evolving social perceptions of drug users. Following an initial period of exploration, the field experienced a developmental phase lasting approximately one and a half to two decades. This was subsequently followed by a gradual decline—an “era of erosion”—across nearly all domains. A similar cyclical trend is evident in public attitudes toward drug users. Between 2001 and 2007, social exclusion of drug users decreased, but this trend reversed by 2015. According to the most recent general population survey conducted in 2023, drug users now face the highest levels of stigmatisation ever recorded. This study investigates how media representations of the drug phenomenon have evolved within this shifting social context. We conducted a quantitative content analysis of a representative sample (N=238) of drug-related articles published in 2022 across the ten most-read Hungarian internet portals, situating the findings within a broader temporal framework. The results indicate that, contrary to the more favourable trends observed in earlier press analyses, 2022 saw a resurgence of schematic, sensationalist, condemnatory, typically unprofessional, and undifferentiated reporting styles. The alignment of political, social, and media narratives surrounding drug use underscores the urgent need to develop a set of recommendations for responsible media communication on this topic.

Keywords: drug, media analysis, social distance, trend

Háttér

A drogjelenség médiareprezentációjának drogpolitikai, drogszakmai kontextusa

A drogjelenség a tömegkommunikációban a nyolcvanas évek közepéig zárt területnek, tabutémának számított Magyarországon. 1977-ben az MSZMP KB Agitációs

és Propaganda Osztályának kezdeményezésére, az Állami Ifjúsági Bizottság és az Egészségügyi és Oktatási Minisztérium közös állásfoglalásával utasítás született a kábítószer-jelenség kutatásának betiltására, illetve a téma bizalmas kezelésére. Ez a helyzet 1985-ben változott meg, amikor az MSZMP KB hivatalosan elismerte a drogprobléma létezését Magyarországon. Ezt követően, a nyolcvanas évek második felében kezdődhettek meg a drogjelenséggel kapcsolatos hazai tudományos kutatások, s indulhatott meg a témában a társadalmi kommunikáció.

A szakterület érdemi kibontakozásának, felívelésének időszaka a 90-es évektől – drogpolitikai szempontból inkább annak második felétől (Molnár 2016)¹ – datálható, amikor mintegy másfél-két évtizeden keresztül szoros együttműködésben alakult az addiktológia különböző alkalmazott területeinek és tudományos megalapozásának fejlődése (Demetrovics és Rácz 2021). Ebben az időszakban jelentős előrelépések történtek a szakmai közélet területén: 1994-ben megalakult a szakma első országos szervezete, a Magyar Addiktológiai Társaság (MAT), amit a drogprobléma kezelésének különböző területein tevékenykedő szakembereket/szervezeteket tömörítő szakmai ernyőszervezetek követtek.² A korábbi, alkohol fókuszú addiktológiai szakmai lap, az *Alkoholológia* helyét 1993-tól a *Szenvedélybetegségek (Addictologia Hungarica)* vette át, mely meghatározó helye lett a hazai drogkutatási eredmények közlésének, rendszeressé váltak a szakmai konferenciák.³ 2000-ben a szakpolitika és a szakma példamutató együttműködésében került megalkotásra a terület nagy hatású drogpolitikai dokumentuma, a „Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására” (Országgyűlés 2000). A stratégia megvalósításának támogatására a kormány 2001-ben létrehozta a Nemzeti Drogmegelőzési Intézetet (NDI), amely – más tevékenységei

mellett – a Kábítószerügyi Egyeztető Fórumok⁴ létrejöttének allokálásával és szakmai felügyeletével, számos kiadvánnyal és konferenciák szervezésével tovább segítette a szakmai közélet fejlődését. Források nyíltak meg az ellátások-szolgáltatások fejlesztésére s az azokat megalapozó az addiktológiai kutatásokra is.⁵ A 2000-es évek elejé-

---

1 Molnár (2016) az 1990–1997 közötti időszakot az útkeresés időszakának, az 1998–2009 közöttit pedig az építkezés időszakának nevezi. Mindkét időszakot a drogpolitikai érdeklődés növekedése jellemzi, azonban a problémakezelés meghatározó intézményei az 1998 utáni időszakban jöttek létre.

2 1995-ben megalakult a Magyar Drogterápiás Intézetek Szövetsége (MADRISZ), 2004-ben a Magyar Drogprevenációs és Ártalomcsökkentő Szervezetek Szövetsége (MADÁSZSZ), 2007-ben pedig az Ártalomcsökkentők Szakmai Egyesülete (ÁSZ).

3 A MAT évi-kétévi rendszerességgel rendezett országos kongresszusai az addiktológia szakma meghatározó rendezvényeivé váltak, de ezek mellett a társaság számos kisebb továbbképzést, szakmai konferenciát is rendezett.

4 A brit mintára kiépített Kábítószerügyi Egyeztető Fórumok (KEF-ek) a helyi kábítószerügyi koordináció „szervei”, melyek feladata, hogy összehangolják a drogprobléma visszaszorításban szerepet játszó intézmények munkáját.

5 A kutatások számos területen zajlottak. A társadalmi addiktológiai problémák megismerésé-

re a témában végzett hazai kutatási és publikációs tevékenység felkerült a nemzetközi palettára (Demetrovics és Rácz 2021). Az ország uniós csatlakozásával a drogmonitorozás európai uniós intézményrendszerének hazai központjaként 2004-ben megalakult a Nemzeti Drog Fókuszpont.⁶ 1999-től – kezdetben a Drogkoordináció, majd megalakulását követően az NDI, illetve a Drogfókuszpont gondozásában – évente megjelent a hazai addiktológiai kutatási eredményeket, a drogfogyasztás különböző statisztikai indikátorainak alakulását bemutató „Jelentés a magyarországi kábítószerhelyeztről” című összefoglaló kiadvány, mely fontos alapot szolgáltatott a területen dolgozó szakemberek mellett a médiamunkások tevékenységének tényalapúságához. E felívelő időszakban jelentős fejlesztések történtek a kábítószer-használat megelőzését, a problémássá váló használtból eredő következmények kezelését és az ártalomcsökkentést célzó beavatkozások kialakításában és hozzáférhetőségének fejlesztésében is, megteremtve ezen szolgáltatások működésének jogi, finanszírozási feltételeit és minőségbiztosítását (Nemzeti Drog Fókuszpont 2004; Nyizsnyánszki és Csorba 2003).

Ezt az „aranykort” 2010-es évektől kezdődően – az immár nemzetköziesedés fázisán túljutott tudományos publikációs tevékenység kivételével⁷ – szinte minden területen fokozatos „leépülés” (Rácz és Kassai 2022), az „erózió kora” (Molnár 2016) követte. Ennek talán egyik legemblematikusabb megnyilvánulása, hogy az időszak felében nem létezett iránymutatással szolgáló szakpolitikai stratégiai

dokumentum,⁸ s a 2013–2020 között érvényben lévő drogstratégia (Országgyűlés

---

hez kiinduló adatokkal szolgáló általános populációban történt epidemiológiai kutatások mellett kvantitatív és kvalitatív kutatások készültek különböző veszélyeztetett társadalmi csoportokban (pl. leszakadók, gyermekvédelmi gondoskodásban lévők, táncos szórakozóhelyeket látogatók stb.), a prevenció és egyéb beavatkozások területén azok feltárása és hatékonyságának vizsgálata céljából. A kutatások megvalósulását a szaktárca a „Kábítószer-problémával kapcsolatos vizsgálatok, kutatások támogatására” (KAB-KT) évente kiírt pályázatokkal, valamint egyedi támogatásokkal segítette. Az 1999 és 2008 közötti időszakban összesen 133 kutatás nyert támogatást pályázati keretből és 15 egyedi támogatás révén (Demetrovics és Kun 2009).

6 Az egészségügyi, szociális és családügyi miniszter 11/2004. (II. 28.) ESZCSM rendelete a magyar Nemzeti Kábítószer Adatgyűjtő és Kapcsolattartó Központ működéséről, feladat- és hatásköréről.

7 Ugyanakkor – sajnálatos módon – a hazai drogműködési eredmények megjelenése szempontjából korábbi időszakban meghatározó *Addictologia Hungarica* 2011-ben – a publikációs gyakorlat nemzetközi térre való fókuszáttevéődése, valamint forráshiány okán – megszűnt.

8 A 2000-ben elfogadott Drogstratégia 2009-ben lejárt. Az első stratégiai periódus értékelését (Felvinczi és Nyírády 2009) követően „Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma kezelésére 2010–2018” (Országgyűlés 2009) címmel új stratégia került kidolgozásra, melyet az Országgyűlés 2009 decemberében fogadott el (106/2009. (XII. 21.) OGY határozat). Azonban a 2010-ben felállt új kormány ehhez nem készített cselekvési programot, mintegy érvénytelennek tekintve azt – ahogy egy új stratégia kidolgozására vonatkozó előterjesztés fogalmazott, „de jure” hatályban volt, de „de facto” mégsem volt érvényben (Nemzeti Drogmegelőzési Iroda 2011) –, ugyanakkor új stratégia csak 2013-ban készült (80/2013. (X. 16.) OGY határozat).

2013) már a címében is – „Tiszta tudat, józanság, küzdelem a kábítószer-bűnözés ellen” – az 1970–80-as éveket idézte, és újra megjelent a „valami ellen folyó küzdelem” megfogalmazás is (Rácz és Kassai 2022: 54). Hasonlóképpen beszédes indikátorai a visszafejlődésnek a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet „leminősítése”, majd létszámának fokozatos leépítése, végül megszüntetése,⁹ a Nemzeti Drog Fókuszpont állományának, szakpolitikai súlyának és lehetőségeinek visszaszorulása,¹⁰ a drog tematikájú kutatástámogatások megszűnése¹¹ s általában a terület szakpolitikai szerepének és ezzel együtt költségvetési támogatásának minimalizálása.¹² A fentiekkel összefüggésben a szakmai közélet/érdekérvényesítés civil szereplőinek tevékenysége kezdetben a kihívások okán erősödött, új érdekképviselői formációk jöttek létre¹³, azonban a szakma nem tudta „a hajánál fogva” kihúzni saját magát a mocsárból (Rácz és Kassai 2022: 57), s az évtized végére a korábbi periódusban létrejött, a szakma érdekérvényesítését biztosítani hivatott szervezetek némelyike ténylegesen vagy funkcionálisan megszűnt, mások ahhoz közeli állapotba kerültek. Az igazodási pontok hiánya, a szakpolitikai és pénzügyi támogatás terén tapasztalható erózió gyakorlatilag minden ellátási szegmensben lecsapódott (KCKT 2015; 2017). A drogpolitika hangsúlyvesztésének egyik legnagyobb elszenvedője az iskolai prevenció (Rácz és Kassai 2022), ahol mind volumen, mind minőség tekintetében jelentős visszaesés volt tapasztalható már az időszak első felében is (Paksi 2019), majd a gyermekvédelmi törvény 2021. évi módosítása teremtette jogi környezetben az iskolai prevenció gyakorlatilag ellehetetlenült.¹⁴ Ezzel

---

9 Ez az Intézet nevének átalakításában is megjelent: 2010 után a 2015-ös megszüntetéséig Nemzeti Drogmegelőzési Iroda néven regnált.

10 A 2010-es évek közepére általános tapasztalatként jelentkezett a területen dolgozók körében, hogy problémát jelentett a drogfogyasztásban és a drogpolitikában történő aktuális folyamatok, saját helyzetünk értelmezése. Erre reflektálva a civil szervezetek/szakemberek a különböző területekről ún. Élő jelentéseket készítettek, melyek célja saját helyzetük értelmezése, az, hogy közös látélelet adjanak a drogügyek egyes területeiről, és ezzel segítsék a problémafókuszok azonosítását, a területen folyó munka reflexivitását (KCKT 2015).

11 2011-től megszűnt a drogszakmai döntések tényalapúságát segíteni hivatott alkalmazott kutatások (KAB-KT) finanszírozása.

12 „A kábítószerügyi koordináció legmagasabb beosztású vezetője egy minisztériumi osztályvezető lett” (Molnár 2016: 228).

13 A korábbi periódusban létrejött ernyőszervezetek (MAT, MAÁSZSZ, MADRISZ, ÁSZ) 2014-ben létrehozták az ún. Kábítószerügyi Civil Koordinációs Testületet (KCKT), valamint a Drogszakmai Civil Ombudsman (DCO) intézményét.

14 A 2011. évi CXCV. törvény 2021. évi módosítása kimondja, hogy „9/A. § (1) A nevelési-oktatási intézmény saját pedagógus-munkakörben foglalkoztatott alkalmazottján és az intézményben iskola-egészségügyi szolgálatot ellátó szakemberen és az intézménnyel kötött együttműködési megállapodással rendelkező állami szervén kívül más személy vagy szervezet tanórai vagy egyéb, tanulóik részére tartott foglalkozás keretében szexuális kultúrával, nemi étellel, nemi irányultsággal, szexuális fejlődéssel, a kábítószer fogyasztás káros hatásaival, az internet veszélyeivel és egyéb testi és szellemi egészségfejlesztéssel kapcsolatos foglalkozást (e § alkalmazásában a továbbiakban: program) csak akkor tarthat, ha jogszabályban kijelölt szerv nyilvántartásba vette)” (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A2100079.TV>). Ugyanakkor a törvényhez 4 éven keresztül (2025. június 4-ig)

egy olyan beavatkozási szegmens szerepe minimalizálódott, mely jellegénél fogva az értékek, gondolkodásmódok elsajátítása, alakítása szempontjából érzékeny fejlődési periódusban lévő populáció nagyarányú elérésére lehetne alkalmas (Paksi, Felvinczi és Schmidt 2011¹⁵).

A kutatás empirikus és médiaelméleti kontextusa

A kutatási és kommunikációs embargó feloldását követően a nyolcvanas évek második felére a drogprobléma felkerült a tömegkommunikációs nyilvánosság napi-rendjére: 1985-ben már olyan cikkek is megjelenhettek, amelyek elismerik a drogprobléma létezését (Bácskay 1989). A drogtematika sajtómegjelenését áttekintő első elemzések szerint a nyolcvanas évek írásaiban a drogok, illetve a drogfogyasztók negatív konnotációban, jellemzően differenciálatlan, szenzációhajhász ábrázolásmóddal jelentek meg (Bácskay 1989; Paksi 1994). A droghasználókat a társadalom perifériájára szoruló, szakadt, elhanyagolt külsejű csavargóknak, bűnözőknek ábrázolták, a fogyasztást pedig „pusztító szenvedélynek”, „halálos mámornak” (Bácskay 1989: 23). A cikkekben túlfűtött, túldramatizált kifejezésekkel találkozhattunk: „Korunk pestise”, „Szörnyű kor”, „Nagy ellenség”, „Az aluljárók törvényen kívüli lovagjai” (Paksi 1994: 364). Már a korai sajtómegjelenésekre irányuló elemzések kiemelik az effajta ábrázolásmód problematikus jellegét: „A drogosok marginalizálódása és a tömegkommunikáció sztereotip képe egymást erősítik” (Rácz 1989: 30).

A drogszakma kilencvenes évektől elindult kibontakozásának/felívelésének időszakában a média drogprobléma iránti érdeklődése is megnőtt. A drogjelenség média-reprezentációjára vonatkozó elemzések már a kilencvenes évek vonatkozásában arról számoltak be, hogy egyre több ismeretterjesztő írás, cikk, sajtóközlemény jelent meg (Paksi 2000; Arnold és Paksi 2010). Az ebben az időszakban elsődlegesen a fiatalok által olvasott lapokat megcélzó (pl. Oprics és Paksi 1998; Csízy és Szabó 2000; Nyírády és Schmidt 2000; Paksi 2000) és/vagy speciális fókusszal készült¹⁶ (Csízy, Szabó és Verbőczy 1999) elemzések azt jelzik, hogy ugyan egyfajta differenciáltabb, kevésbé szenzációhajhász ábrázolásmód is megjelent, azonban továbbra is az elítélő, sematikus, a bűnözés kontextusában való ábrázolásmód volt a domináns. A drogfogyasztó sémája továbbra is elsődlegesen olyan társadalmi típust jelenít meg, amelynek fő jellegzetessége a drogfogyasztás, és számos mellékjellegzetességgel is rendelkezik: tipikus sorsa, szociális helyzete, lelki tulajdonságai és morális jellemzői.

---

nem született végrehajtási utasítás, így nem került kijelölésre a törvényben említett, nyilvántartásra jogosult szerv sem, következésképpen a drogszakmai civil szervezetek nem végezhettek az iskolákban prevenciók tevékenységet.

15 A felívelés időszakának végén Magyarországon az iskolák/osztályok több mint 80%-ában már volt iskolai prevenció.

16 A törvényi szabályozás módosítására vonatkozó törvényjavaslat benyújtása és elfogadása között eltelt időszakot (1998. szeptember 29. és december 21.) vizsgálták.

A drogszakmai fellendülés második felében, az ezredfordulót követően több alkalommal készültek (Arnold 2006; Open Network 2005; 2007; 2008; Arnold és Paksi 2010¹⁷) a drogjelenség hazai médiareprezentációjának vizsgálatára irányuló – a jelen cikkben bemutatásra kerülőhöz hasonló módszertant alkalmazó – kutatások. Ezek a kutatások azt mutatták, hogy a média drogprobléma iránti érdeklődése tekintetében a kilencvenes évek második felében tapasztalt növekedés a kétezres évek első évtizedében folytatódott. Ebben az időszakban – a nyomtatott és az online média egyaránt – jellemzően (84–93%-os arányban) már tényleíró ábrázolásmóddal, semleges (nem elítélő) attitűddel jelenítette meg a drogproblémát, jellemzően kevésbé (kevesebb mint a cikkek tizedében) használt szenzációkeltő kifejezéseket és sztereotíp ábrázolásmódot. Ugyanakkor a cikkek egynegyede továbbra is a bűnüldözéssel hozta kapcsolatba a drogjelenséget, ami a drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi távolság/kirekesztés fennmaradását eredményezheti (Arnold és Paksi 2010). Ezek az elemzések azt is jelezték, hogy az online médiában – a nyomtatott sajtóhoz képest – kevésbé van jelen a különböző szerek összemosása, és inkább jellemző a drogfogyasztó aktív szereplőként való ábrázolása, ami a differenciált és toleránsabb társadalmi attitűdök felé való elmozdulás, a drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi távolság csökkenésének indikátora, esetleg hordozója lehet.

A fentiekben röviden áttekintett és a jelen tanulmány tárgyát képező sajtóelemzéseket is – többek között¹⁸ – az a feltételezés indukálja, hogy az olvasott tartalmak hatással lehetnek a közgondolkodásra, azzal együtt, hogy a médiahatás-elméletek e hatás iránya és mértéke tekintetében sem tekinthetők egységesnek (Bajomi-Lázár 2017: 63). Kutatásunk szempontjából elsősorban a keretezéselemzés (*framing analysis*) releváns, amely azt vizsgálja, hogy egy szakpolitikai kérdésről szóló nyilvános diskurzus hogyan épül fel (Pan-Kosicki 1993). Ez nem egyirányú logikai kapcsolat, sokkal inkább körkörös folyamatként lehet elképzelni. Egy szakpolitikai téma megjelenése a médiában nagymértékben befolyásolja a közvéleményt és ezáltal azt is, hogy a társadalom milyen elvárásokat fogalmaz meg a politikai elit felé az adott kérdésben. A politikai elit jellemzően reagál valamilyen módon a társadalmi igényekre, de igyekszik a nyilvános diskurzust is befolyásolni olyan módon, hogy ez számára kedvező legyen.

Herman és Chomsky (2008) a politika és az ezzel összefonódó nagyvállalati érdekek befolyásoló hatásának tulajdonítja, hogy a média a privilegizált csoportok

---

17 Egy 2006-ban készült elemzés négy napilapban (*Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava*) vizsgálta a 2005-ben megjelent összes drog témájú cikket (Arnold 2006). Az Open Network vizsgálati (Open Network 2005; 2007; 2008) ugyanezen napilapokban – ugyan némileg más módszertannal – elemezték a drogjelenség 2001–2006 közötti médiaábrázolását. Az elektronikus médiára vonatkozóan pedig 2003-ra és 2007-re rendelkezünk kutatási információkkal (Arnold és Paksi 2010).

18 A médiaelemzések a drogfogyasztással kapcsolatos társadalmi viszonyulásokról/tapasztalatokról olyan, önmagában is fontos információkkal szolgálnak, melyek más kutatási adatokban/statisztikákban nem jelennek meg (EMCDDA 2005).

gazdasági, társadalmi és politikai céljait védi. Ezt a témaválasztással, az aggodalmak felnagyításával, a problémák keretezésével, az információk szűrésével, a hangsúlyok és a hangnem megválasztásával teszi. A szerzőpáros legendás könyvében felvázolt propagandamodell éppen a keretezési elméletre épül.

Tankard (2001) tanulmánya különösen nagy figyelmet szentel a keretezés olyan közvetett eszközeire, mint a nyelvhasználat, az idézetek használata, címek és alcímek, vagy éppen az ábrák, grafikai elemek használata.

A keretezésnek kétségtelenül nagy jelentősége van a nyilvánosság alakításában, de nehezen igazolható, hogy a mai technológiai és piaci környezetben közvetlen módon, felülről lefelé befolyásolni lehet egy kérdés médiareprezentációját. Herman és Chomsky fent említett könyvében azonban kiemeli a közvetett eszközök szerepét, ezen belül azt, hogy az állam milyen információkat, például kutatásokat, statisztikákat hoz nyilvánosságra. Egy szakpolitika mindig komplex rendszer, megítélését nagymértékben befolyásolja, hogy milyen információk érhetőek el, és milyenek nem jutnak el a nyilvánossághoz, vagy csak torzított formában. A drogkérdés kapcsán például olyan egészségügyi, bűnözési, oktatási adatok ismerete szükséges, amelyek az államnál állnak rendelkezésre; amennyiben a kormányzat ezeket nem hozza nyilvánosságra, a média nem tud teljes képet adni a vizsgált problémáról.

A szükséges információk, így például a statisztikák, kutatások elzárásával vagy manipulatív nyilvánosságra hozatalával alighanem mindenhol eredményesebben tudja befolyásolni a politikai hatalom a szakpolitikai diskurzust, mint annak irányításával, hogy az újságírók mit és hogyan hozzanak nyilvánosságra a már megszerzett információkból. Magyarország esetében ismert, hogy a médiaszabadság kérdése nemzetközi kritikák kereszttüzében áll, jól dokumentált, hogy az állam milyen eszközökkel avatkozik a médiapiac működésébe, jelentős tulajdonosi koncentrációt kialakítva (Bátorfy 2017; Urbán 2024). Még ebben a foglyul ejtett médiarendszerben is kimutatható, hogy a független hírforrások meghatározóak a médiafogyasztásban, a kormánypárti narratívát képviselő médiumok elérése közel sem teljes a magyar társadalomban. Azt is bizonyítják a kutatások, hogy bár a nyilvánosság polarizáltsága igazolható, a kormánypárti és az ellenzéki szavazók médiatérképe eltérő, mégsem szabad túlbecsülni a buborék-jelenség hatását: nem igaz, hogy a médiafogyasztók csak a saját buborékjukba vannak bezárva, és nem jut el hozzájuk olyan hír, ami ellentmond a politikai preferenciájuknak (Hann et al. 2023; Vicsek 2024).

Más kutatások is bizonyítják, hogy habár a jelenlegi technológiai környezetben nem lehet fizikailag megakadályozni az információk terjedését, az állam így is be tud avatkozni a nyilvánosságba. Bátorfy (2022) az ún. támogatott beszéd (*subsidized speech*) magyarországi megjelenését vizsgálta és arra jutott, hogy az állami hirdetési gyakorlat, illetve a média-ökoszisztémába való beavatkozás visszaszorítja a piaci mechanizmusok érvényesülését. A tanulmány arra jut, hogy az állami beavatkozás a magántulajdonú médiavállalatok diszfunkcionális működéséhez vezet, és ez nyilvánosságdeficitet okoz. A Társaság a Szabadságjogokért (é. n.) kutatása azt elemzi, hogy az állam Magyarországon közvetlenül is változatos eszközökkel gátolja az újságírókat abban,

hogy hozzájussanak a munkájukhoz szükséges információkhoz. A keretezést tehát a magyar kormány is inkább az információk elzárásával tudja sikeresen megoldani, nem pedig az újságírókhoz eljutott információk terjesztésének ellehetetlenítésével.

Tanulmányunkban más, a drogfogyasztással kapcsolatos médiatartalmak megismerésére irányuló elemzésekkel összhangban azzal a feltételezéssel élünk, hogy a média hatással lehet arra, hogy mely téma legyen napirenden; kijelölheti a fontosabb témákat; illetve hatással lehet a politikai döntéshozatalra (Lancaster et al. 2011). E hatásokra példának hozható az az eset, amikor az ausztráliai heroinproblémák eszkalálódásáról szóló médiatudósítás nagy szerepet játszott a herointúladagolással kapcsolatos érdeklődés felkeltésében, a közbeszéd egészségügyi és/vagy bűnügyi kérdésként való értelmezésében, valamint a politikai döntések befolyásolásában (Lancaster et al. 2011). A média hatással lehet továbbá az egyéni és társadalmi attitűdök alakulására (Lancaster et al. 2011), például a veszélyeket eltúlzó sémák szerepet játszhatnak a drogfogyasztókról egyfajta torz kép (Terestyéni 1989; Bácskay 1989; Rácz 1989; Murji 1998; Paksi 1994; Open Network 2005; Holland et al. 2024), illetve általában a drogfogyasztókkal/drogfogyasztással kapcsolatos elítélő attitűdök, társadalmi távolságtartás kialakításában/fenntartásában (Oprics és Paksi 1998; Arnold és Paksi 2010).

Drogfogyasztókkal kapcsolatos lakossági attitűdök

A pszichoaktív szer-használat egy morális térben zajló, csaknem minden esetben szociális aspektusokat is hordozó magatartás, melynek kialakulása és fennmaradása szempontjából a jelenséggel kapcsolatos társadalmi attitűdök, azok mintázódása és tartalma meghatározó jelentőséggel bírhat. A különböző társadalomtudományi értelmezések¹⁹ – többek között – a társadalmi attitűdök alakulásával hozzák összefüggésbe bizonyos, a droghasználat elmélyülésére, problematikussá válására utaló epidemiológiai mutatóknak (pl. a folyamatos fogyasztási rátának, a polidroghasználat relatív nagyságának vagy a tiltott szer-használati piramis meredekségének) az alakulását (pl. Korf 1995), a kezeléshez való hozzájutás akadályoztatását (pl. Ritson 1999), a kezelés

---

19 A különböző, morális térben megjelenő társadalmi cselekvéseket, illetve azzal összefüggő problémákat a társadalomtudományi modellek különböző módon értelmezik. Az egyik értelmezési irányt a kulturális megközelítések körébe tartozó társadalmi kontroll elméletek jelentik (Lemert 1974; Jessor 1974), a másik irányt pedig a minősítéssel, társadalmi kirekesztéssel foglalkozó interakcionista megközelítések (Becker 1963; Goffman 1981). Ez a két modell ugyanazon folyamat két oldalát vizsgálja (Room 2007). Szűkebb értelemben a kulturális elméletek szerint arra a társadalomra, illetve tagjaira jellemzőek a különböző deviáns magatartásformák, ahol ezeket az uralkodó normák és értékek inkább „megengedik” (Andorka 1994). A társadalmi kontroll elmélet a társadalmi viszonyulások elrettentő erejét hangsúlyozza. Ezzel szemben a minősítési elméletek a valamely viselkedésre adott társadalmi reakciókat, minősítéseket teszik felelőssé a problémák elmélyüléséért, a másodlagos devianciák kialakulásáért. Az egyik megközelítés az erős társadalmi kontroll (stigma) elrettentő erejét hangsúlyozza, míg a másik éppen azokra fókuszál, akiket „nem sikerült elrettenteni”. Általában véve a stigmával mint a szociális kontroll eszközével kapcsolatos kutatások is elismerik, hogy a stigma eredménye nem mindig a szociális kontroll és konformitás (Room 2007).

utáni reintegráció lehetőségeit (Link et al. 1997; Busa és mtsai 2008). A különböző speciális populációs kutatási tapasztalatok (Paksi és Arnold 2009; Paksi, Magi és Gurály 2021) azt is jelzik, hogy a droghasználat elmélyülésére, problematikussá válására utaló epidemiológiai mutatók a droghasználat szempontjából az átlagosnál nagyobb kitettségű társadalmi csoportok (hajléktalanok, fogvatartottak, partilátogatók, egyetemisták) közül azok esetében különösen magasak, melyek egyéb dimenziókban is szembesülnek a társadalmi kirekesztéssel. Ezekben a különösen vulnerábilis csoportokban feltételezhetően a sebezhetőség különböző életdimenziókban való halmozódásáról, a szociális egyenlőtlenségből fakadó és a szerhasználattal járó stigmatizáció interakciójáról beszélhetünk.

Az elmúlt 20 évben hazai reprezentatív mintán készült országos drogepidemiológiai vizsgálatok rendre azt jelzik, hogy a felnőtt (18–64 éves) népesség a társadalmi elítélés alá eső csoportok közül (kábitószeres, alkoholista, homoszexuális, cigány, AIDS-beteg, börtönviselt) kábítószeresektől tartja a legnagyobb társadalmi távolságot. A kutatási adatok emellett azt is jelzik, hogy a – kutatási adatokkal többé-kevésbé²⁰ lefedett 2001 és 2023 közötti időszak első éveiben – drogpolitikai szempontból az építkezés (Molnár 2016) időszakának tekinthető 2001 és 2007 közötti időszakban szignifikáns enyhülés mutatkozott a drogfogyasztók lakossági stigmatizációjában: a szomszédsági viszonyt elutasítók aránya 84,3%-ról 79,1%-ra csökkent. Ez a tendencia azonban valamikor visszarendeződésnek indult, és az addiktológiai szakterület leépülésének, a szakpolitika eróziójának ötödik évére, 2015-re szignifikánsan (79,1%-ról 84,2%-re) emelkedett, majd 2019-re ezen a magasabb szinten stabilizálódott az elutasítók aránya. A legutóbbi, 2023. évi adatok alapján (Paksi 2025) pedig tendenciajelleggel tovább növekedett a drogfogyasztókkal szemben tartott társadalmi távolság: mára a felnőtt populáció 86,3%-a gondolja úgy, hogy nem látna szívesen a szomszédságában kábítószer-fogyasztót (1. ábra). Tekintettel arra, hogy a drogfogyasztás elterjedtségi adatai alapján más országokhoz képest Magyarországon a népesség ma is relatíve alacsony hányadának van személyes tapasztalata a kábítószer-fogyasztókkal²¹ (Paksi et al. 2024), a véleményformálásban feltételezhetően közvetett tapasztalatok kaphatnak szerepet, melyben a média szerepe is relatíve jelentős lehet. A DrugScope „The Media Guide to Drugs” kiadványa szerint

---

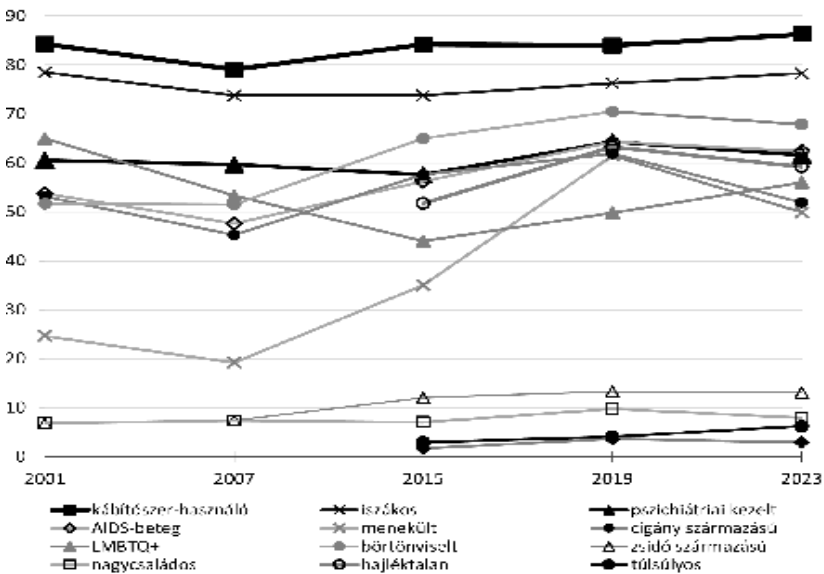
20 A drogfogyasztással kapcsolatos lakossági attitűdállapotokról (is) tudósító, 2001-ben indult – s az indulását követő években a szaktárca támogatásával végzett – lakossági vizsgálatosorozat (Országos Lakossági Adatfelvétel Addiktológiai Problémákról: OLAAP) a 2007 és 2015 közötti 8 éves időszakban – a vizsgálatok 4 éves ismétlésére vonatkozó nemzetközi ajánlásoknak megfelelően (EMCDDA 2009) – 2011-re tervezett hulláma finanszírozási nehézségek miatt nem valósult meg.

21 A legutóbbi, 2023-ban készült drogepidemiológiai kutatás alapján a tiltott drogok életprevalencia-értéke a magyarországi 18–64 éves populációban 11,1% (Paksi et al. 2024), míg az európai országokban az országonkénti életprevalencia-értékek súlyozatlan átlaga (22,7%) több mint kétszerese, a legmagasabb érintettségű ország életprevalencia-értéke pedig több mint négyszerese (Spanyolország, 45,9%) a magyarországi átlagnak (https://www.euda.europa.eu/data/stats2025/gps_en#displayTable:GPS-106).

a média továbbra is az egyik legfontosabb információforrás olyan témákról, amelyek a nyilvánosság közvetlen tapasztalatain kívül esnek. Ez különösen akkor jelentős, amikor egy olyan erősen terhelt és átpolitizált témáról van szó, mint a drogok, ahol [...] rengeteg lehetőség nyílik súlyos problémákkal küzdők sztereotipizálására (Shapiro 2013: 2).

E feltételezhető összefüggés és a drogfogyasztók távolító/kirekesztő, a problémakezelést nehezítő társadalmi megítélése okán különösen fontos annak vizsgálata, hogy hogyan jelenik meg a drogjelenség a médiában.

1. ábra. A kábítószeresekkel kapcsolatos társadalmi távolság (a szomszédsági viszonyt elutasító válaszok aránya) 2001 és 2023 között, más társadalmi csoportok kontextusában (a magyarországi 18–64 éves népességben, a válaszolók %-ában)

Forrás: Paksi 2025

Célok

A tanulmányunk háttérét adó kutatás célja annak vizsgálata volt, hogy a fent idézett, a 2023-as lakossági attitűdállapotokat leíró kutatást (Paksi 2025) megelőző évben a lakosság által leginkább olvasott online sajtótermékek összességében hogyan jelenítették meg a drogjelenséget. Jelen tanulmány célja továbbá, hogy a drogfogyasztás médiareprezentációja vonatkozásában 2022. évről kapott eredményeket időbeni kontextusba helyezve, felvázoljuk a drogjelenség médiareprezentációja tekintetében azonosítható tendenciákat. E célok megvalósítása érdekében – a korábbi hazai kvantitatív

médiakutatásokkal való harmonizáció (Arnold 2006; Open Network 2005; 2007; 2008; Arnold és Paksi 2010), valamint más érzékeny témákban történő sajtóközlések (öngyilkosság, depresszió) vonatkozásában megfogalmazott szakmai ajánlások²² (NMHH 2025) szempontrendszer alapján – azonosított specifikus céljaink a következők voltak: *a)* Az online sajtó milyen ábrázolásmódban jeleníti meg a drogjelenséget (toleráns vs. elítélő). *b)* A drogjelenség mennyire jelenik meg differenciáltan. *c)* Milyen témákkal (bűnözés vs. betegség) társul a droghasználat. *d)* Milyen szakmai kontextusban ábrázolja a drogjelenséget (milyen intézmények, szakemberek kompetenciakörébe utalja, mennyire foglalkozik a jelenség okaival, megoldási/kezelési lehetőségekkel).

A tanulmány alapját képező vizsgálat leíró jellegű, célja a drogjelenség médiareprezentációjának megismerése, így elemzésünk során empirikus tényeken alapuló megállapításokat is csak a médiában megjelenő drogjelenség különböző dimenzióinak a leírása vonatkozásában tehetünk. Elemzésünk – ugyan feltehetően számos kontextuális összefüggést kereső kérdésfelvetést indukál – nem terjed(het) ki a drogjelenség médiareprezentációjának vagy az azzal kapcsolatos változásoknak a hátterében meghúzódó különböző magyarázó tényezők (pl. drogpolitikai vagy médiapiaci kontextus) elemzésére. Ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatban csak hipotézisekkel élhetünk. Ugyanakkor, mivel átfogó drog tematikájú kvantitatív sajtóelemzés utoljára 2007-ben történt, véleményünk szerint a jelen elemzés hiánypótlónak tekinthető.

Módszer

A vizsgálatba²³ a 2022. évi adatok alapján tíz leglátogatottabb magyar internetes portál (index.hu, telex.hu, origo.hu, 24.hu, femina.hu, nlc.hu, hvg.hu, portfolio.hu, 444.hu, blikk.hu²⁴) 2022-ben megjelent cikkeit vontuk be. A portálok kiválasztása során kizárólag az olvasottsági adatokat vettük figyelembe, a lapok egyéb médiapiaci jellemzőit (mint pl. bulvár vs. szeriöz lapok, tulajdonosi szerkezet) nem, így azok – a kutatás céljának megfelelően – a valós olvasottsági súlyuknak megfelelően kerültek a kiválasztott lapok körébe. Az adatgyűjtés során azok a cikkek kerültek kiválasztásra, amelyek tartalmazták a „drog”, „kábitószert”, „dízájnerdrog”, „biofű”, „herbál” kulcsszavak valamelyikét, és érdemben foglalkoztak a drogtémával. Összesen 4924

---

22 „Az Ajánlás röviden összefoglalja az öngyilkossággal kapcsolatos tudósítások bizonyított társadalmi hatását, és – a bizonyítékok felhasználásával – javaslatot tesz a médiszakemberek részére az öngyilkossággal kapcsolatos tudósítás mikéntjére, hogy az pontos, felelősségteljes és etikus legyen, segítse a média aktív, pozitív szerepét az öngyilkosságok megelőzésében.” (MNHH 2025: 2.) Eszerint az öngyilkossággal kapcsolatos médiatartalmak akkor tölthetnek be prevenciószerepet, ha foglalkoznak az okokkal, ha a szakemberek véleményét is megjelenítik, ha bemutatnak sikeresen kezelt válsághelyzeteket, alternatív megoldásokat, ha tájékoztatást adnak a segítségnyújtás lehetőségeiről.

23 A kutatás a HUN-REN-Corvinus Társadalomepidemiológiai Kutatócsoport támogatásával készült.

24 A vizsgálatba bevont portálok kiválasztása Közép-Kelet-Európa legnagyobb online kutatóintézet, a Gemius adatai alapján történt: <https://e-public.gemius.com/hu/rankings/5991>.

darab cikket²⁵ kaptunk a megadott keresőszavakra. Ez a 4924 cikk leképezi a legolvasottabb hazai portáloknak a drogjelenséggel kapcsolatos kifejezéseket tartalmazó összes írását. A kutatás során elemzett cikkeket a SentiOne médiafigyelő rendszeréből töltöttük le, statisztikai szoftverekkel elemezhető adatbázisokba rendezve. A cikkek nagy számára való tekintettel a találatokból egy 500 cikkre kiterjedő egyszerű véletlen mintát vettünk. A kiválasztott 500 cikkre kiterjedő minta reprezentálja a legolvasottabb hazai portálok drogjelenséggel kapcsolatos kifejezéseket tartalmazó írásait. Az 500 cikk áttekintése során 238 olyan cikket (47,6%) találtunk, amely több mint egy mondat erejéig foglalkozik a témával, s valóban a témával foglalkozik. Az elemzés nem terjedt ki tehát azokra a cikkekre, melyek tartalmazták ugyan valamelyik keresett kulcsszót, de a téma csak egy mondat erejéig jelent meg a cikkben, illetve az olyan, nem a témát érintő, de jelzőként, szóösszetétel tagjaként vagy mondatrészként a drog vagy kábítószer kifejezést átvitt értelemen tartalmazó cikkeket sem vettük figyelembe, mint például: „Úgy vagyok a parlamenti botrány hiányával, mint a kábítószeresek a droggal.” A kutatás során ezt a 238 cikket kódoltuk le, így az elemzések a 238 cikkre vonatkoznak. Ez a minta reprezentatívnak tekinthető a 10 legolvasottabb magyar internetes portálon megjelent drog tematikájú cikkekre nézve.

A részletes elemzésre került cikkeket kódutasításon alapuló kvantitatív tartalom-elemzéssel dolgoztuk fel. A korábbi hasonló sajtóelemzésekben is használt kódutasítást (Oprics és Paksi 1998; Elekes, Havas és Vörös 2013) alkalmaztuk kisebb módosításokkal, figyelembe véve a Kábítószer- és Kábítószerfüggőség Európai Megfigyelő Központja (EMCDDA, jelenlegi néven EUDA) ajánlásait (EMCDDA 2005). Húsz cikk próbakódolása alapján tapasztalt nehézségek, hibák mentén a kódutasítást módosítottuk és véglegesítettük. A kódolást szociológus hallgató²⁶ végezte a kutatásvezető felügyelete mellett. A kódutasítás az egyes specifikus célokon esetében a következő témákra terjedt ki:

---

25 A 4924 cikkből készült egy ún. topikmodellezés, erről részletesen lásd Hajdu (2024) tanulmányát (jelen tanulmányban erről nem írunk).

26 A kódolást Felföldi Tamás kutatási asszisztens végezte.

- *Általános jellemzők:* Cikk típusa; Cikk műfaja; Bulvár²⁷
- *Ábrázolásmód:* Droggal, drogfogyasztóval kapcsolatos attitűd, stílus, közlés-mód (toleráns²⁸, semleges/tényleíró²⁹, elítélő³⁰); Szenzációkeltő, túldramatizáló³¹ kifejezések; Drogfogyasztókkal kapcsolatos sztereotip ábrázolásmód³²
- *Differenciált reprezentáció:* Milyen szereket említ a cikk; Drogfogyasztó magatartások közötti differenciálás
- *Társított témák:* Bűnözés vs. betegség, hírességek, botrányok
- *Szakmai kontextus:* Kutatás, adat a cikkben; Szakmai intézmény, szakértő a cikkben; Drogfogyasztót megszólaltat a cikk; Droghibridáció oka, megoldása

---

27 Amikor a cikk felszínes, egyszerűsített gondolati tartalmakat közvetít, a célja a népszerűség-hajhászás és az adott médiatermék nézettségének sajátos eszközökkel történő növelése. A drog jellemzően valamilyen botrányhoz, híres személyhez köthető.

28 Ha az újságíró vagy az általa megszólaltatott pozitív ítéletet fejez ki a drogra, fogyasztóra vonatkozóan, azaz elfogadóan, elnézően viszonyulnak hozzájuk.

29 A tényleíró kategória tartalmazza a semleges cikkeket, illetve azokat is, amelyek nem közvetítenek attitűdöt. A drogfogyasztók esetében csak akkor lett kódolva, ha fogyasztóról szólt a cikk.

30 Korábbi kutatások alapján elítélést kiváltó tényezőnek tekintettük, ha a média a drogot, fogyasztót szenzációkeltő módon, kampányszerűen tálalta a befogadók elé, a droggal kapcsolatban annak veszélyességére, káros hatásaira koncentrált. Az ilyen probléma túlexponáló tálalása következtében az olvasó úgy érezheti, hogy „ehhez neki nem lehet köze, ilyesmi vele és környezetében nem történhet meg, azok a jelenségek, amelyekkel kapcsolatban személyes élménye van, nem ilyen veszélyesek”, azaz elidegenítő, eltávolító hatást válthat ki. Elítélést gerjesztő közlésmódnak tekintünk bizonyos tematikus besorolásokat is. Tehát vizsgáltuk, hogy a megjelent írások mely témákkal hozták kapcsolatba a drogot/drogfogyasztót. (Például ilyen témáknak tekintettük: bűnözés, droggal kapcsolatos haláleset.)

31 Szenzációkeltő, túldramatizáló kifejezések alatt azt értettük, amikor a cikkben olyan kifejezések fordulnak elő, amelyek túlereagálják a droghibridációt, nem a valóságnak megfelelően közelítik meg a problémát, „nagy port felkavaró” eseményként mutatják be, illetve szenzációhajhász fogalmakkal társítják a droghibridációt.

32 Sztereotip ábrázolásmódnak azt tekintettük, ha olyan fogalmakkal társítják a droghibridációt, droghibridációt, amelyek révén a droghibridáció egy sematikus társadalmi típust jelenít meg, mint pl.: „A kezdő droghibridáció kezd, majd kimarad az iskolából, egyszer magába roskad, máskor teljesen felpörög”; „Gyenge jellemű, aki úton-módon keresi megoldást élete problémáira.”

1. táblázat. A 2022-es sajtóelemzés főbb módszertani jellemzőinek összefoglalása

Vizsgált időszak	2022. január 1. – 2022. december 31.
Vizsgált sajtótermékek	index.hu, telex.hu, origo.hu, 24.hu, femina.hu, nlc.hu, hvg.hu, portfolio.hu, 444.hu, blikk.hu
A vizsgált sajtótermékek típusa	online
Keresőszavak	Drog, kábítószer, dizájn drog, biofű, herbál
Kereső felület	SentiOne médiafigyelő
Találatok száma	4924 cikk
Mintavétel	Egyszerű véletlen mintavétel
Minta nagysága	Bruttó minta = 500; Nettó minta = 238
Elemzés módszere	Kódutasításon alapuló kvantitatív tartalomelemzés
Kódutasítás	Oprics és Paksi 1998; Elekes, Havas és Vörös 2013 módosításokkal

Forrás: saját szerkesztés

Eredmények

Általános jellemzők

2022-ben a kutatásba bevont 10 sajtótermék esetében az egy sajtótermékre jutó drog tematikájú cikkek száma 234.³³ A részletesen elemzett drogproblémával kapcsolatos 238 cikk közel kétharmada (63%) teljes egészben drog témával foglalkozik: azaz ha a drogjelenséget érinti a cikk, akkor jellemzően nem más témával párosítva ír a témáról, hanem a teljes cikket a drogprobléma bemutatására szánja az online sajtó (2. ábra). Inkább a hazai (58,4%), és kevésbé a nemzetközi helyzeten (47,5%) van a cikkek fókusza.

A cikkek műfaját vizsgálva megállapítható, hogy 2022-ben az online sajtóban megjelent, drog tematikájú közlések döntő részét (97,1%) hír, illetve híranalízis teszi ki, az összes többi műfaj³⁴ elenyésző arányban fordul elő. A cikkek több mint negyede (27,3%) a bulvár kategóriájába sorolható, felszínes, egyszerűsített gondolati

33 Az adat becslés alapján készült. A 2022-ben kutatásba bevont 10 sajtótermék esetében összesen 4924 cikket kaptunk a vizsgált keresőszavakra. Mint azt a módszertani részben leírtuk, a cikkek nagy számára való tekintettel a teljes találati listából egy 500 cikkre kiterjedő véletlen mintát vettünk, amiből 238 (47,6%) olyan cikket azonosítottunk be, amely több mint egy mondat erejéig foglalkozik a témával. A mintában kapott arányt a találatok teljes számára vonatkoztatva az egy sajtótermékre jutó drog témájú cikkek számára vonatkozó becslés a következő: $(4924 * 0,476)/10 = 234$.

34 Szerkesztőségi kommentár, tárca, jegyzet, tudományos írás, közlemény, vita, kerekasztal, interjú, tudósítás, riport, lap, könyv, filmszemle.

tartalmakat közvetít. Mindez azt jelzi, hogy a drogproblémát inkább felszínebb témaként érintik, és nem mennek bele mélyrehatóbb, hosszabb elemzésbe.

2. *ábra.* Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkek mekkora része foglalkozik a drogproblémával 2022-ben (a cikkek %-ában, N=238)

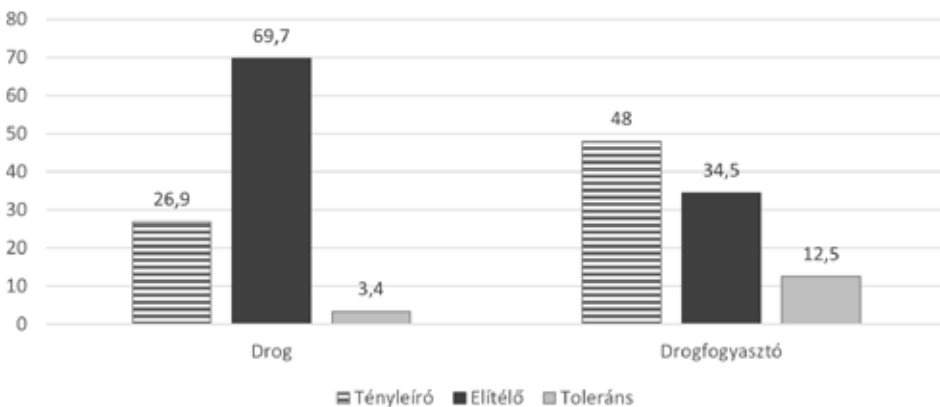

Forrás: saját szerkesztés

Ábrázolásmód

2022-ben a drog tematikájú online cikkek közel negyede használ szenzációkeltő kifejezést (23,5%), és 13,9%-a sztereotip ábrázolásban mutatja be a drogjelenséget. A cikkek többsége – több mint kétharmada – elítélően ír a drogról és csupán a cikkek negyedében olvasható tényleíró tálalásmód, továbbá jelentős (több mint egyharmad) a drogfogyasztót elítélően megjelenítő cikkek aránya. A drogokkal/drogfogyasztókkal nem értékmentesen foglalkozó cikkekben 2022-ben egyértelműen az elítélő attitűd van túlsúlyban (3. ábra).

3. *ábra.* Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben a droggal, illetve drogfogyasztóval szemben megjelenő attitűd 2022-ben (a cikkek %-ában; N_{drog} =238; N_{drogfogyasztó} =152)

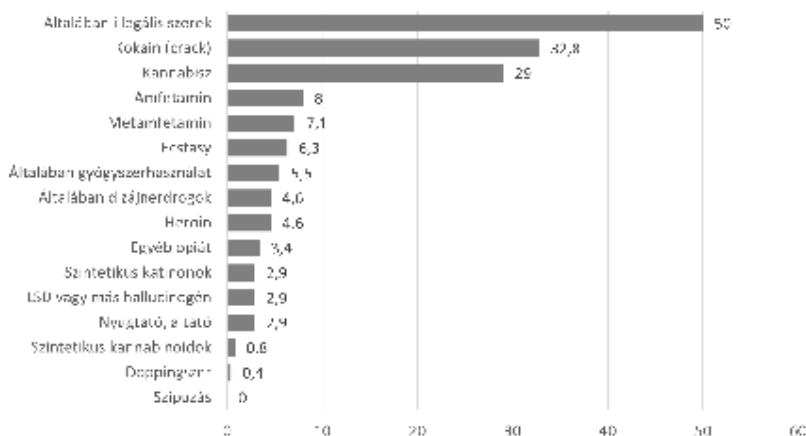
Forrás: saját szerkesztés

Differenciált reprezentáció

A drogfogyasztót ábrázoló cikkek jelentős többsége (91,3%) nem tesz különbséget a különböző gyakoriságú szerfogyasztói magatartások, vagyis az alkalmi fogyasztó és a rendszeres/problémás fogyasztó között, ami a differenciáltalanabb médiaképet erősíti.

Az online sajtó a cikkek felében általánosságban ír az illegális szerekről/drogokról, ami szintén differenciálatlan reprezentációra utal. A cikkek másik felében a különböző szerek/szertípusok ábrázolásával megjelenik a differenciálás, azonban az egyes szerek/szertípusok jelenléte jóval kisebb arányú (4. ábra): a leggyakrabban előforduló szer a kokain, ami a cikkek közel harmadában megjelenik, második helyen, 29%-kal a kannabisz szerepel. Az összes többi szer – köztük az utóbbi 12-13 évben egyre népszerűbb dizájnert drogok³⁵ is – a drogjelenséggel foglalkozó cikkek kevesebb mint 10%-ában jelenik meg. A dizájnert drogok a korábbi nagy sajtóvisszhang ellenére 2022-ben kis arányban szerepelnek az online sajtó hasábjain.³⁶

4. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló szerek 2022-ben (a cikkek %-ában; N=238)

Forrás: saját szerkesztés

35 Az új pszichoaktív szerek (ÚPSZ) vagy más néven a dizájnert drogok 2009–2010-es hazai megjelenése jelentős változást okozott a hazai drogpiacon. A fogyasztók körében hamar népszerűvé váltak a dizájnerek: ezek az új típusú szerek olcsóak, könnyen hozzáférhetőek; valamint – pont az újszerűségéből következő alulinformáltság miatt – a használóik alacsony kockázatot vélelmeztek. 2010 nyarán főképp a mefedron jelenléte növekedett a piacon, majd egyéb, legális dizájnerek, elsőként a stimuláló szintetikus kationok; majd 2010 őszén a szintetikus kannabinoidek is megjelentek.

36 Ez az első átfogó sajtóelemzés, amelyben a dizájnert szereket (szintetikus kationokat és kannabinoideket) is vizsgáltuk.

Társított témák

Az online sajtó 2022-ben legdominánsabban bűnözéssel/kínálatcsökkentéssel társítja a drogjelenséget: a cikkek közel kétharmadában a drog a bűnözés, a cikkek felében pedig a kínálatcsökkentés kontextusában³⁷ jelenik meg. A kínálatcsökkentés/bűnözés után – ezektől jelentősen lemaradva – a drogprobléma hírességekkel való, botrányjellegű társítása a harmadik leggyakoribb tematika, amit a drogok (jellemzően negatív) hatásával foglalkozó téma követ. A jogi keretekkel kapcsolatos cikkek aránya nagyon alacsony, 5%-ukban fordul elő. Figyelemre méltó, hogy azok a témák, amelyek „a drogfogyasztás betegség” képzetét erősíthetnék az olvasóban, elenyészően jelennek meg az online sajtóban: a kezelés-ellátás témát taglaló írások aránya nagyon alacsony, a prevencióval kapcsolatos tematika szinte nincs jelen, az e témát megjelenítő írások aránya mindössze 0,8%-ot tesz ki 2022-ben (5. ábra).

5. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló témák aránya 2022-ben (a cikkek %-ában, N=238)³⁸

Forrás: saját szerkesztés

Szakmai kontextus

A drogjelenséggel foglalkozó cikkek közül tízből három tartalmaz valamilyen adatot (25% hivatkozással, 5% anélkül). A kutatási eredményeket is bemutató cikkek aránya azonban mindössze 5,5% volt 2022-ben az online sajtóban.

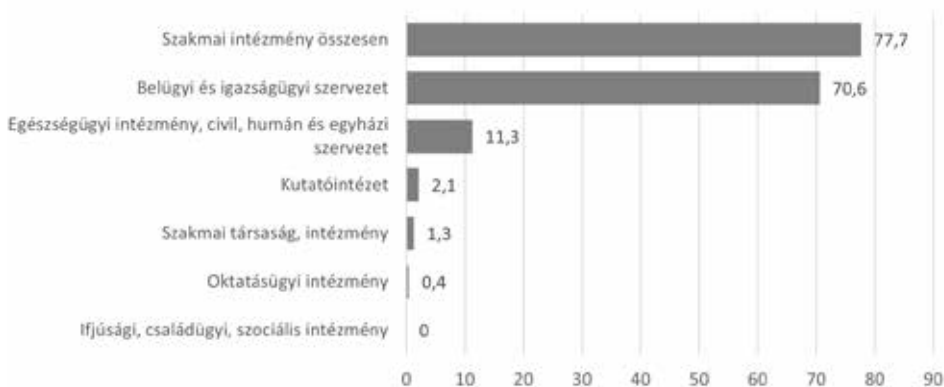
Az írások több mint háromnegyedében jutott szerephez valamilyen szakmai intézmény, azonban a drog tematikájú közlések egyértelműen belügyi/igazságügyi kompetenciakörbe való utalása jelenik meg a 2022-es online sajtóban. A legnagyobb arányban

³⁷ A kínálatcsökkentésen belül legnagyobb arányban a kereskedői bűnözés említése jellemző a cikkekben, a drogok hozzáférhetőségével és a drognövény termesztésével, drogok előállításával lényegesen kevesebb írás foglalkozik a vizsgált periódusban. A sajtóban nagy arányban foglalkoznak a cikkek a drog és a fogyasztói bűnözés kapcsolatával: a közlések több mint negyede érinti a témát.

³⁸ A részletes táblázatot lásd a Mellékletben.

(70,6%) a belügyi és igazságügyi szervezetek (pl. Országos Rendőr-főkapitányság, Határőrség Országos Parancsnoksága) fordulnak elő. A többi szakmai intézmény szereplése ehhez képest elenyésző arányú (6. ábra).

6. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben megszólaló szakmai intézmények 2022-ben (a cikkek %-ában; N=238)³⁹

Forrás: saját szerkesztés

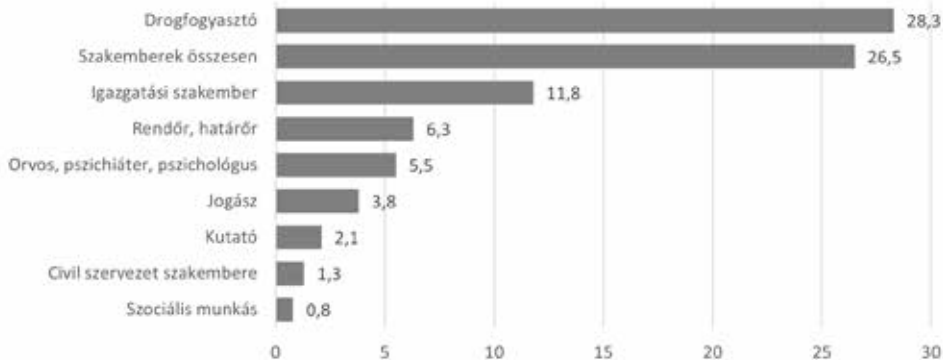
A szakmai intézményhez képest jelentősen kisebb szerepet kapnak a szakemberek a médiában, a vizsgált cikkek mindössze valamivel több mint negyede szólaltat meg szakembert. Legnagyobb arányban igazgatási szakember, majd rendőr, határőr, orvos, pszichiáter, pszichológus szólal meg, a legkisebb szerepet pedig a jogász, kutató, civil szervezet munkatársa vagy szociális munkás kapja. A sajtó a drogfogyasztót viszonylag aktívan ábrázolja, a cikkek 28,3%-ában szólaltatnak meg érintetteket, azonban ez a drogfogyasztó hírességek magas arányának tudható be (7. ábra).

A cikkek nagyon ritkán foglalkoznak a jelenség méretével: az írások döntő többségében (96,6%-ában) nem derül ki, hogy a cikk szerint milyen mértékű a drogprobléma Magyarországon.

A cikkek döntő hányada nem foglalkozik a drogprobléma hátterében álló tényezőkkel: mindössze valamivel több mint tizede (12,2%) említ valamilyen okot. A legnagyobb arányban egy egyéni ok, valamilyen mentális probléma jelenik meg, ettől jelentősen kisebb aránnyal a második leggyakrabban előforduló tényező a családdal kapcsolatos, majd következnek a makroszociális tényezők, a drogok hozzáférhetősége, a társadalmi normák, értékek. A drogpolitikai beavatkozásokat mindössze az írások 1,7%-a említi az okok között. A bűnözés (bűnöző életmód) mint ok pedig egyik cikkben sem jelent meg (8. ábra).

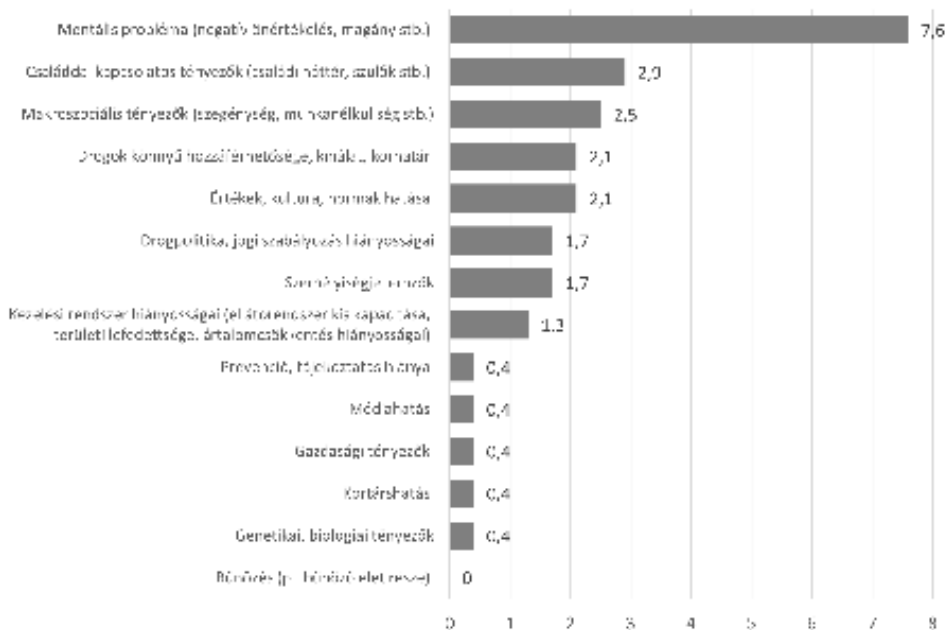
³⁹ Az összesen kategóriába az egyéb szakmai intézmény is számításba lett véve.

7. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben megszólaló szakember 2022-ben (a cikkek %-ában; N=238)⁴⁰

Forrás: saját szerkesztés

8. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló okok 2022-ben (a cikkek %-ában; N=238)

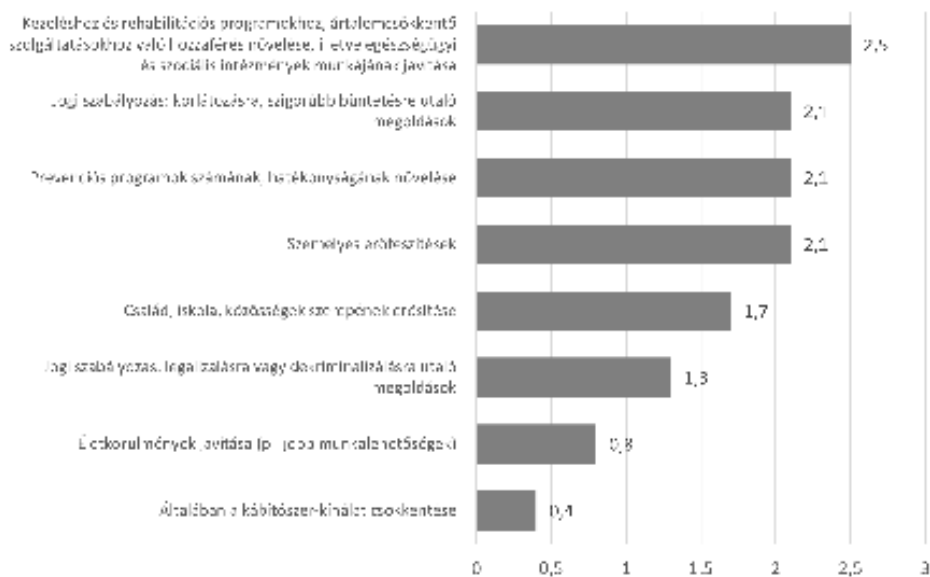

Forrás: saját szerkesztés

40 Az összesen kategóriába az egyéb szakember is számításba lett véve.

Az írások az okokhoz hasonlóan alacsony arányban foglalkoznak meg megoldásokkal a problémára (9. ábra): mindössze a cikkek 10,5%-a tesz említést valamilyen megoldásról. A legnagyobb – de még így is nagyon kis – arányban, a cikkek 2,5%-ában a kezeléshez, rehabilitációs programokhoz való hozzáférés növelésében látják a megoldást. A jogi korlátozást és/vagy a preventív programok számának növelését és/vagy a személyes erőfeszítést rendre a cikkek 2%-a említi mint megoldási lehetőséget.

9. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló megoldások 2022-ben (a cikkek %-ában; N=238)

Forrás: saját szerkesztés

Az eredmények időbeni kontextusa

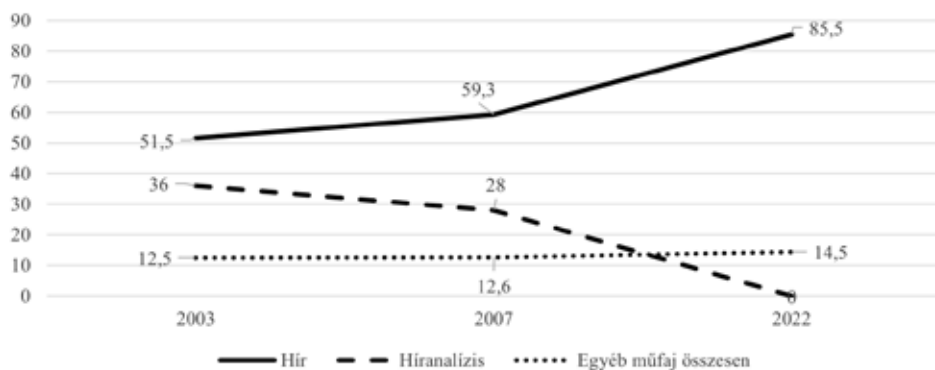
Az időbeni változások elemzéséhez a 2022-es eredményeket egy, az index.hu és origo.hu portálokon 2003-ban és 2007-ben megjelent, drog témájú cikket elemző kutatás eredményeivel (Arnold és Paksi 2010) vetjük össze. Tekintettel arra, hogy a 2022-es kutatás során vizsgált portálok közül a 2003-ra és 2007-re vonatkozó kutatás csak az index.hu és origo.hu portálokat vizsgálta, itt a 2022-es kutatásból is csak az origo.hu és az index.hu utódja, a telex.hu cikkeit vettük alapul az összehasonlításhoz. A 2003-as és 2007-es sajtóelemzés a 2022-es kutatással azonos módszerrel készült, így az eredmények összehasonlíthatóak.⁴¹

⁴¹ Csak azokat a változókat hasonlítjuk össze, amelyek a vizsgált években ugyanúgy lettek leködölve. Az egyes vizsgálatok részletes módszertani leírását lásd a Mellékletben.

Általános jellemzők változása

Az egy sajtótermékre jutó drog tematikájú cikkek száma 2003 és 2022 között nőtt (2003: 165 cikk; 2007: 184 cikk; 2022: 234 cikk), ugyanígy növekedés tapasztalható a hír műfajú cikkekben, és csökkenés a híranalízis műfajban készült írásokban (10. ábra).

10. ábra. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló cikkek műfaja 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (a cikkek %-ában)

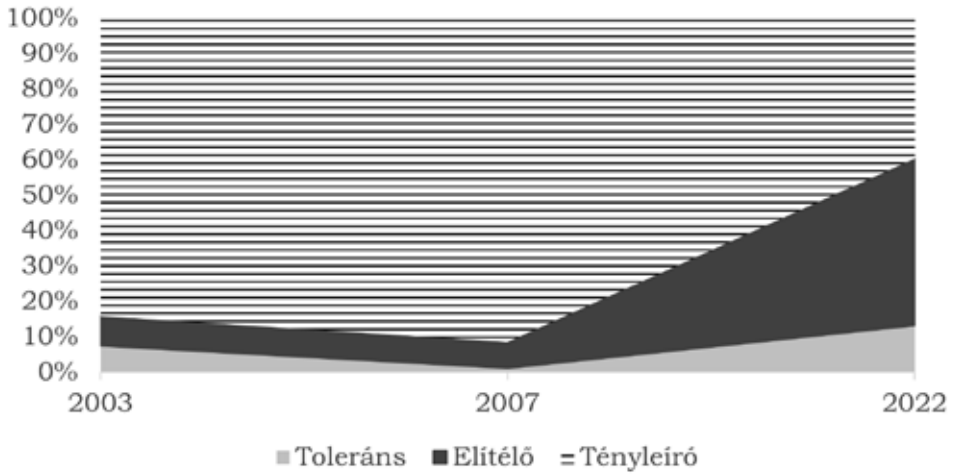
Forrás: saját szerkesztés

Az ábrázolásmód változása

A kétezres évek első évtizedében készült drog tematikájú sajtóelemzések alapján 2003 és 2007 között növekedés volt megfigyelhető a tényleíró cikkek arányában, és csökkenés az elítélő stílusú cikkek tekintetében. Azonban 2022-re ez a tendencia megfordult: jelentősen megugrott a drogfogyasztókat/drogokat elítélően megjelenítő cikkek aránya, és a korábbiakhoz képest csökkent a tényszerű tálalásmód. Ugyan a drogfogyasztókat/drogokat toleránsan bemutató cikkek aránya is valamelyest nőtt 2022-re, mindazonáltal a témval nem értékmentesen foglalkozó cikkekben 2022-ben egyértelműen az elítélő attitűd került túlsúlyba (11. és 12. ábra).

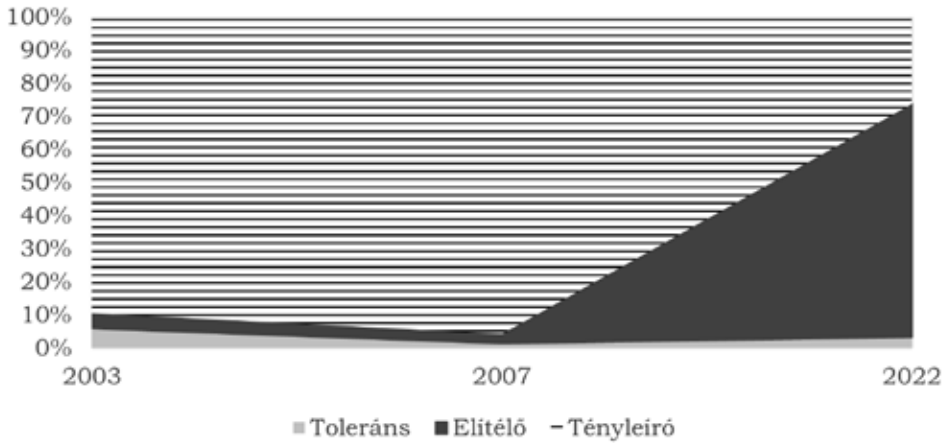
2003-ban és 2007-ben az online sajtó olvasóközönsége jellemzően olyan tényleíró ábrázolásmóddal, semleges attitűddel íródott cikkeket olvashattak a drogjelenséggel kapcsolatosan, amelyekre nem vagy csak nagyon alacsony (néhány százalékos) arányban volt jellemző a szenzációhajhász kifejezések használata és/vagy a sztereotíp ábrázolásmód. Ezzel szemben 2022-ben a cikkek több mint harmada használ szenzációkeltő kifejezést, és közel negyede sztereotíp ábrázolásban mutatja be a drogjelenséget (13. ábra).

11. ábra. A drogfogyasztóval szemben megjelenő attitűd az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (a cikkek %-ában)

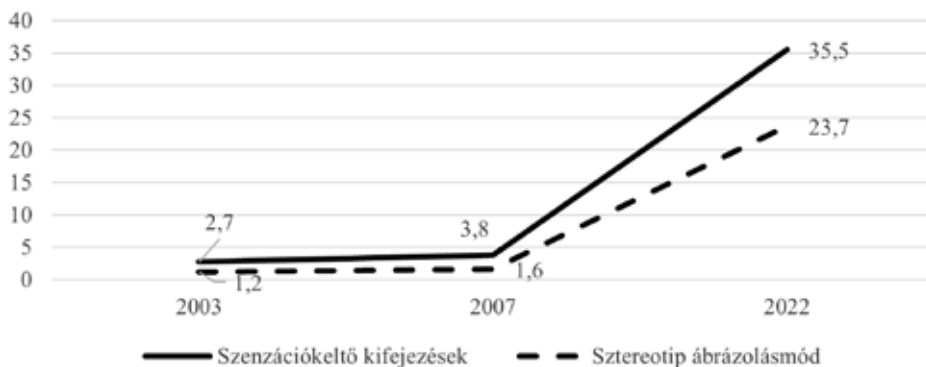
Forrás: saját szerkesztés

12. ábra. A droggal szemben megjelenő attitűd az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (a cikkek %-ában)

Forrás: saját szerkesztés

13. ábra. Cikkek stílusa, közlésmódja az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (a cikkek %-ában)

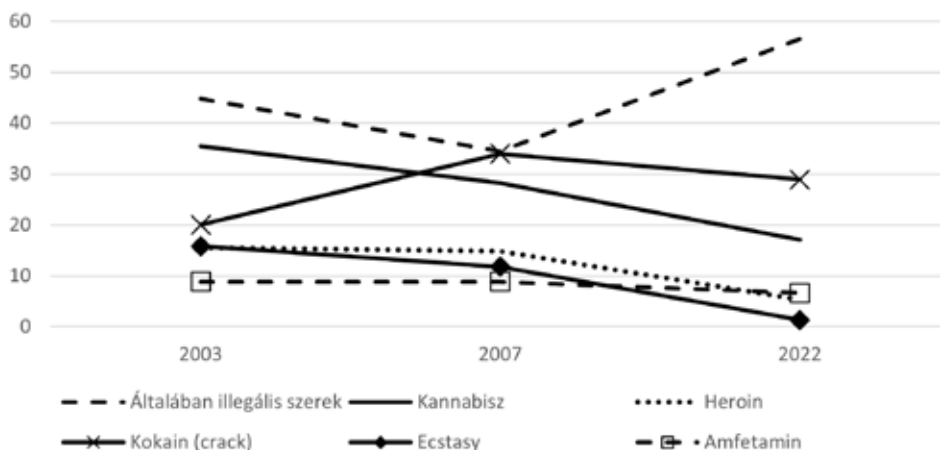
Forrás: saját szerkesztés

Differenciált reprezentáció változása

A sajtóban 2003-ban és 2022-ben az első három leggyakrabban előforduló szer/szercsoport tekintetében jelentős változás nem figyelhető meg: legnagyobb arányban általában az illegális szereket említi a sajtó. 2003-ban a cikkek közel felében, 2022-ben több mint felében általánosságban írtak az illegális szerekről/drogokról, azonban 2007-ben valamelyest kedvezőbb volt a kép, akkor a cikkek egyharmadában írtak általánosan az illegális szerekről. A szereket általában említő differenciálatlan megközelítés 2003 és 2007 között csökkent, majd a tendencia megfordult, és 2022-ben a 2003-ashoz képest is kevésbé differenciált kép jelenik meg az online sajtóban. A konkrétan említett szerek közül 2003-ban a kannabisz szerepel az első helyen, amelyet a kokain követ, majd 2007-ben és 2022-ben a kokain kerül első helyre. 2022-ben változás a korábbi évekhez képest, hogy a heroin és az ecstasy kisebb szerephez jut a sajtóban megemlélt szerek között (14. ábra).⁴²

⁴² Megjegyezzük, hogy a szerek kódolása kicsit máshogy történt 2022-ben a korábbi évekhez képest. Míg 2022-ben az összes cikkben előforduló szer leködölásra került, addig a korábbi vizsgálatban az első hét szer. A kódolási mód változása miatt elsősorban nem az egyes évek adatait érdemes egymáshoz hasonlítani, hanem az egyes szerek egyes években megjelenő struktúrában elfoglalt helyét.

14. ábra. A cikkekben leggyakrabban előforduló szerek⁴³ az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben⁴⁴ (a cikkek %-ában)

Forrás: saját szerkesztés

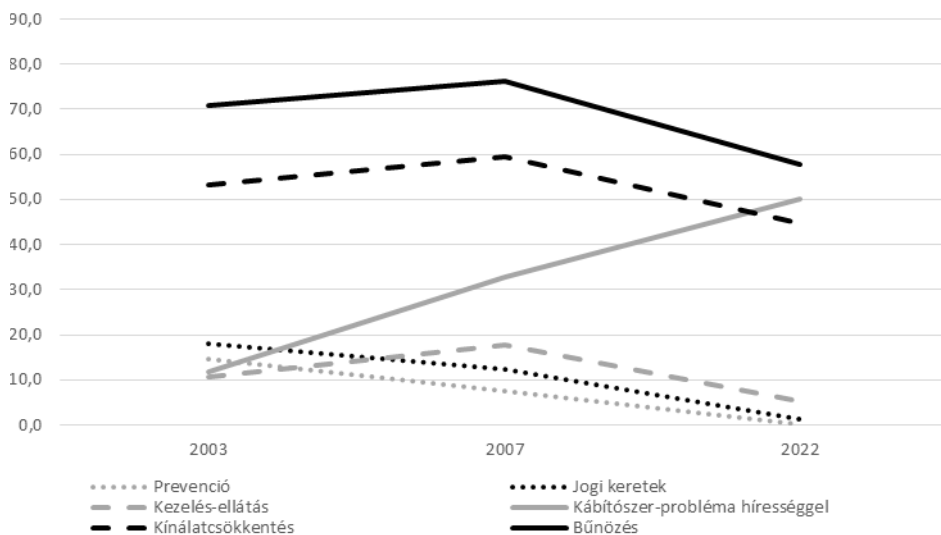
A társított témák változása

Az összes vizsgált évben a sajtó legdominánsabban a kínálatcsökkentéssel/bűnözéssel társítja a drogjelenséget. Míg 2003-ban a második, de az előbbi témánál lényegesen kevésbé hangsúlyos téma a jogi keretek, addig 2022-ben némi súlyyeltolódás figyelhető meg: a kínálatcsökkentés/bűnözés után a drogprobléma hírességekkel való társítása a második leggyakoribb tematika. A jogi keretekkel és a prevencióval kapcsolatos cikkek aránya pedig csökkenő tendenciát mutat 2003 és 2022 között. A kezelés-ellátás témát taglaló írások aránya növekedést mutat 2003 és 2007 között, azonban 2022-re jelentősen csökkent. Figyelemre méltó, hogy 2022-ben egyetlen prevencióval kapcsolatos téma sem jelent meg (15. ábra).

43 Azokat a szereket nem tüntettük fel, amelyek mindhárom adatfelvételi évben 5% alatti értéket mutatnak.

44 2003-ban és 2007-ben legfeljebb hétféle szer lett kódolva, míg 2022-ben az összes cikkben előforduló szer.

15. ábra. A cikkek tematikus társítása az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (cikkek %-ában)

Forrás: saját szerkesztés

A szakmai kontextus változása

Az évek előrehaladtával egyre kevesebb kutatás jelenik meg az online sajtóban, és egyre több adatot (többségében lehivatkozva) közölnek a cikkekben, azonban az adatok jelenléte jellemzően a bűnözés (tehát lefoglalási adatok) témával társítható (2. táblázat).

2. táblázat. Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló kutatás, adat 2003-ban, 2007-ben és 2022-ben (a cikkek %-ában)

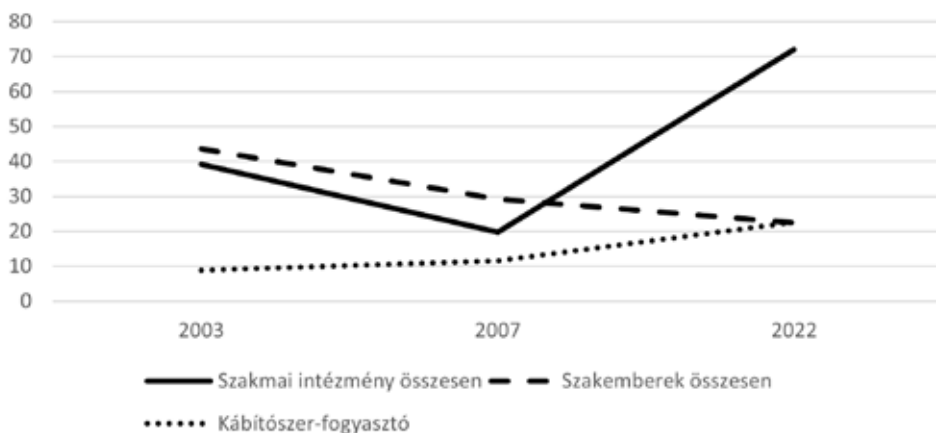
	2003	2007	2022
Kutatás a cikkben	6,1	3,3	1,3
Adat a cikkben	16,8	18,8	25,0
– lehivatkozva	6,7	4,4	19,7
– nem hivatkozva le	10,1	14,4	5,3

Forrás: saját szerkesztés

2003 és 2007 között csökkent azoknak a cikkeknek az aránya, amelyek megszólaltatnak valamilyen szakmai intézményt a drogproblémával kapcsolatosan, majd 2022-re markánsabb növekedés tapasztalható (16. ábra). Az összes vizsgált évben a legnagyobb arányban a belügyi, igazságügyi szervezetek fordulnak elő a sajtóban: azonban

míg 2007 tájékán csak minden hetedik–tizedik cikkre (13,7%) volt ez jellemző, 2022-re a drog tematikájú közlések egyértelműen belügyi/igazságügyi kompetenciakörbe való utalása jelenik meg (cikkek 63,2%-a). A cikkekben megszólaló szakemberek egyre kisebb szerepet kapnak a médiában. Ezzel szemben az online sajtó a drogfogyasztót egyre aktívabban ábrázolja, azaz az évek előrehaladtával egyre nagyobb arányban szólaltatja meg őket (16. ábra).

16. ábra. A cikkekben megszólaló szakmai intézmények, szakemberek, drogfogyasztók az online sajtóban (origo.hu, index.hu/telex.hu) 2003, 2007 és 2022-ben (a cikkek %-ában)⁴⁵

Forrás: saját szerkesztés

Diszkusszió

Jelen tanulmányban egyrészt azt vizsgáltuk, hogy 2022-ben az online sajtó összességében hogyan reprezentálta a drogjelenséget, másrészt időbeni kontextusba helyeztük a 2022-es eredményeket. Ennek érdekében – a korábbi kutatásokkal és médiaközlésekre vonatkozó ajánlások szempontrendszerével harmonizálva – azt vizsgáltuk, hogy az online sajtó milyen ábrázolásmódban, mennyire differenciáltan, milyen témákkal társítva és milyen szakmai kontextusban jelenítette meg a jelenséget. A téma 2022. évi médiareprezentációjának vizsgálata érdekében a 10 legolvasottabb portálon drogtémában megjelent írásokat elemeztük kódutasításon alapuló kvantitatív tartalom-elemzéssel, majd a 2022-es adatok időbeli kontextusának megteremtése céljából egy korábbi, a jelenlegi kutatással megegyező módszerrel készült sajtóelemzés (Arnold és Paksi 2010) 2003-as és 2007-es évre vonatkozó eredményeivel vetettük össze a 2022-es

⁴⁵ Az összesen kategóriába az egyéb szakmai intézmény is számításba lett véve.

kutatás adatainak egy, a korábbi vizsgálatokkal összehasonlítható (ugyanazon portálokra vonatkozó) részét.

Az ezredfordulót követő évtizedhez képest 2022-ra nőtt a témában megjelent cikkek száma a vizsgált portálokon, azonban a korábbiakhoz képest nagyobb mértékben dominálnak a hírjellegű, a témát nem részletesen kifejtő, a probléma árnyalására kevésbé képes írások – azaz a megjelent cikkek mennyiségi növekedése nem feltétlenül jelenti azt, hogy az online sajtóban megjelent írások révén a korábbiakhoz képest nagyobb lehetőség nyílt a drogjelenség mélyrehatóbb megismerésére.

Míg a kétezres évek első évtizedében készült kutatások azt jelezték, hogy a sajtó jellemzően tényleíró ábrázolásmóddal, semleges (azaz nem elítélő) attitűddel jelenítette meg a drogproblémát, kevésbé használt szenzációhajhász kifejezéseket és sztereotip ábrázolásmódot, addig ez, úgy tűnik, 2022-re eltűnik, s a drogprobléma társadalmi diskurzusba kerülését követő első időszakra jellemző (Oprics és Paksi 1998; Csízy és Szabó 2000) elítélő, sztereotip ábrázolásmód kerül ismét túlsúlyba, a sajtó viszonylag nagy arányban társítja a drogjelenséget valamilyen hírességhez, gyakran alkalmaz szenzációkeltő tálalásmódot. Mindez az olvasóban azt az érzést keltheti, hogy „ehhez neki nem lehet köze, ilyesmi vele és környezetében nem történhet meg”, azaz az elidegenítő mechanizmusok révén a drogjelenséggel/drogfogyasztókkal kapcsolatos távolságtartás erősödését/fenntartását eredményezheti.

2022-ben az online sajtó fele általánosságban ír a drogokról, összemossa a különböző szereket, homogén képet nyújtva a drogjelenségről, amely a lakosság drogokkal/drogfogyasztással kapcsolatos differenciált gondolkodásának támogatása szempontjából kedvezőtlenebb mintázatnak tekinthető.

Az írások domináns tartalmi jellemzői tekintetében a korábbi sajtóelemzésekhez hasonlóan azt láthatjuk, hogy a cikkek jelentős része 2022-ben is a bűnüldözéssel hozza kapcsolatba a drogjelenséget. Mindez a társadalom gondolkodásában folyamatosan a bűnözés és a drogjelenség összekapcsolódására vonatkozó képzetek megerősítését, ezáltal a drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi távolság/kirekesztés fennmaradását eredményezheti. Ugyanakkor a kezelés-ellátás témát tárgyaló cikkek aránya rendkívül alacsony, a prevenció téma pedig 2022-re teljesen eltűnik, holott ezek hangsúlyosabb megjelenítése hozzájárulhatna a drogjelenség normalizálásához s ezen keresztül a társadalom toleránsabb, befogadóbb gondolkodásához, a „drogfogyasztás betegség, amely beavatkozást igényel” képzet kialakulásához vezethetne, másrészt a kezelésbe kerülést segíthetné elő azáltal, hogy információt szolgáltatna a kezelés-ellátás lehetőségeiről.

A cikkek szakmai kontextustát tekintve vegyes kép rajzolódik ki. A korábbiakhoz képest is elenyésző 2022-ben a kutatásokat bemutató cikkek aránya, ugyanakkor az adattartalmuk növekedett, de azok jellemzően a drogjelenséget bűnözéssel társító adatok. A cikkekben megszólaló szakmai intézmények a korábbi évekhez képest lényegesen nagyobb szerepet kapnak, azonban – az adatok bemutatásához hasonlóan – az intézményi megszólalásokban is egyértelműen a jelenség belügyi/igazságügyi kompetenciakörbe való utalása jelenik meg a 2022-es online sajtóban. A szakemberek

a szakmai intézményhez és a korábbi évekhez képest egyaránt kisebb szerepet kapnak a médiában. Pozitívum ugyanakkor, hogy az online média egyre aktívabban ábrázolja a drogfogyasztót, aminek kettős olvasata lehetséges: 1) Az, hogy a média több teret ad a fogyasztónak a megszólalásra, megteremti a lehetőséget arra, hogy a fogyasztók részt vegyenek a róluk való gondolkodás alakításában, ami pozitív tartalommal bír. 2) Azonban a 2022-es sajtóban megjelenő drogfogyasztók jelentős része híresség, ami mögött médiabotrány generálása, az olvasottság növelése céltételezés is állhat, ami meg épp hogy az előbbi ellentétét eredményezheti, és távolíthatja a problémát, a drogfogyasztót az olvasótól („ez csak hírességgel történhet meg”). A szakemberek alacsony arányú és egyre csökkenő szerephez jutásával összhangban az írások jelentős többsége nem foglalkozik a drogprobléma háttérében meghúzódó okok és a problémára adott lehetséges megoldások vizsgálatával. Azt láthatjuk tehát, hogy az online médiában a drogjelenség szakmai kontextusba helyezése korlátozottan jelenik meg, ami hátráltatja az olvasót abban, hogy a problémát mélyrehatóbban és szakszerűen megismerje, s a felszínes ismeretek szintén a távolítás, az előítéletek kialakulásának táptalaját képezhetik.

A drogfogyasztókkal szembeni stigma akadályozhatja továbbá az addiktológiai problémákkal küzdők ellátásba kerülését: egy, az addiktológiai ellátórendszerben dolgozó szakértők körében készült kvalitatív vizsgálat (Arnold és Kapitány-Fövény 2024) eredményei szerint többek között a kulturális, társadalmi tényezők – úgymint a média stigmatizáló, szenzációhajhász és nem szakszerű tálalásmódja, a társadalom stigmatizáló attitűdje, a sztereotípiákban gondolkodás és a tudatlanság – akadályozzák a kliensek ellátásba kerülését. A szerhasználattal kapcsolatos stigma súlyos negatív következményekkel járhat a testi, lelki egészségre nézve, mindemellett megakadályozhatja a kezelésbe kerülést, azt, hogy a kliensek merjenek segítséget kérni, az ellátóhelyre bejelentkezni (Chen, Johnny és Conway 2022; Arnold és Kapitány-Fövény 2024; Holland et al. 2024). A társadalmi stigmatizáció negatív következménye lehet többek között az addiktológiai problémákkal küzdőkben kialakuló fokozott önstigmatizáció (Chen et al. 2022), amely nemcsak a kezelésbe kerülés, hanem a kezelés hatékonyságának akadályozója is lehet (Arnold és Kapitány-Fövény 2024), többek között a csökkent énhatékonyság érzetén (Crapanzano et al. 2018) vagy akár a kezelésbe fordulás észlelt vagy elővételezett káros következményeitől való félelmen keresztül (pl. a munkáltatók kevésbé alkalmaznak olyan munkakeresőt, akiről kiderül, hogy szerhasználati zavar miatt kezelték) (Elkalla et al. 2023; Arnold és Kapitány-Fövény 2024). A média nem szakszerű tálalásmódja közvetetten megakadályozhatja az addiktológiai problémával küzdőket abban, hogy valós információt kapjanak a problémáról vagy arról, hol lehet segítséget kérni.

Fontos megemlíteni, hogy a média egy a sok egyéb szereplő között, amelynek hatása lehet a drogfogyasztással kapcsolatos közgondolkodásra: ugyanígy a család, az iskola, a kortárccsoportok, a munkaközösség, az egyház és mindemellett a – témánk szempontjából az epidemiológiai vizsgálatok alapján kevésbé meghatározó – személyes tapasztalás is lényeges szerepet tölthetnek be a vélemények formálásában:

„A különböző szocializációs ágensek különböző nézeteket közvetítenek, és együtt hatnak az emberekre, e hatások között pedig a média hatását nem lehet határozottan elkülöníteni a többitől – már csak azért sem, mert a különböző szocializációs ágensek a médiát is folyamatosan formálják, kölcsönhatásban állnak vele” (Bajomi-Lázár 2017: 74–75). Elfogadva a társadalom gondolkodását befolyásoló tényezők összetettségét, valamint a társadalom gondolkodása és a médiatartalmak kapcsolatának lehetséges kölcsönhatását, meg kell említenünk a drogjelenség médiareprezentációja tekintetében mutatkozó változások és a lakosság drogfogyasztókkal kapcsolatos gondolkodásával kapcsolatos kutatási eredmények (Paksi 2025) vonatkozásában tapasztalt hasonlóságokat. A drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi távolság az ezredforduló követő években szignifikánsan csökkent akkor, amikor a drogjelenség médiareprezentációja területén is a tényleíró, kevésbé sztereotip ábrázolásmód irányába való elmozdulás volt jellemző. Majd amikor – a társadalmi távolság 2015-re történt visszarendeződését követően – 2023-ban minden idők legmagasabb stigmatizációját élhették meg a drogfogyasztók, a drogjelenség médiareprezentációjában a korábbiakhoz képest inkább jellemző volt a drogfogyasztókkal kapcsolatos távolságtartás fokozódásának a kockázatát hordozó tartalmak dominanciája.

A társadalom gondolkodásmódját befolyásoló ágensek sokszínűsége és kölcsönhatása mellett nem feledkezhetünk meg a médiaközlések háttérében álló tényezők összetettségéről sem. Kutatásunk kizárólag a drogjelenség médiareprezentációjának és változásának tekintetében azonosítható jelenségek leírására irányult, abból kiindulva, hogy a keretezés nagymértékben befolyásolja a szakpolitikai diskurzust. Ebből adódóan az elemzés nem terjedt ki a drogjelenség médiareprezentációja vagy az azal kapcsolatos változások háttérében meghúzódó különböző magyarázó tényezők módszeres tanulmányozására, azonban a drogjelenség médiareprezentációja tekintetében a kutatás alapján megmutatkozó tendenciákat és a tanulmány elején röviden áttekintett drogpolitikai/drogszakmai változások alakulását, szakaszait látva szembeötlő azok szinkronitása. A szakterület kibontakozásának/felívelésének időszaka egybeesni látszik a drogjelenség médiareprezentációja területén a tényleíró, kevésbé sztereotip ábrázolásmód megjelenésének időszakával, míg a szakmai közélet, illetve a drogpolitika erőzójével jellemezhető időszakban ezek a folyamatok visszarendeződni látszanak. A kutatás jellegéből adódóan természetesen ezek az összefüggések csak hipotetikus jellegűek, a kapcsolat létének, esetleg erősségének, illetve irányának vizsgálata további kutatásokra vár.

Szintén a kutatás továbbfejlesztése lehet az egyes médiumok közötti különbségek vizsgálata. Jelen kutatás nem vette figyelembe a tulajdonosi szerkezetet, a politikai irányultságot és műfajt, vagyis nem különböztette meg a kormánypárti és kormánykritikus, illetve a szeriöz és bulvárlapokat a drogjelenség reprezentációja szempontjából. A kutatás célja az volt, hogy képet adjon a drog médiareprezentációjáról, vagyis arról, hogy a nyilvánosságban a drogprobléma milyen módon jelenik meg, ebből adódóan a vizsgálat a legnagyobb elérésű online médiumokra fókuszált, függetlenül azok háttérétől.

Végül fontos megjegyezni a médiapiacon bekövetkezett változások újságírásra gyakorolt hatását, ami szintén befolyással lehet arra, hogy a drogjelenség hogyan jelenik meg a médiában. Az internet elterjedésével az online lapok száma dinamikusan megnőtt, a gyorsaság kulcseleme lett az újságírásnak. A hírverseny és a híroldalak folyamatos frissülésének igénye maga után vonta az újságírók számának jelentős növekedését, a cikkek hipergyorsasággal történő gyártását, így a nem professzionális újságírás elterjedését. „Az újságírói deprofesszionalizáció eredménye az információs túlterheltség, a közjó szempontjából irreleváns témák napirendre kerülése, a közös tudásbázis megingása, az álhírek terjedése és a közbeszéd modortalanná válása. A deprofesszionalizálódás árát nemcsak a hagyományos szakmai értékeket képviselő újságírók, hanem a hírfogyasztók is megfizetik – rácafolva azokra a korai jóslatokra, amelyek az internet megjelenésétől a tájékozódás könnyebbé válását várták.” (Bajomi-Lázár és Boldog 2024: 22.) Ez a fajta deprofesszionalizáció feltehetően nemcsak a drogprobléma médiareprezentációjában érhető tetten, hanem más fontos társadalmi problémák médiamegjelenésében is.

Konklúzió

A korábbi sajtóelemzésekben (Arnold és Paksi 2010) megjelenő kedvező, a stigmatizáció potenciális csökkentésének lehetőségét hordozó tendenciák (pl. semleges, kevésbé szenzációhajhász tálalásmód, differenciált ábrázolásmód) után 2022-re újra az elítélő, szenzációhajhász attitűd jelenik meg dominánsan a médiában, ami a drogfogyasztókkal szembeni stigmatizációt mélyítheti el a társadalomban. A média szerepet játszhat a veszélyeket eltulzó sémák, a drogfogyasztókról a magyar lakosság körében jelen lévő torz kép kialakításában, illetve abban, hogy – az ellátásba kerülés, a segítségnyújtás szempontjából kockázatot jelentő – társadalmi távolságtartás az utóbbi időszakban fokozódott a drogfogyasztókkal szemben, így fontos lenne nagyobb hangsúlyt helyezni érzékenyítő képzésekre a médiamunkások körében. A drogjelenség elítélő, szenzációhajhász, sztereotip, nem szakszerű tálalásmódja, valamint a bűnözés kontextusába helyezése hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalomban elmélyül a drogfogyasztókkal szembeni stigmatizáció, növekszik a drogfogyasztókkal szemben tartott társadalmi távolság, mint ahogy azt a 2023-as drogepidemiológiai vizsgálat adataiban is láthattuk (Paksi 2025). A drogfogyasztókkal szembeni előítélet, stigmatizáció befolyásolhatja a szakpolitikákkal kapcsolatos nézeteket, elősegítheti a büntetés, kínálatcsökkentés típusú válaszokat, csökkentheti a prevenció, a kezelés-ellátás és az ártalomcsökkentés területén a bizonyítékokon alapuló beavatkozások támogatását (Kennedy-Hendricks et al. 2017; Holland et al. 2022; Guise et al. 2023), valamint megerősítheti a korlátozó és hatástalan egészségügyi politikákat (Harris et al. 2022). Az online média sematikus, szenzációhajhász, nem szakmai, differenciálatlan tálalásmódja a drogfogyasztással kapcsolatos stigmát erősítheti fel az olvasóban, távolítva a problémát, és akadályozhatja a hatékony addiktológiai problémákkal küzdő személyek támogatását facilitáló politikai döntéshozatalt. A média mintegy

prevenációs szintériként információt is szolgáltatathatna a problémáról, és elősegíthetné azt, hogy az emberek merjenek segítséget kérni: a média egy preventív, információs, érzékenyítő szintér lehetne, egy eszköz a sok közül a drogprobléma kezelésére. A drogjelenség megjelenítésének a preventív és a társadalmi befogadás szempontjából aktuálisan kedvezőtlen sajátosságai (tárgyilagosság hiánya, sztereotip ábrázolási mód, szakemberek alacsony és csökkenő arányú megszólaltatása, okok, megoldási módok megjelenítésének hiánya), a drogjelenség médiareprezentációjának alakulása, valamint annak a drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi gondolkodással, illetve a drogpolitikai folyamatok alapján kirajzolódó időszakokkal való szinkronitása felveti a drogfogyasztással kapcsolatos médiaközlésekre vonatkozóan a nemzetközi gyakorlatban (Shapiro 2013) – s az öngyilkossággal kapcsolatos tudósításokra vonatkozóan 2012 óta Magyarországon is (MNHH 2025) – jelen lévő ajánlási rendszer kidolgozásának és elfogadásának szükségességét.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1994): Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In *Devianciák Magyarországon*. Münnich I. és Moksony F. (szerk.). Budapest: Közélet Kiadó, 16–31.
- Arnold Petra (2006): Kábítószer-jelenség a 2005-ös nyomtatott sajtóban. (Nem publikált tanulmány.)
- Arnold Petra és Kapitány-Fövény Máté (2024): Addiktológiai ellátásba kerülést nehezítő tényezők a hazai segítő szakemberek percepciója tükrében. *Esély: Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat* 35(1): 4–33. <https://doi.org/10.48007/esely.2024.1.1>
- Arnold Petra és Paksi Borbála (2010): A kábítószer-jelenség reprezentációja az elektronikus és a nyomtatott sajtóban az elmúlt 10 évben. In *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra V. Balatonalmádi, 2009*. Gabos E. (szerk.). Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesület, 162–177.
- Bácskay Andrea (1989): A kábítószerkérdés az ifjúsági sajtóban. *Alkohológia* 20(1): 22–28.
- Bajomi-Lázár Péter (2017): Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 18(4): 61–79.
- Bajomi-Lázár Péter és Boldog Dalma (2024): A táviró és az internet. Két forradalmi hatású bináris és globális hálózat összehasonlítása. *Médiakutató* 15(1): 7–25. DOI: <https://doi.org/10.55395/MK.2024.1.1>
- Bátorfy Attila (2017): Az állam foglyul ejtésétől a piac fogvatartásáig. Orbán Viktor és a kormány médiamodellje 2014 után. *Médiakutató* 18(1–2): 7–30. Interneten: https://mediakutato.hu/cikk/2017_01_tavaszi_nyar/01_az_allam_foglyul_ejtesetol_a_piac_fogvatartasaig.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Bátorfy Attila (2022): Felvásárolt nyilvánosság. A támogatott beszéd problémája és a magyar kormány hirdetési gyakorlata. *Médiakutató* 23(1): 29–43. Interneten: https://www.mediakutato.hu/cikk/2022_01_tavaszi/02_felvasarolt_nyilvanossag.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.)
- Becker, Howard (1963): *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- Blumler, Jay G. és Elihu Katz (szerk.) (1974): *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*. Sage Annual Reviews of Communication Research, Volume 3. Interneten: <https://eric.ed.gov/?id=ED119208> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Busa Csilla, Füzesi Zsuzsa, Tistyán László és Személyácz János (2008): *Kirekesztődés és kirekesztés. Kérdőíves szociológiai vizsgálat a pécsi lakosság körében. Kutatási beszámoló*. Pécs: SZMM.

- Chen, Annie T., Shana Johnny és Mike Conway (2022): Examining Stigma Relating to Substance Use and Contextual Factors in Social Media Discussions. *Drug and Alcohol Dependence Reports* 5(3):100061. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dadr.2022.100061>
- Chomsky, Noam és Edward Herman (1988): *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
- Crapanzano, Kathleen A. et al. (2018): The Association between Perceived Stigma and Substance use Disorder Treatment Outcomes: A Review. *Substance Abuse and Rehabilitation* 27(10): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.2147/SAR.S183252>
- Csízay Orsolya és Szabó Gábor (2000): A sajtó által közvetített attitűdök megjelenése a középiskolások droggal kapcsolatos gondolkodásában a kilencvenes években Magyarországon. (TDK-dolgozat.) BKÁE.
- Csízay Orsolya, Szabó Gábor és Verbóczy Zsolt (1999): A kábítószer-probléma a sajtóban. (Egyetemi szemináriumi dolgozat.) BKE.
- Demetrovics Zsolt és Kun Bernadette (2009): Drogkutatások Magyarországon. In *Drogpolitika számokban*. Felvinczi Katalin és Nyírády Adrienn (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 57–80.
- Demetrovics Zsolt és Rácz József (2021): Addiktológiai pszichológia Magyarországon: az elmúlt 30 év áttekintése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 76(3–4): 763–785. DOI: <http://doi.org/10.1556/0016.2021.00063>
- Elekes, Zsuzsa, Ádám Havas és Tamás Vörös (2013): Report on the Hungarian Media Study. Addiction and Lifestyles in Contemporary Europe: Reframing Addictions (ALICE RAP) Work Package 3. Images. (Kézirat.)
- Elkalla, Ibrahim H. R. et al. (2023): Assessing Self-stigma Levels and Associated Factors among Substance Use Disorder Patients at Two Selected Psychiatric Hospitals in Egypt: A Cross-sectional Study. *BMC Psychiatry* 23(1): 592. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12888-023-05093-0>
- EMCDDA (2005): *EMCDDA THEMATIC PAPERS — Youth media*. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Interneten: https://www.drugsandalcohol.ie/11655/1/EMCDDA_Thematic_paper_youth_media_.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- EMCDDA (2009): *An Overview of the General Populations Survey (GPS) Key Indicator. Technical Reports*. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. <http://www.emcdda.europa.eu/publications/methods/gps-overview> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Felvinczi Katalin és Nyírády Adrienn (szerk.) (2009): *Drogpolitika számokban*. Budapest: L'Harmattan.
- Gerbner, George (1969): Toward „Cultural Indicators”: The Analysis of Mass Mediated Message Systems. *AV Communication Review* 17(2): 137–148.
- Goffman, Erving A. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Guise, Andie et al. (2023): Stigma is Stopping an Evidence Based Response to Drug Overdose Deaths in the UK. *B.M.J.* 382: e074934. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj-2023-074934>
- Hajdu Miklós (2024): A magyar sajtóban megjelent rizikómagatartásokkal foglalkozó cikkek topikmodellézése. (Kézirat.) HUN-REN Corvinus Társadalomepidemiológiai Kutatócsoport.
- Hall, Stuart (1980): Cultural Studies: Two Paradigms. *Media, Culture and Society* 2(1): 57–72. DOI: <https://doi.org/10.1177/016344378000200106>
- Hann Endre et al. (2023): *Tájékoztató szigetek egy polarizált médiarendszerben*. (Mérték Füzetek, 29.) Budapest: Mérték Médiaelemző Műhely. Interneten: https://mertek.eu/wp-content/uploads/2023/07/Mertek-fuzetek_29.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Harris, Magdalena et al. (2022): Barriers to Management of Opioid Withdrawal in Hospitals in England: A Document Analysis of Hospital Policies on the Management of Substance Dependence. *BMC Medicine* 20(1): 151. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12916-022-02351-y>
- Herman, Edward S. és Noam Chomsky (2008): *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Bodley Head.

- Holland, Adam et al. (2022): Analysis of the UK Government's 10-year Drugs Strategy: A Resource for Practitioners and Policymakers. *Journal of Public Health* 45(2): e215–e224. DOI: <https://doi.org/10.1093/pubmed/fdac114>
- Holland, Adam et al. (2024): Making Sense of Drug Use and Dependence: A Scoping Review of Mass Media Interventions Intended to Reduce Stigma towards People Who Use Drugs. *International Journal of Drug Policy* 132: 104543. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2024.104543>
- Jessor, Richard (1974): A mértéktelen alkoholfogyasztás szociálpszichológiája. Egy három etnikai csoportból álló település vizsgálatának eredményei. In *A deviáns viselkedés szociológiája*. Andorka Rudolf, Buda Béla és Cseh-Szombathy László (szerk.). Budapest: Gondolat, 323–337.
- Kaló Zsuzsa (2016): Szintetikus szerek online médiareprezentáció elemzése. (Nem publikált tanulmány.)
- Kapitány-Fövény, Máté és Demetrovics Zsolt (2017): Utility of Web search query data in testing theoretical assumptions about mephedrone. *Hum. Psychopharmacol.* 32(3). DOI: <https://doi.org/10.1002/hup.2620>
- Kassai Szilvia et al. (2017): „Someone Else's Problem”: New Psychoactive Substances in the Online Hungarian Media. *Journal of Psychoactive Drugs* 1: 47–51. DOI: <https://doi.org/10.1080/02791072.2016.1267419>
- KCKT (2015): *Élő jelentés a magyarországi droghelyzetről*. Budapest: Kábítószerügyi Civil Koordinációs Testület. Interneten: <http://www.mat.org.hu/dok/pdf/00172.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- KCKT (2017): *A Nemzeti Drogellenes Stratégia féldős értékelése. A kábítószerügy területén dolgozó szervezetek és szakemberek percepciói alapján*. Budapest: Kábítószerügyi Civil Koordinációs Testület. Interneten: <http://www.mat.org.hu/dok/pdf/00173.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Kennedy-Hendricks, Alene et al. (2017): Social Stigma toward Persons with Prescription Opioid Use Disorder: Associations with Public Support for Punitive and Public Health-oriented Policies. *Psychiatric Services* 68(5): 462–469. DOI: <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201600056>
- Klapper, Joseph T. (1960): *The Effects of Mass Communication*. Free Press.
- Korf, Dirk J. (1995): *Dutch Treat: Formal Control and Illicit Drug Use in the Netherlands. / Formele controle en het gebruik van illegale drugs in Nederland*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lancaster, Kari et al. (2011): Illicit Drug and the Media: Models of Media Effects for Use in Drug Policy Research. *Drug Alcohol Rev.* 30: 397–402. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1465-3362.2010.00239.x>
- Lasswell, Harold D. (1927): The Theory of Political Propaganda. *American Political Science Review* 21(3): 627–631. DOI: <https://doi.org/10.2307/1945515>
- Lazarsfeld, Paul F. (1944): The Controversy over Detailed Interviews: An Offer for Negotiation. *Public Opinion Quarterly* 8(1): 38–60. DOI: <https://doi.org/10.1086/265666>
- Lemert, Edwin M. (1974): Társadalmi struktúra, társadalmi kontroll és deviáció. In *A deviáns viselkedés szociológiája*. Andorka Rudolf, Buda Béla, Cseh-Szombathy László (szerk.). Budapest: Gondolat, 64–79.
- Link, B. G. et al. (1997): On stigma and its Consequences: Evidence from a Longitudinal Study of Men with Dual Diagnosis of Mental Illness and Substance Abuse. *J. Health Soc. Behav.* 38(2): 177–190. DOI: <https://doi.org/10.2307/2955424>
- McCombs, Maxwell és Shaw Donald (1972): The Agenda-setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly* 36(2): 176–187. DOI: <https://doi.org/10.1086/267990>
- Molnár Dániel (2016): *Kábítószer-politika Magyarországon 1990 és 2014 között*. (Doktori értekezés.) Pécs: PTE. <https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/d2a45cbe-73b5-423e-9525-1fde6c38db7f/content> (tetöltve: 2025. 11. 07.).
- Murji, Karim (1998): The Agony and the Ecstasy: Drugs, Media, and Morality. In *The Control of Drugs and Drugusers: Reason or Reaction?* Coomber Ross (szerk.). Westport, CT: Harwood Academic, 69–85. Interneten: <http://www.psychedelic-library.org/murji.htm> (letöltve: 2025. 04. 15.).

- Nemzeti Drog Fókuszpont (2004): *2004-es Éves Jelentés az EMCDDA számára – „MAGYARORSZÁG”. Új fejlemények, trendek és részletes információk a kiemelt témákról*. Interneten: https://bmprojektek.kormany.hu/download/b/ed/53000/NDF_jelent%C3%A9s_2004.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Nemzeti Drogmegelőzési Iroda (2011): *Előterjesztés a Kábítószerügyi Koordinációs Bizottság 2011. augusztus 25-i ülésének 1. napirendi pontjához*. Az új nemzeti drogstratégia koncepcionális alapvetései.
- NMHH (2025): *A média- és hírközlési biztos ajánlása az öngyilkosságokról szóló tudósításokhoz*. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság. Interneten: https://nmhh.hu/dokumentum/209412/A_mdia_s_hrkzlsi_biztos_mdostott_ajnlasa_az_ongyilkossagokrl_szl_tudostsokhoz.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Nyírády Adrienn és Schmidt Andrea (2000): A drog és a média. A kábítószer-probléma megjelenése a közszolgálati rádióban és az írott sajtóban. ISM kutatási beszámoló. (Nem publikált tanulmány.)
- Nyizsnányi Anna Eszter és Csorba József (2003): *Ártalomcsökkentés Magyarországon*. (TASZ Drogpolitikai Füzetek, 5.) Interneten: <https://tasz.hu/wp-content/uploads/2024/02/5-DROGFUZET.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Open Network (2005): Kábítószerkép az írott sajtóban 2000–2004. (Nem publikált tanulmány.)
- Open Network (2007): Drogjelenség az írott sajtóban 2006. (Nem publikált tanulmány.)
- Open Network (2008): Drog és sajtó 2007. (Nem publikált tanulmány.)
- Oprics Judit és Paksi Borbála (1998): Fialatok a drogról. *Educatio* 7(2): 305–315.
- Országgyűlés (2005): *Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására*. Budapest. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a00h0096.OGY> (letöltve: 2025. 11. 07.)
- Országgyűlés (2009): *Nemzeti Stratégia a kábítószer-probléma kezelésére 2010–2018*. Budapest. <https://njt.hu/jogszabaly/2009-106-30-41> (letöltve: 2025. 11. 07.)
- Országgyűlés (2013): *Nemzeti Drogellenes Stratégia 2013–2020. Tiszta tudat, józanság, küzdelem a kábítószer-bűnözés ellen*. Budapest. <https://www.parlament.hu/irom39/11798/11798.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Paksi Borbála (1994): A drogfogyasztásról, a drogfogyasztókról kialakult/kialakított sémák. *Szenvedélybetegségek* 2(5): 362–366.
- Paksi Borbála (2000): A szintetikus szerek képe a magyarországi sajtóban. In *A szintetikus drogok világa*. Demetrovics Zsolt (szerk.). Budapest: Animula, 70–89.
- Paksi Borbála (2019): Magyarországi tendenciák az iskolai prevenció területén. *Ecucatio* 28 (3): 441–458. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.3.1>
- Paksi Borbála (2025): Szerhasználókkal és viselkedési addikciókban érintett társadalmi csoportokkal kapcsolatos lakossági vélekedések. In *Addiktológiai Kutatások 2025 konferencia. 2025. április 4.* Budapest: ELTE PPK.
- Paksi Borbála és Arnold Petra (2010): A jogerősen elítélt fogvatartottak droghasználata. *Börtönügyi Szemle* 1: 1–23.
- Paksi Borbála, Felvinczi Katalin és Schmidt Andrea (2011): Az iskolák prevenció aktivitása. In *Drogprevenció és egészségfejlesztés az iskolában*. Paksi Borbála és Demetrovics Zsolt (szerk.). Budapest: NDI–L'Harmattan, 95–170.
- Paksi Borbála, Magi Anna és Gurály Zoltán (2021): A hajléktalan emberek pszichoaktív szerhasználata. *Esély* 32(1): 62–69. DOI: <https://doi.org/10.48007/esely.2021.1.5>
- Paksi Borbála et al. (2024): Drogfogyasztás a magyarországi felnőtt népesség körében. A 2023. évi „Országos Lakossági Adatfelvétel Addiktológiai Problémákról” (OLAAP 2023) első eredményei. In *A Magyar Addiktológiai Társaság XIV. Országos Kongresszusa – Előadáskivonatok*. Felvinczi Katalin és Eisinger Andrea (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 7–8. <http://www.mat.org.hu/dok/kongresszus/00001.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.)
- Pan, Zhongdang és Gerald M. Kosicki (1993): Framing Analysis: An Approach to News Discourse. *Political Communication* 10(1): 55–75. DOI: <https://doi.org/10.1080/10584609.1993.9962963>

- Pelbát Gergely et al. (2017): Portrayal of New Psychoactive Substances in the Hungarian Online Media. *Int. J. Ment. Health Addiction* 15: 110–117. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11469-015-9629-z>
- Rácz József (1989): A drogfogyasztás sémájának társadalmi konstrukciója Magyarországon. *Alkohológia* 20(1): 28–35.
- Rácz József és Kassai Farkas Ákos (2022): A kényszer-elvonókúrától a pszichoterápiáig. Szemelvények és tendenciák a hazai addiktológia történetéből. In *Az addiktológiai zavarok pszichoterápiája*. Kiss Anna, Farkas Judit és Kapitány-Fövény Máté (szerk.). Budapest: Medicina, 41–64.
- Ritson, E. B. (1999): Alcohol, Drugs and Stigma. *Int. J. Clin. Pract.* 53(7): 549–551. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1742-1241.1999.tb11798.x>
- Room, Robin (2007): Az alkohol- és droghasználathoz kapcsolódó stigma és szociális egyenlőtlenségek. *Addiktológia* 7(3): 232–254.
- Shapiro, Herry (2013): *The Media Guide to Drugs. Key Facts and Figures for Journalists*. London: DrogScope. Interneten: <https://www.drugwise.org.uk/wp-content/uploads/media-guide-2013.pdf> (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Tankard, James W. Jr. (2001): The Empirical Approach to the Study of Media Framing. In *Framing Public Life*. Stephen D. Reese, Oscar H. Gandy Jr., August E. Grant (szerk.). Routledge, 111–121.
- Társaság a Szabadságjogokért (é. n.): Kutatás a sajtó működésének állami akadályoztatásáról. A 2020. március és 2021. január közötti időszak tapasztalatai. Interneten: https://tasz.hu/wp-content/uploads/2024/01/tasz_sajtokutatas_3.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).
- Terestyéni Tamás (1989): Kábítószer-problémával kapcsolatos tartalmak a magyar tömegkommunikációs eszközök 1988. évi közléseiben. *Alkohológia* 19(4): 38–48.
- Urbán Ágnes (2024): The Restructuring of the Hungarian Media System. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 15(3): 25–49. DOI: <https://doi.org/10.14267/CJSSP.2024.3.2>
- Vicsek Ferenc (2024): *Politikai Propaganda Indikátor '24*. Budapest: Mérték Médiaelemző Műhely. Interneten: https://mertek.eu/wp-content/uploads/2024/09/PPI_2024.pdf (letöltve: 2025. 11. 07.).

Melléklet

*Az online sajtóban megjelent drog tematikájú cikkekben előforduló témák arányai
2022-ben (a cikkek %-ában N=238)*

Témák	%
Prevenció összesen	0,8
Iskola	0,4
Kezelés-ellátás összesen	5,0
Általában a drogfogyasztók kezelése	4,6
Drogfogyasztók kezelése alacsonyküszöbű (drop-in) vagy utcai megkereső szolgáltatások keretében	1,7
Kínálatcsökkentés összesen	52,5
Drogok hozzáférhetősége	3,4
Drognövények termesztése, drogok előállítása	2,9
Drog és kereskedői bűnözés	50,0
Bűnözés összesen	65,1
Drog és kereskedői bűnözés	50,0
Drog és fogyasztói bűnözés	26,1
Drog és bűnözés, illetve drogosok és a bűnözés kapcsolata	13,0
Egyéb tartalmi jellemzők	
Drogprobléma sporttal (nem prevenció)	2,1
Drogprobléma kultúrával (film, könyv stb.)	6,7
Drogprobléma hírességgel (botrányjellegű)	37,8
Drog hatása	29,0
– Drogok negatív hatása	27,7
– Drogok pozitív hatása (pl. orvoslásban)	2,1
Drog hatása alatt vezetés	4,6
Jogi keretek	4,6

Forrás: saját szerkesztés

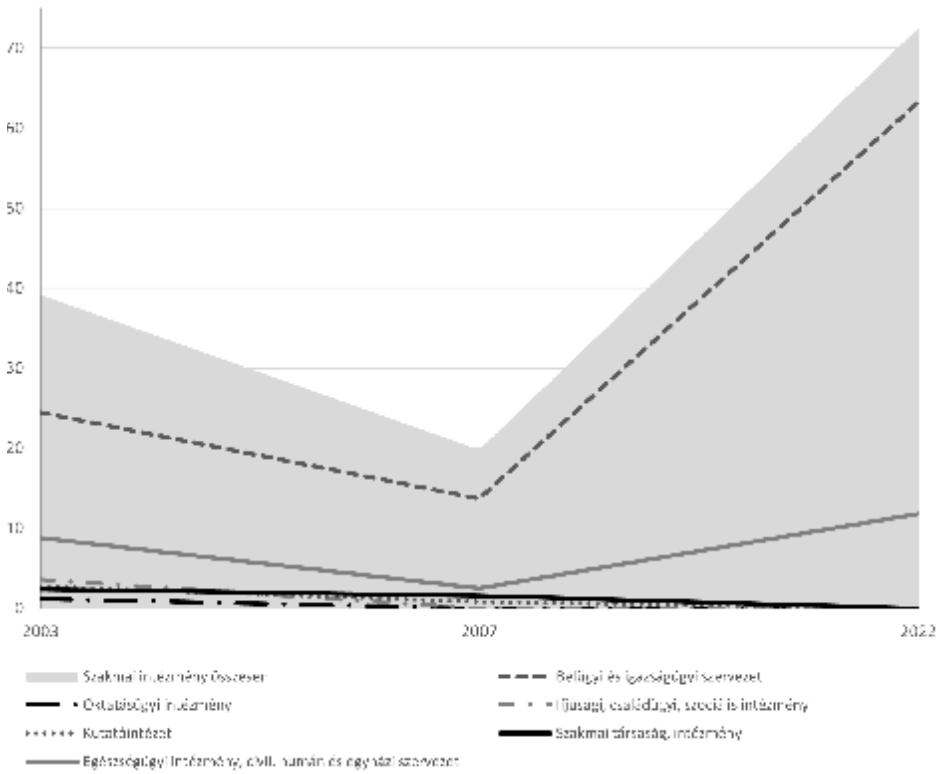
Az időbeni kontextushoz felhasznált sajtóelemzések módszertani jellemzői

Év	2003	2007	2022
Vizsgált sajtótermékek	index.hu, origo.hu	index.hu, origo.hu	telex.hu ⁴⁶ , origo.hu
A vizsgált sajtótermékek típusa	online	online	online
Keresőszó	Drog, kábítószer	Drog, kábítószer	Drog, kábítószer, dizájnerdrog, biofű, herbál
Mintavétel	Teljeskörű	Teljeskörű	Egyszerű véletlen mintavétel
Minta nagysága	330	367	76
Elemzés módszere	Kódutasításon alapuló kvantitatív tartalomelemzés	Kódutasításon alapuló kvantitatív tartalomelemzés	Kódutasításon alapuló kvantitatív tartalomelemzés
Kódutasítás	Oprics és Paksi 1998	Oprics és Paksi 1998	Oprics és Paksi 1998, Elekes, Havas és Vörös 2013 kisebb módosításokkal

Forrás: saját szerkesztés

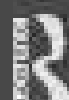
⁴⁶ 2020-tól az index.hu-nál vezetőváltás történt, és a korábbi index.hu munkatársak telex.hu néven folytatták a munkát. Az összehasonlítás miatt a telex.hu-t vesszük alapul. Lásd: <https://www.direkt36.hu/az-index-ostromanak-szinfalak-mogotti-tortenete/>

A cikkekben megszólaló szakmai intézmények az online sajtóban
2003, 2007 és 2022-ben (a cikkek %-ában)⁴⁷

Forrás: saját szerkesztés

47 Az összesen kategóriába az egyéb szakmai intézmény is számításba lett véve.

The Routledge Companion to Diasporic Jazz Studies

Edited by *Ádám Háyas*, *Bruce Johnson*, and *David Ham*

Recenzió

Az életvilág mediatizálódásáról

Recenzió: Berger Viktor: *Az életvilág mediatizálódása*.
Budapest: L'Harmattan, 2023. ISBN: 9789636460198

Havrancsik Dániel ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet, Társadalomelmélet Tanszék

Absztrakt: *Az életvilág mediatizálódása* című monográfiájában Berger Viktor annak feltérképezésére tesz kísérletet, hogy miként formálja át nap mint nap megélt valóságunkat a „mély mediatizáció” folyamata. Elemzésének alapja a hétköznapi cselekvők tapasztalatait és az ezek értelmi horizontját képező életvilág körülményeit fürkésző, fenomenológiai orientációjú megértő szociológiai megközelítés, melynek szempontrendszerét következetesen érvényesítve tekinti át a mediatizálódás legújabb hulláma által keltett, szociológiai nézőpontból figyelmet érdemlő változások számos aspektusát. A problematika bemutatását és a vonatkozó elméleti kérdések taglalását olyan különféle tudományterületek kutatási eredményeit hasznosító „mikrovilágoknak” szentelt elemzések követik, mint például a fitness-alkalmazásoké, az online meetingeké vagy a GPS-alapú navigációé. A kötetet annak boncolgatása zárja, hogy milyen feltételekkel lehetséges autentikus életet élni egy olyan világban, amelyet nagymértékben meghatároz a digitális médiumok használata. A jól követhető érvelés, a világos nyelvezet és a szerző mérlegelő, de nyitott attitűdje a technológiai fejlődés szóban forgó vívmányaival kapcsolatban annak az olvasónak kedvez, aki a vonatkozó kérdések alapos végiggondolásához és autonóm értékeléséhez keres kalauzt.

Kulcsszavak: mediatizálódás, infokommunikációs eszközök, életvilág, fenomenológiai szociológia

On the Mediatization of the Lifeworld

Review: Berger Viktor: *Az életvilág mediatizálódása*

[*Mediatization of the Lifeworld*]. Budapest: L'Harmattan, 2023.

ISBN: 9789636460198

Abstract: In his monograph titled *Az életvilág mediatizálódása* [The mediatization of the lifeworld], Viktor Berger makes an attempt to explore how the process of „deep mediatization” shapes our everyday experienced reality. His analysis is based on the phenomenologically oriented interpretive sociological approach which examines the experiences of everyday actors and the conditions of the lifeworld that form their cognitive horizon. By consistently applying this perspective, Berger surveys several aspects of sociologically significant changes induced by the latest wave of mediatization. The presentation of the topic and the discussion of the relevant theoretical questions are followed by analyses concerning fitness applications, online meetings, and GPS-based navigation and other „micro-worlds”, drawing on research findings from various scientific fields. The volume concludes with an exploration of the conditions under which it is possible to live an authentic life in a world heavily influenced by the use of digital media. The well-structured argumentation, clear language, and the author’s deliberate yet open attitude toward technological advancements make the book especially valuable for readers seeking a guide to thoroughly reflect on and independently evaluate these pertinent issues.

Keywords: mediatization, information and communication technologies, lifeworld, phenomenological sociology

*Az életvilág mediatizálódása*¹ szervesen kapcsolódik Berger Viktor munkásságának korábbi szakaszához, mindenekelőtt a *Térré szőtt társadalmiság* című monográfiához (Berger 2018). Az utóbbi megjelenése óta eltelt időszakban a szerző kutatásában nagyobb hangsúlyt nyert a fenomenológiai, fenomenológiai szociológiai megközelítés, mely – az előző könyv problematikájához szorosan kapcsolódóan – mindezekelőtt a tértapasztalat fenomenológiáját mozgósító elemzésekben került előtérbe. A mediatizáció kérdéseit taglaló jelen kötet elméleti támpontjai és kutatási módszerei tekintetében hangsúlyosan fenomenológiai szociológiai: az analízis célja a hétköznapi

---

1 A mű ingyenesen elérhető az alábbi linken: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://real.mtak.hu/204416/1/Azeletvilagmediatizalodasa_MTA.pdf (utolsó megtekintés: 2025.10.05.).

cselekvők tapasztalatainak leírása, valamint az ezek értelmi horizontjaként értelmezett életvilág átrendeződésének feltérképezése. A könyv a már e problematika köré szerveződő utóbbi írások (lásd elsősorban Berger 2020; 2023; 2024a; 2024b) részbeni összegzésének, illetve folytatásának tekinthető. Legfőbb kérdése az, hogy miként változtatta meg hétköznapi életünk megélt valóságát az a folyamat, melynek során a „különbéféle médiumok egyre növekvő szerepre tesznek szert a mindennapi interakciókban és a társadalmi világ felépülésében” (38. o.).² Az átfogó összegzés olyan, szűkebben körülhatárolt problématerületek vizsgálatából bontakozik ki, mint például a szemtől szembeni kommunikáció, az énbemutatás újabb, a közelmúlt technológiai fejlődése által lehetővé tett formái, vagy a tér megtapasztalásának átalakulása.

A jelenkori társadalomtudományos diskurzusban a mediatizáció kérdésével való foglalatosság relevanciája aligha megkérdőjelezhető – Berger ugyanakkor joggal mutat rá, hogy a téma felé fordulván, a diszciplináris szociológia régi adósságot törleszt, klasszikus korszakában ugyanis a tudományág kevés figyelmet szentelt a mediatizálódás természetesen már abban az időben is meghatározó jelentőségű folyamatának. „A nemzetállamok csak azért voltak képesek üzemszerű szervezetekként működni és a saját területükre tartósan rákényszeríteni a saját fennhatóságukat, mert az adminisztrációjuk, gazdasági életük, oktatási rendszerük és az élet szinte minden területe épített az írás, nyomtatás, illetve az információk és adatok továbbításának e korszakban elérhető módszereire” (8. o.) – ez utóbbiak indokolt mértékű vizsgálatát a klasszikus szerzők elmulasztották. Jellemzőnek tartom, hogy a mediatizálódás jelentőségére a legtágabban értelmezett szocietális összefüggés dimenziójában George Herbert Mead, egy ma már a szociológia klasszikusaként számontartott, de az Európában kibontakozó diszciplináris szociológia korabeli eredményeit nem ismerő filozófus mutatott rá (Mead 1973). Jürgen Habermas még 1984-ben is Meadhez – és nem például Durkheimhez, Weberhez vagy akár Parsonshoz – fordul nagyszabású szintézisének releváns (nem csupán a mediatizálódás, de általában véve a

---

2 Az életvilág mediatizálódása szóösszetétel Jürgen Habermasnál (2011) is megjelenik, de eltérő értelemben. Habermas ismert kolonizációs tézise szerint a demokratikus döntéshozatal mechanizmusait megkerülő rendszerlogika egyre nagyobb területet hódít el a megértés- és megegyezésorientált reflexió és interakció terenumaként értelmezett életvilágtól, ezáltal veszélyeztetve a társadalom újratermelődését. A gyarmatosítás az életvilág szférájára jellemző szociális integrációs mechanizmusok érvényesülését korlátozó rendszerszerű vezérlés előretörése révén valósul meg, melyet a pénz és a hatalom vezérlő *médiumai* működtetnek. A médiumok tehát nem digitális kommunikációs médiumokként értendők, mint Berger Viktornál, hanem a Parsons által kezdeményezett médiumelmélet értelmében vett társadalmi működést koordináló általánosított médiumokként (Künzler 1989; Chernilo 2002). Az életvilág kifejezés használata is eltérő. Szerzőnk megmarad a fogalom fenomenológiai, fenomenológiai szociológiai változatánál, vagyis a szubjektív tapasztalat (illetve az erre épülő interszubjektív derivátumok) referenciájához rögzíti azt, szemben az életvilágot a kommunikatív cselekvések által bonyolódó szociális integráció szférájaként megjelölő német gondolkodóval. Újabb kutatásában (lásd pl. Berger 2024a) ugyanakkor éppen azt vizsgálja, hogy miként vezet az új keletű digitális kommunikációs technológiák használata a rendszerimperatívuszok privát szféránkba és egyéni életvezetésünkbe való beszüremkedéséhez.

kommunikáció szocietális jelentőségét előtérbe helyező) pontján (Habermas 2011). A szociológiatörténeti kánonban helyét őrző Ferdinand Tönnies kapcsolódó kutatásai (Tönnies 1922, Felkai 2006) jórészt feledésbe merültek; Gabriel Tarde munkájának relevanciája jórészt ismeretlen (Tarde 1898; Katz 2006).

A „mély mediaticizáció” tendenciája természetesen nem volt előre látható a 20. század elején – feltárásának feladata a jelenkorra hárul. A könyvet forgatva meggyőződhetünk arról, hogy a jelenség vizsgálatához adekvát kiindulópontot szolgáltat a cselekvők tevékenységét formáló értelemtulajdonítás körülményei és a hétköznapi tapasztalat tudatosan nem feltétlenül reflektált valósága iránt tudakozódó fenomenológiai³ szociológiai látásmód, melyet szerzőnk kompatibilis megközelítések (mindenekelőtt a szimbolikus interakcionizmus, a relacionista térelmélet és a mediaticizált interakciók infrastruktúrájának leírását lehetővé tévő „materiális fenomenológia”) bevonásával érvényesít.

A könyv célkitűzését megfogalmazó, illetve az internet és a manapság leggyakrabban használt közösségimédia-platformok (Facebook, YouTube, Twitter stb.) vázlatos történetét informatívan bemutató *Bevezetés* után a könyv első tartalmi fejezetében, mely *A technológiai filozófiai értelmezései* címet viseli, a szerző három fenomenológiai ihletettségu technológiafilozófiát mutat be, melyek támpontokkal szolgálnak a későbbi elméleti és empirikus vizsgálódások számára. Elsőként a technológiát az uralom és az ellenőrzés paradigmájában értelmező Heidegger gondolatainak bemutatására és kritikai értékelésére kerül sor, melyet Albert Borgmann Heidegger által inspirált elmélete követ. Borgmann-nál a technológia és a fogyasztói élmény egyre szorosabb összefonódása kerül előtérbe, melynek hatására az ember világhoz – környezetéhez és embertársaihoz – való viszonya átalakul, felületesebbé válik. Berger Viktor meggyőzően mutat rá a két filozófus elméletében megnyilvánuló egyoldalúságra, ugyanakkor bizonyos megfontolásaikra a mediaticizált körülmények közti lét autenticitásának lehetőségeit firtatva a későbbiekben még építeni fog. Don Ihde posztfenomenológiai elméletére, mely a technológiai eszközökhöz való emberi viszonyulás módozatairól és a technológia felhasználásából eredő társadalmi hatásokról ad számot, kevésbé jellemző a technológiától való egyoldalú idegenkedés. Ihde – szerzőnkhez hasonlóan – az ember és a technológia közti viszony sokoldalúságát hangsúlyozza, rámutatva, hogy tévesek azok az elképzelések, amelyek a technológiát egyszerűen „jónak” vagy „rossznak” bélyegzik. A technológia heterogén tartalmakat sűrítő monolit fogalmának használata voltaképpen már maga is leegyszerűsítés. Ihde az ember és a technológiai eszközök közti viszony számos fajtáját különíti el – e distinkciók jelentős szerepet játszanak majd az újabb keletű technológiák specifikus formáinak szentelt elemzésekben. A fejezetben taglalt elméletek kritikai áttekintése teszi lehetővé az egyoldalú technopesszimizmus (vagy – ritkábban – technooptimizmus), illetve az intellektualisztikus „belevetítések” csapdáit elkerülő, a hétköznapi cselekvők által

---

3 Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy fenomenológiai és nem hermeneutikai a szempontrendszer. A kettő viszonyához lásd Havrancsik 2018.

megélt eleven tapasztalat primátusához ragaszkodó, ugyanakkor fogalmilag kellően árnyalt fenomenológiai, megértő szociológiai nézőpont felvételét.

A könyv harmadik, *Az életvilág mediatisálódása* című, elméleti szempontból különösen fontos fejezete nagy részben a fenomenológiai és interakcionista hagyományokra támaszkodó Couldry és Hepp szerzőpáros megközelítésére (2017) építve taglalja az életvilág⁴ médiával való átítatódásának körülményeit. A fenomenológiai szociológiai gondolkodást megalapozó kutatók (Alfred Schütz, illetve Peter L. Berger és Thomas Luckmann) figyelmét elkerülte, hogy a szubjektumközi kapcsolatok jelentős részben technológiai eszközök közvetítésével valósulnak meg, így az általában vett technológiai dimenzióknak konstitutív szerep tulajdonítható az interszubjektív viszonyok szervezésében. E szerzők a szemtől szembeni szituációt tekintették a minden további szociális-szocietális összefüggésnek alapjaként szolgáló elsődleges társas viszonyoknak. Származtatott formáival szemben ez utóbbi a közösen átélt idő mellett a térbeli jelenlét közösségét is feltételezi. Legújabb technológiai vívmányaink azonban lehetőséget teremtenek a távoli közös jelenlét (*telecopresence*) megvalósítására, minek következtében felül kell vizsgálnunk az eredeti elképzelést. Szerzőnk ezután történeti vetületben mutatja be az életvilág „mediális struktúráinak” (Ayaß 2014) kiépülését és a „mély mediatisáció” tendenciájának kibontakozását, melynek hatására jelenkorunkban már „társadalmi életünk minden területe szoros szálakkal kapcsolódik a digitális médiumokhoz és a mögöttük meghúzódó infrastruktúrákhoz” (Hepp 2019: 5, idézve a 43. oldalon). Mindezeket az életvilági struktúrákra és az egyéni tapasztalatok szerveződésére vonatkozó átrendeződés áttekintése követi.

Szerzőnk Schütz és Luckmann (1973) alapján az életvilág időbeli, térbeli és szociális dimenzióját különbözteti meg, és e hármas felosztásra támaszkodva mutatja be az életvilág struktúrait érintő változásokat. Az idő vonatkozásában többek közt a Hartmut Rosa által leírt általános társadalmi „gyorsulás”, az oly sokunkat gyötrő idődeficit általánossá válása és az új temporális kényszerek jelentkezése kerül terítékre. A térbeli dimenzió tekintetében mások mellett a tapasztalás és cselekvés számára hozzáférhető világ-szegmensek kiterjedéséről, a testileg közvetlenül nem jelen lévő embertársak jelenlétének érzékeléséről és a fizikai mobilitás igényének csökkenéséről (lásd pl. „home office”), valamint a materiális és digitális elemeket összekapcsoló hibrid terekről olvashatunk. A szociális dimenzióban jelentkező változások taglalása során szerzőnk az adatosodás társas viszonyainkat mélyen átalakító folyamatára koncentrálna.

Az én átalakulása a mediatisáció hatására című alfejezetben mások mellett az újabb médiumok által kínált egyre nagyobb mértékű interaktivitás és ennek a gyermekek szocializációjában játszott szerepe, a gyermekek és a fiatal felnőttek a „felnőtt világ” kötöttségei alóli, online térben megvalósuló mentesülése, valamint az önmegjelenítés formáit érintő változások kerülnek terítékre.

---

4 Ahol az életvilág „az a megkérdőjelezetlen háttér, amely előtt a természetes beállítódásuk alapján cselekvő egyének értelmes tapasztalatokra tehetnek szert” (43. o.).

Az *Online világok* című negyedik fejezetben az új kommunikációs és tapasztalati dimenziók elméleti síkon történő taglalását⁵ a specifikus „mikrovilágokra” vonatkozó empirikus kutatási eredményekre támaszkodó elemzések követik. Berger Viktor meggyőződése, hogy „szociológiailag nem produktív, ha [...] a közös fizikai jelenlét szituációit fogjuk fel a társadalmiság tiszta eseteiként, amelyhez képest minden más kevesebbet jelent. Az életvilág mediatizálódásának hatására az interakciós összefüggések pluralizálódtak, s a lehetséges interakciós formáknak csupán egy esetét képezik a szemtől szembeni kommunikációk” (143–144. o.). Ennek megfelelően az online mikrovilágokat „virtuálisként” leértékelő megközelítéssel való szakítást szorgalmazza. A bennük meghozott döntések, a bennük létesülő kommunikáció és interakció határaiton túllépő következményekkel járnak, ennyiben e szférák *valóságok* és valós cselekvőség megnyilvánulásának színtereiként értékelendők. E mikrovilágok felderítését Berger a sajátos digitális kontextusok specifikus logikáját követve a résztvevők tapasztalatainak alapján kísérli meg. Bő 70 oldal terjedelemben követik egymást az online terekben megvalósuló jelenlét körülményeire, a mediatizált interakciók goffmani értelemben vett dramaturgiájára és az online és „offline” világ határait elmosó technológiákra (mint például a testünk működésének monitorozását lehetővé tévő alkalmazásokra vagy a tértapasztalás eddig ismeretlen módját kínáló GPS-alapú navigációra) vonatkozó vizsgálódások. A legkülönbözőbb tudományterületek empirikus eredményeinek jelentős tömegére építő, de a fenomenológiai irányultságú megértő szociológia alapelveit követő elemzéseket olvashatunk mások mellett az online videójátékokról, a videótelefonálásról és az online meetingekről, az okostelefonok használatáról, a közösségi média online tereiről és az ezeken megvalósított önbemutató sajátosságairól, internetes társkeresőkről, fitneszalkalmazásokról. Az első látásra egymástól távol eső, jellemzően más-más tudományágak érdeklődését magára vonó részterületekre vonatkozó vizsgálódások figyelemre méltó konzisztenciáját a korábbi fejezetekben foglalt elméleti és módszertani megfontolások következetes érvényesítése és a markánsan megértő *szociológiai* fókusz szavatolja. Általános konklúzióként levonható, hogy „az életvilág online szegmensei nem pusztán holmi illúzióvilágot testesítenek meg, hanem jelentéssel bíró interakciós közegeket, amelyek a cselekvők számára valóságosként hatnak és valós következményekkel bírnak” (143. o.). Ezek a szegmensek nem önmagukban álló, a „fizikai világtól” és az ahhoz kapcsolódó kommunikációs és cselekvési tértől elkülönülő, azokhoz képest külsődleges szférák, ugyanis „a fizikai környezetben végrehajtott mindennapi gyakorlataink egyre növekvő részét is médiumok által közvetítve végezzük” (118. o.).

---

5 E tekintetben különösen fontosnak tartom annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a fenomenológiai szociológia nézőpontjából az online világot az elsődleges valóság kiterjesztéseként vagy zárt értelemtartományokként szükséges-e értelmeznünk (e fogalmakhoz lásd Havrancsik 2023: 285–291, 320–328). A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy általában véve az első, az online világoknak nagyobb jelentőséget tulajdonító opció a helyes, de ezt a specifikus területeknél külön-külön mérlegeli és értékeli Schütz zárt értelemtartományokra vonatkozó sémájának fényében.

A záró fejezetben egy rövid összegzés után a szerző annak taglalására tér rá, hogy lehetséges-e autentikus életet élni az online világban digitális médiumok segítségével. Az autentikus élet mibenlétét Heidegger, Dreyfust és a kommunikatív cselekvés habermasi elméletét alapul véve határozza meg. „Az autenticitásra és értelmességre kérdezni annyit tesz: értelmezni, hogy az internetes interakciók és kapcsolatok alapján ki tudják-e bontani a cselekvők az emberi létezőmódban benne rejlő potenciálokat, vagy épp ellenkezőleg, vannak-e olyan strukturális kényszerek az online szférában, amelyek gátolják, hogy teljes értékű életet élhessenek.” (147. o.) E kérdés jelentősége társadalmi, mivel cselekvők tömegeinek nehézségei mögött bújnak meg éppen az inautentikus élet felismeretlen következményei (154. o.).⁶ Miként a különböző részterületekre vonatkozó elemzések rámutattak, az internetes felületek által biztosított anonimitás kétes következményei, a hatalmas kínálat, az énbemutatás és önkontrollálás ellentmondó elvárásai és más tényezők szemben állnak az autonóm, értelmes és felelősségteljes élet eszményével, önmagunk és embertársaink eltárgyasításához vezethetnek. Az újabb keletű infokommunikációs technológiákkal szembeni ellenérzések nem megalapozatlanok: a rájuk való túlzott támaszkodás olyan rutintevékenységet tehet uralkodóvá, mely az értelmes és aktív cselekvőség megélésének gátjává válhat. Bizonyulhatnak ugyanakkor a világgal való autentikus interakció eszközeinek is, ha használatuk tudatos és mértékletes, és amennyiben az ingerek hajszolása és a reflexivitás ellenében ható figyelemelterelés helyett a művelődés, önazonos távlati célok melletti elköteleződés, felelősségvállalás és őszinte, reciprok emberi kapcsolatok kialakítására használják őket. A kommunikációs tartalmak felszaporodása nemcsak a negatív értelemben vett tömeg mércéjének, az „akárkinek” (*das Man* – Heidegger) való megfelelést teszi lehetővé, hanem olyan koherens és értelmet hordozó életút kialakításához is hozzájárulhat, melynek integráns eleme a kulturálisan és társadalmilag beágyazott szolidáris közösségiség megélése és megvalósítása. Az autentikus lét nemcsak az élet teljességének befogadását, de a világ aktív formálását is magában foglalja – melyhez új eszközöket bocsátanak rendelkezésünkre a bemutatott technológiák. A könyv az alábbi megállapítással zárul: „Az online világ a maga lehetőségeivel és veszélyeivel nem dönti el, hogy milyen hatása lesz az egyes emberi életekre, az internet és az IKT-eszközök [infokommunikációs eszközök] – mértéktartás, tudatosság, elkötelezettség és kockázatvállalás esetén – használhatók az autentikus élet felépítésére és autentikus kapcsolatok kialakítására, fenntartására, de a jó élet projektjének sikerét nem garantálják.” (158. o.)

Recenzióm zárásául a könyv két különös erényét szeretném kiemelni.

Az első a már eddigiekben is említett konzisztencia, melynek köszönhetően a szerző az új kommunikációs formák legkülönbözőbb területeire vonatkozó, önmagukban

---

⁶ Ennek körülményei kapcsán lásd Sik 2022.

véve tematikusan és módszertanilag széttartó szaktudományos kutatások eredményeit képes egy egységes és értelmes keretben elhelyezni. A vizsgált problematika inherens heterogenitásából következő „interdiszciplináris kényszer” nem billenti ki Berger Viktort a diszciplináris szociológia, azon belül a megértő szociológia logikáját követő kutató szerepéből, így elkerüli a humán tudományos / társadalomtudományos irodalomban egyre nagyobb teret nyerő divatos eklekticizmus buktatóit. Nem csupán regisztrálja és közvetíti a társadalom tagjai által megélt, illetve megalkotott tipikus hétköznapi tapasztalatokat és értelemtulajdonításokat (noha egy ilyen vállalkozás adekvát módszerekkel kivitelezve korántsem volna haszontalan), de „gondolkodva rendez” is őket – ennyiben sokkal inkább van szó a fenomenológiában rejlő lehetőségeket is kiaknázó weberi megértő szociológiáról, mint szűkebben értelmezett fenomenológiai analízisről. A kötet olvasható valódi fenomenológiai szociológiai műként: életvilág-fogalma pontosan körvonalazott és struktúraelemzésnek, nem triviális általános megállapításoknak szolgál alapul, nem esik a következetlen „interszubsztantívizmus” jól ismert csapdáiba, és sikerrel óvja az olvasót attól, hogy leegyszerűsítő-intellektualisztikus megállapításokkal írja felül sietősen a társai és saját maga által megélt hétköznapi tapasztalatot. Az elfoglalt nézőpontból a társadalmiság terepének bizonyos szegmensei természetesen nem bevilágíthatók.⁷ E könyv az életvilág mediatiszálódásáról és nem a társadalom mediatiszálódásáról szól. Egy majdani globális szintézisnek, mely a végérvényesség illúziója által megvezetve kísérel meg univerzális látéleletet adni a társadalom mediatiszálódásának okairól, céljairól, körülményeiről és következményeiről, ugyanakkor szüksége lesz arra, hogy a mediatiszálódás életvilági és elsődleges tapasztalati aspektusának elemzéseit is inkorporálja – melyek a szocietális összefüggésrendszer makroszkopikus vizsgálatából nem levezethetők. E munka elvégzése fókuszált és ezért szükségképpen leszűkített figyelmet igényel. A makroszkopikus megközelítéseitektől való távolságtartás Berger részéről tudatos és véleményem szerint becsülendő döntés; nem a könnyebb, hanem a nehezebb utat választotta.

A második erény a szerző szimpatikus és tudományosan korrekt mérlegelő attitűdje. Az újabb keletű technológiai vívmányokkal kapcsolatos diszkusszióban jellemző a technooptimizmus vagy -pesszimizmus reflexeinek felülkerekedése a mértéktartó értékeléssel szemben. Az általános rosszallás kiszámítható megnyilvánulásai és a lelkenedező híradások tömegvonzása nem csupán a közbeszéd, de a tudományos diskurzus terét is meggömbölteti.⁸ Berger Viktor kritikus – de nem annyira a technológiai fejlődéssel, mint inkább annak leegyszerűsítő értékelésével szemben. A pró és kontra érvek egyaránt teret kapnak és megütköznek a könyv lapjain. A szerző álláspontjára a technológiai fejlődés újabb fejleményeivel kapcsolatos óvatos nyitottság jellemző – ez

---

⁷ E megállapítás a jelen kötetre és nem a fenomenológiai irányultságú szociológia egészére vonatkozik. Mint a közelmúltban többen rámutattak, a fenomenológiai szociológiának a makroszkopikus vizsgálódások dimenziójában is van mondanivalója. Lásd ehhez Belvedere és Gros 2023.

⁸ Remekül szemlélteti ezt a generatív mesterséges intelligenciával kapcsolatos irodalom, lásd Hanemaayer 2022.

annak az olvasónak kedvez, aki a szóban forgó kérdések alapos végiggondolásához és autonóm értékeléséhez keres kalauzt.

A könyv tartalmi gazdagsága és sűrűsége ellenére kimondottan jól olvasható, köszönhetően logikus felépítésének és a humán tudományok kapcsolódó szegmenseiben uralkodó nyelvhasználattól üdítően eltérő, könnyen érthető nyelvezetnek és világos gondolatmeneteknek.

Óvatos kritikai észrevételként talán a tudásszociológiai dimenzió háttérben hagyására utalnék. Maga a fenomenológiai szociológiai megközelítés természetesen legimplikálja a tudásszociológiai aspektusok relevanciáját. Az (inter)szubjektív tudásszerveződés és a hétköznapi háttértudás körülményeit kutató fenomenológiai mellett vélhetőleg a törésvonalakat fürkésző marxi–mannheimi hagyományú tudásszociológia perspektívájából is nyerhetők releváns kiegészítő belátások, például arra vonatkozóan, hogy a társadalmi csoportok közötti, szóban forgó technológiák használatában megnyilvánuló eltérések milyen tudástartalmak áramlását nehezítik, illetve könnyítik meg, és hogy ezek milyen további rétegződésbeli tendenciákat mozdítanak elő. Tekintettel ugyanakkor a könyv logikus tartalmi lehatároltságára, méltányosabb volna úgy fogalmazni, hogy a tudásszociológiai aspektus megfelelő kiindulópontként szolgálhat – és remélhetőleg: szolgál majd – a könyvben foglalt vizsgálódások folytatásához.

Hivatkozott irodalom

- Ayaß, Ruth (2014a): Media Structures of the Life-World. In *Schutzian Phenomenology and Hermeneutic Traditions*. Szerk. Michael Staudigl és George Berguno. Dordrecht: Springer, 93–110. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6034-9_7
- Belvedere, Carlos és Alexis Gros (szerk.) (2023): *The Palgrave Handbook of Macrophenomenology and Social Theory*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-34712-2>
- Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: LHarmattan.
- Berger, Viktor (2020): Phenomenology of Online Spaces: Interpreting Late Modern Spatialities. *Human Studies* 43(4): 603–626. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09545-4>
- Berger, Viktor (2023): Mediatized Love: A Materialist Phenomenology of Tinder. *Social Media and Society* 9(4): 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1177/20563051231216922>
- Berger Viktor (2024a): Mediatizáció és az életvilág kolonizációja a testeken keresztül. In Katics Eszter, Werner Luca és Berger Viktor (szerk.): *Magyar Szociológiai Társaság: Digitalizáció és társadalmi változás: Absztraktkötet*. Budapest–Pécs: Magyar Szociológiai Társaság – Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 34–35.
- Berger, Viktor (2024b): Enmeshed with the Digital: Satellite Navigation and the Phenomenology of Drivers' Spaces. *Mobilities* 19(3): 537–555. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450101.2023.2285304>
- Chernilo, Daniel (2002): The Theorization of Social Co-ordinations in Differentiated Societies: The Theory of Generalized Symbolic Media in Parsons, Luhmann and Habermas. *British Journal of Sociology* 53(3): 431–449. DOI: <https://doi.org/10.1080/0007131022000000581>
- Couldry, Nick – Andreas Hepp (2017): *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge, UK – Malden, MA: Polity Press.
- Felkai Gábor (2006): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. I. kötet. Budapest: Századvég.

- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat–AKTI.
- Hanemaayer, Ariane (2022): Introduction: Critical Insights – Bringing the Social Sciences and Humanities to AI. In Ariane Hanemaayer (szerk.): *Artificial Intelligence and its Discontents. Critiques from the Social Sciences and Humanities*. Cham: Palgrave Macmillan, 1–20. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-88615-8_1
- Havrancsik, Dániel (2018): Toward a General Theory of Understanding. Schutzian Theory as Proto-Hermeneutics. *Human Studies*, 41(3): 333–369. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10746-018-9460-1>
- Havrancsik Dániel (2023): *Az értelem genezise. Alfred Schütz tudományos életművének rekonstrukciója*. Budapest: ELTE Eötvös. DOI: <https://doi.org/10.21862/schutz2023/6517>
- Katz, Elihu (2006): Rediscovering Gabriel Tarde. *Communication* 23(3): 263–270. DOI: <https://doi.org/10.1080/10584600600808711>
- Künzler, Jan (1989): *Medien und Gesellschaft. Die Medienkonzepte von Talcott Parsons, Jürgen Habermas und Niklas Luhmann*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Mead, George Herbert (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Schutz, Alfred és Thomas Luckmann (1973): *The Structures of the Life-World*. Volume I. Evanston: Northwestern University Press.
- Sik, Domonkos (2022): *Empty Suffering. A Social Phenomenology of Depression, Anxiety and Addiction*. London – New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003197355>
- Tarde, Gabriel (1898): *L'opinion et la foule*. Párizs: Girard et Brière.
- Tönnies, Ferdinand (1922): *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin: Julius Springer.